

VRIJEDNOSTI U BiH

Prikaz rezultata
Europske studije
vrijednosti
2019

Jadranka Kolenović Đapo
Jelena Brkić Šmigoc

Jadranka Kolenović Đapo
Jelena Brkić Šmigoc

Vrijednosti u BiH
Prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019

Friedrich-Ebert-Stiftung BiH
Filozofski fakultet u Sarajevu

Sarajevo, 2020.

Naziv publikacije:	Vrijednosti u BiH Prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019
Izdavač:	Friedrich-Ebert-Stiftung
Urednice:	Jadranka Kolenović - Đapo Jelena Brkić - Šmigoc
Recezentice:	Iris Žeželj Jelena Gaković
Za izdavača:	Dr. Peter Hurrelbrink
Lektura:	Šejla Hasanović
DTP:	Anel Ćuhara
Štampa:	Amos Graf Sarajevo
Tiraž:	500 primjeraka

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH. Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

316.752(049.5)

VRIJEDNOSTI u BiH : prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019 / urednice Jadranka Kolenović-Đapo, Jelena Brkić-Šmigoc. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. - 250 str. ; 21 cm

Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-9926-8476-3-0

COBISS.BH-ID 39416070

Jadranka Kolenović Đapo

Jelena Brkić Šmigoc

Vrijednosti u BiH

Prikaz rezultata Europske studije
vrijednosti 2019

Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

Filozofski fakultet u Sarajevu

European *Values* Study

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

Sarajevo, 2020.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
------------------------	---

METODOLOGIJA	10
---------------------------	-----------

Uzorak.....	10
-------------	----

Mjerni instrument.....	11
------------------------	----

Postupak.....	11
---------------	----

Rezultati.....	12
----------------	----

Jadranka Kolenović-Đapo

VRIJEDNOSTI – TEORIJSKI KONCEPT	14
--	-----------

Psihološka dobrobit građana Bosne i Hercegovine.....	18
--	----

Samoprocjena zdravstvenog stanja.....	22
---------------------------------------	----

Zaključak.....	26
----------------	----

Literatura.....	28
-----------------	----

Jadranka Kolenović-Đapo

OPĆE ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI	31
---------------------------------------	-----------

Brak i porodica: trajanje i o(p)stajanje.....	37
---	----

Je li brak zastarjela institucija?.....	39
---	----

Odrednice uspješnog braka ili partnerstva.....	42
--	----

Socijalizacija.....	55
---------------------	----

Zaključak.....	64
----------------	----

Literatura.....	66
-----------------	----

Prilog.....	70
-------------	----

Sanela Bašić

RODNA RAVNOPRAVNOST U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ

POPULACIJI: IZMEĐU TRADICIJE I (POST)MODERNITETA.....81

Zaključak.....94

Literatura.....96

Jelena Brkić Šmigoc

POVJERENJE, SOLIDARNOST I TOLERANCIJA –

VRIJEDNOSTI KOJE ČINE ZAJEDNICU KVALITETNIJOM.....98

Socijalni identitet i odnos prema njemu.....100

Socijalno povjerenje.....107

Bliskost i solidarnost s drugima.....114

Zaključno razmatranje.....127

Literatura.....130

Sanela Bašić

RADNE VRIJEDNOSTI U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ

POPULACIJI: KONTINUITET ILI PROMJENA?.....134

Radna motivacija.....135

Radna etika.....147

Zaključak.....157

Literatura.....158

Dino Abazović

BOSNA I HERCEGOVINA – “VJEROVANJE I PRIPADANJE” KAO

DOMINANTAN MODEL RELIGIOZNOSTI U TRANZICIJSKOM

KONTEKSTU.....161

Literatura.....178

Tomislav Tadić

PERCEPCIJA GRAĐANA O ULOZI DRŽAVE U

BOSNI I HERCEGOVINI.....180

Uvod.....180

Povjerenje pojedinca u institucije – Vrijednosna perspektiva.....184

Slojevito nepovjerenje građana u institucije –

Nepovjerenje kao vrijednost.....188

Svakodnevni život i problem vrijednosti –Svijet, europa i “mi”.....191

Svakodnevnost i politika.....194

Globalizacija i “atrofijska geoepestemologija” vrijednosti u

Bosni i Hercegovini.....198

Zaključak.....211

Literatura.....216

Randall Puljek Shank

POLITIKA I CIVILNO DRUŠTVO.....218

Uvod.....218

Politika.....221

Politički sistem.....225

Demokratija.....230

Političko učešće.....235

Učešće u civilnom društvu.....240

Zaključak.....244

Literatura.....247

PREDGOVOR

Evropska studija vrijednosti (*European Value Study, EVS*) je longitudinalno istraživanje u koje su uključene 32 evropske zemlje. Ovaj veliki projekat započeo je 1981.godine u koji su bile uključene tadašnje članice Evropske unije (Belgija, Danska, Irska, Francuska, Velika Britanija, Nizozemska, Italija, Sjeverna Irska, Španija i Zapadna Njemačka). Od 1981. godine pa do danas, provedeno je pet istraživačkih valova. U zadnjoj istraživačkoj studiji (2019) o vrijednostima, Bosna i Hercegovina je po prvi put uključena kao pridružena članica EVS-e. Istraživanje o životnim vrijednostima provodi se svakih deset godina te se u svim zemljama primjenjuje ista metodologija i mjerni instrument. Metodološke smjernice EVS-e imaju za cilj da usklade metodologiju istraživanja u zemljama uključenim u projekat kako bi se postigla viša naučna razina istraživanja. Na temelju spoznaja iz prethodnih valova metodologija se nadograđuje, usavršava, upitnik se korigira i proširuje s obzirom na aktualne teme u deceniji pripreme. U ovom valu uvrštene su teme koje se odnose na solidarnost i toleranciju iz razloga što je u ovoj deceniji pripreme EVS bila obilježena migracijskim valom. Međutim, bazična pitanja su ostala ista, što nam omogućava kompariranje vrijednosti „nekada i sada“. Evropska studija vrijednosti obuhvaća širok spektar životnih vrijednosti: društvo i politiku, porodične vrijednosti, rodni egalizam, rad i slobodno vrijeme, seksualnost i obrazovanje, tolerantnost i solidarnost prema marginaliziranim skupinama, religioznost.

Knjiga koju predstavljamo bosanskohercegovačkoj javnosti je svojevrsni prvijenac o vrijednostima koje imaju/smatraju važnima naši građani i građanke. Odgovor na pitanje, jesmo li se udaljili od tradicionalnih vrijednosti pod utjecajem postmodernog svjetonazora, nalazi se među koricama knjige. Knjiga se sastoji iz nekoliko dijelova. Prvi dio sadržajno obuhvaća teme sreće i zadovoljstva životom i vrijednosne sisteme građana BiH. Drugo poglavlje posvećeno je općim vrijednosnim sistemima, braku, porodičnom tradicionalizmu i socijalizacijskim vrijednostima.

Ova dva poglavlja potpisuje Jadranka Kolenović-Đapo. U trećem dijelu, autorica Sanela Bašić je obradila temu „Rodna ravnopravnost u bosansko-hercegovačkoj populaciji: između tradicije i (post)moderniteta“. U četvrtom poglavlju obrađena je tema „Povjerenje, solidarnost i tolerancija – vrijednosti koje čine zajednicu kvalitetnijom“ autorice Jelene Brkić Šmigoc. Autor Dino Abazović, u petom poglavlju predstavlja analizu vrijednosti-religija, pod naslovom „Bosna i Hercegovina-Vjeronanje i pripadanje“ kao dominantan model religioznosti u tranzicijskom kontekstu.“ U šestom poglavlju, autor Tomislav Tadić prikazuje vrijednosti u okviru teme „Percepcija građana o ulozi države u Bosni i Hercegovini“ i u sedmom poglavlju, Randall Puljek - Shank elaborira vrijednosti politike i društva.

Nositelj projekta Evropska studija vrijednosti u našoj zemlji je Odsjek za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Nacionalna program direktorica za Bosnu i Hercegovinu je prof.dr. Jadranka Kolenović Đapo, zamjenica nacionalne program direktorice je doc.dr. Jelena Brkić Šmigoc.

Sudjelovanje naše zemlje u studiji o vrijednostima nisu prepoznale državne institucije te je izostala i njihova finansijska pomoć za provedbu istraživanja. U desetljeću pripreme za istraživanje, nacionalni program direktor za BiH i njegov zamjenik susreli se sa brojnim vladinim i nevladinim organizacijama. Verbalna potpora nije izostala „da cijene važnost ovog projekta, ali nažalost ne mogu pomoći u njegovoj provedbi“. Države koje su zainteresirane za svoje građane, podatke iz EVS koriste u kreiranju razvojnih politika, a zemlje koje su bile kandidati za članstvo u EU su dobivene nacionalne podatke eksploatirali u pristupnim pregovorima.

Unatoč činjenici da smo zvanično pristupili porodici evropske studije vrijednosti (prvenstveno zahvaljujući prof.dr. Ivanu Rimcu) bili smo blizu odluke da odustanemo. Propustili smo aktivno sudjelovanje na nekoliko skupština nacionalnih direktora EVS-e i mogućnost da pružimo puni naučni doprinos u pripremi ovog zahtjevnog kvalitativnog istraživanja. Tračak svjetlosti, a potom i svjetlost Evropska studija vrijednosti u BiH dobila je ponajprije zah-

valjujući prof.dr. Ahmetu Alibašiću i Centru za napredne studije u Sarajevu. Centar za napredne studije nam je omogućio da sudjelujemo na Skupština-
ma nacionalnih program direktora Evropske studije vrijednosti u Varšavi
(2017.), Ateni (2018.), Ljubljani (2019.) i Konferenciji o životnim vrijednos-
tima u Sofiji (2019). Do 2017. godine Bosna i Hercegovina je bila članica
EVS- a grupe „na papiru“.

Zahvalnost što danas možemo dobivene rezultate prezentirati akademskoj,
stručnoj i široj javnosti u našoj zemlji dugujemo EVS-a grupi i prof. dr.Loeku-
Halmanu iz Tilburga koji su najvećim dijelom pokrili troškove istraživanja. Za
potrebe istraživanja finansijsku pomoć smo dobili i od Centra za napredne
studije u Sarajevu i OSCE-a u BiH. Zahvaljujemo Randall Puljek- Shanku na
nesebičnoj pomoći koju je pružio bosanskohercegovačkoj EVS.

Zahvaljujemo organizaciji Friedrich Ebert Stiftung u BiH i gospodinu
Nerminu Kujoviću što su prepoznali važnost studije i ukazali nam povjerenje
da publiciramo knjigu „Evropska studija vrijednosti: Životne vrijednosti u
Bosni i Hercegovini“. Zahvalnost dugujemo Agenciji „CustomConcept“ iz
Sarajeva na odgovornom i savjesno obavljenom prikupljanju podataka, kao
i svim anketarima koji su u periodu od 1.2. do 15.5.2019. godine, katkad i po
nemogućim uvjetima, obišli brojna sela i gradove diljem naše zemlje kako
bi danas mogli prezentirati nacionalne rezultate o vrijednostima u našoj
zemlji.

Na kraju, zahvaljujemo Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu unutar
kojeg je bosankohercegovačka EVS-a napravila prve korake.

U R E D N I C E

Jadranka Kolenović Đapo

Jelena Brkić Šmigoc

METODOLOGIJA

Uzorak

Istraživanje je provedeno na reprezentativnom uzorku građana i građanki BiH (N= 1724). Uzorak je, kao i cjelokupnu metodologiju prema uputama metodološke grupe EVS za našu zemlju, formirao prof.dr. Ivan Rimac sa Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. U skladu sa strogim metodološkim već unaprijed zacrtanim načinima uzorkovanja koji se primjenjuje u svim zemljama sudionicama istraživanja, ciljnu populaciju u istraživanju predstavljali su svi stanovnici Bosne i Hercegovine od 18 ili više godina u trenutku provođenja istraživanja, bez obzira na njihov status državljanstva. Iz populacije su isključene osobe koje kao stalno mjesto boravka imaju instituciju, bilo da je riječ o zdravstvenoj ustanovi ili instituciji koja okuplja pojedince iz socijalnih ili drugih razloga. Uzorak u istraživanju slijedio je odrednice probabilističkog uzorkovanja, u kojem se može pratiti vjerovatnost izbora u uzorak istraživanja. Riječ je o troetapnom probabilističkom uzorku stanovnika Bosne i Hercegovine starijih od 18 godina (gornja granica nije definirana). Obzirom na kriterije uzorka, uzorak je heterogen prema svim obilježjima: spolu, dobi, geografskom, etničkom i socijalnom porijeklu. Svi građani BiH stariji od 18 godina imali su jednaku vjerovatnoću izbora krajnjih jedinica istraživanja, a vjerovatnoća izbora jednog naselja bila je razmjerna broju odraslih stanovnika odabranog naselja. U drugoj etapi uzorkovanja, metodom slučajnog odabira (izborne jedinice) daljnji izbor ispitanika odvijao se odbrojanjem po deset stambenih jedinica, od početne stambene jedinice izabrano je domaćinstvo u kojem će biti provedeno anketiranje. Domaćinstva su definirana kao stambene jedinice – dwellings – bez obzira na to koliko porodica živi u toj stambenoj jedinici. U trećoj etapi slučajnim odabirom u istraživanju je uključen član domaćinstva (metoda zadnjeg rođendana) jednog od ukućana među ukućanima starijim od 18 godina u izabranoj stambenoj jedinici.

Mjerni instrument

Upitnik korišten u ovoj studiji ima 110 pitanja. Upitnik je preveden na bosanski, hrvatski i srpski jezik i forme na latiničnom i ćirilichnom pismu. U postupku prijevoda, osnova je bio prevodilački dokument iz istraživačkog vala 2008. godine u kojem su korigirani prijevodi koji u potpunosti nisu bili u duhu metodološke i jezične čistoće postavljenog pitanja. Pored toga, značajnom broju prijevoda pitanja pristupilo se u potpunosti. U upitniku su sadržana pitanja koja se koriste kao indikatori procjene životnih vrijednosti pojedinca i zajednice: pitanja o braku, obitelji, osobnom zadovoljstvu, zadovoljstvu poslom, motiviranošću za posao, ulozi države i zajednice uopće u životu pojedinca, te pitanja kojima se mjere vrijednosti o socijalnim identitetima (državnom i religijskom), odnosima prema drugima i političkim strankama i institucijama.

Postupak

Prikupljanje podataka na reprezentativnom uzorku građana i građanki u Bosni i Hercegovini, provedeno je u periodu od 1.2. do 30.5.2019.godine, na 151 lokaciji. Kontaktirano je više od 3000 domaćinstava/kućanstava, da bi u konačnici dobili podatke na uzorku od 1740 ispitanika. Terensko istraživanje provela je Agencija „CustomConcept“, d.o.o iz Sarajeva, uz strogu unutarnju i vanjsku kontrolu. U istraživanju je bilo angažirano 75 anketara. Anketari su prošli treninge koje je provela nacionalna program direktorica. Svi anketari su uvježbali na koji način će provesti anketiranje te su upoznati sa svim uputama za provođene anketiranja. Zadatak ispitanika je bio da prije izlaska na teren provjere imaju li sve potrebne materijale za provođenje anketnog istraživanja. Također, anketari su trebali pribaviti informacije o lokaciji na kojoj će vršiti anketiranje. Uvježbavanje anketiranja vršeno je na treningu, uz zadatak da urade nekoliko probnih anketa sa osobama koje poznaju. Anketari su upoznati sa kodnim listama kako bi stekli dojam kakav tip odgovora se očekuje u pitanjima koja zahtijevaju naknadno kodiranje. Anketari su, također prošli obuku kako da popune Obrazac za kontrolu rada

anketara (prezime na vratima i ulica i broj) te da u vrijeme obilaska izabrane lokacije ubace Obavijesno pismo u poštanski sandučić ili ga direktno uruče odabranim domaćinstvima. Anketar je redovito kontaktirao koordinatore anketara i obavještavao ih o napretku u radu i do tada završenim anketama. Anketari nisu smjeli niti na jedan način izvršiti zamjenu izabranog ispitanika. Prema pravilima EVS-a, odabranim ispitanicima ili domaćinstvima je trebalo unaprijed poslati Obavijesno pismo. U cilju postizanja najveće stope odgovora, primjenjena su pravila EVS-a u vezi s pokušajima kontaktiranja ispitanika. Neophodno je bilo napraviti najmanje četiri pokušaja kontakata kako bi povećali šansu da se provede intervju sa izabranim ispitanikom. Precizno je definirano vrijeme prvog kontakta (iza 18.00 sati radnim danom i subotom iza 10.00 sati). Anketiranje je provedeno metodom „licem u lice“. Istraživanje je provedeno prema svim etičkim principima i sukladno evropskim zakonima i Zakonu o zaštiti podataka ispitanika koji su prethodno dali informirani pristanak. Ispitanici su također bili obaviješteni da je istraživanje anonimno te da će podaci biti pohranjeni i dostupni u EVS arhivi podataka DAS, koja se nalazi u GESIS-u, u Kölnu. Nakon što su nacionalna program direktorica i koordinatori Agencije procijenili da su anketari dobro uvježbani, dobili su potrebni materijal za istraživanje: tablet, opće upute, akreditacijsko pismo, iskaznicu anketara, obrazac za kontrolu anketara, obavjesno pismo, kartice sa ponuđenim odgovorima, upitnik s obrascem za kontakt s ispitanikom, kodove zemalja/jezika i kodove zanimanja. U prosjeku po jednoj anketi je bilo potrebno izdvojiti 45 minuta.

Rezultati

Dobiveni podaci su predstavljeni u postotcima, za neke varijable smo izračunali međusobnu povezanost i testirali razlike obzirom na sociodemografska obilježja. Od sociodemografskih obilježja uključene su varijable: spol, stupanj obrazovanja, generacije ispitanika i administrativne jedinice: Federacija Bosne i Herecegovine, Republika Srpska i Brčko Distrikt.

Uzimajući u obzir specifičnosti i razlike između generacija, odlučili smo se za sljedeći kriterij koji je aktualan u sociologiji: BB (1945-1964), X (1965-1981), Y (1982-1994), Z (1995-2012) ili po ispitanicima starosti od 55-74 godine, 38 - 54 godine, 25-37 godina, i ispod 24 godine starosti. Gdje god je to bilo moguće, dobivene podatke smo poredili sa dostupnim rezultatima za Bosnu i Hercegovinu iz 1999. godine (rezultati istraživanja provedenih u sklopu projekta Svjetska studija vrijednosti, 1995-2002), i podacima Evropske studije vrijednosti iz 2008.godine, koje je provela za BiH, Agencija „Galup“.

VRIJEDNOSTI – TEORIJSKI KONCEPT

U svakodnevnom životu često čujemo kako smo izgubili vrijednosti dugo njegovane na bosanskohercegovačkom području, da je volontiranje davno zaboravljena vrijednost, a da su ljudi postali socijalno neosjetljivi. Nepotizam i korupcija su *vlasnici* države. Razvoj digitalne tehnologije usmjerilo da obavlja svoju primarnu (korisnu) funkciju postao je mjesto na kome su se *ljudi nastanili*. Racionalno mišljenje je nepoznanica, a mitska kultura poput armiranog betona – opstaje. Kritičko mišljenje je marginalizirano; obrazovanje je poput grane na kojoj pupoljci teško da mogu procvjetati. Preobražaj društva je vidljiv i u inverzijama na svim razinama socijalnih interakcija. No puko registriranje svih promjena nije dovoljno bez studioznog proučavanja temeljnog koncepta – vrijednosti. Vrijednostima koje egzistiraju u našoj zemlji je posvećena skromna naučna i stručna pažnja. Tako da o vrijednostima znamo sve i ne znamo ništa. Po prvi put u BiH je provedeno sistematsko i metodološki "čisto" istraživanje na reprezentativnom uzorku. Rezultati istraživanja do kojih smo došli pružaju odgovor na pitanje jesmo li se i gdje smo se izgubili na dugoj tranzicijskoj putanji, iz socijalističkog blagostanja u kapitalistički konkurentni moderni svijet.

Životne vrijednosti su pokretači ljudskog ponašanja te su neizostavan predmet istraživanja psihologa, sociologa, antropologa, politologa, pedagoga, ekonomista, povjesničara. U psihologiji, vrijednosti imaju dispozicijski karakter sa dva različita shvaćanja. Respektirajući tematiku istraživanja studije vrijednosti, fokus u radu zasnivat će se na pristupu socijalnim vrijednostima koje se odnose kako ističe Rot (1983, str. 297) na društveno važne pojave koje predstavljaju širok raspon socijalnog ponašanja. Vrijednosti nastaju kada se određeni broj pojedinačnih socijalnih stavova grupira u jedan opći stav prema većem broju društvenih pojava, a koji obuhvaća sve relacije čiji je sadržaj involviran u svaki integriran stav.

Allport (1960) vrijednosti definira kao "vjerovanja koja su u skladu s djelovanjem ljudi, dajući im posebno značenje kao svojevrsnom duhovnom motivacijskom faktoru u ljudskom ponašanju". Kluckhohn (1962, prema Janković, 1998) definira vrijednosti kao "eksplicitno i implicitno shvaćanje, nečeg poželjnog, koje je svojstveno pojedincu i karakteristično je za grupu, a što utječe na selekciju odabira prikladnih načina, sredstava i ciljeva". Prema Rokeachu (1973:5) vrijednosti su „trajno vjerovanje da je specifičan način ponašanja ili egzistencije lično ili društveno poželjniji od suprotnog načina ponašanja ili egzistencije“. Iz navedenih definicija može se zaključiti da su vrijednosti uvjerenja (koja nužno ne moraju biti zasnovana na argumentima) pojedinca koja determiniraju njegovo ponašanje u društvu u kojem aktivno sudjeluje. Vrijednosti su regulatori društvenog ponašanja (Kalanj, 2016). Iako je pojedinac produkt određenog društvenog odnosa, on ima i sposobnost da procesira informacije o društvu i o samome sebi, te je sposoban da bude kreator vlastitih vrijednosti.

Nikada do sada društvo nije doživjelo skokoviti tehnološki razvoj koji je posljedično doprinio i brzim promjenama na svim razinama. Paralelno sa tehnološkim napretkom, istaknuti teoretičari modernizacije (Inglehart, 1977, 1997; Inglehart i Ambrosion, 1999; Giddens, Beck i Lash, 1994; Inglehart i Baker, 2000; Beck i Beck-Gernsheim, 2002) naglašavaju kako je socioekonomski razvoj tzv. zapadnih društava posljednjih nekoliko decenija iz temelja uzdrmao tradicionalne vrijednosti te je taj talas proširen i na manje razvijena društva. Napuštene tradicionalne vrijednosti su najprije "zamijenjene" materijalističkim koje su industrijalizacijom suvremenih društava proizvele postmaterijalističke vrijednosti. Međutim, današnja je pretpostavka da su društva više nego u bilo kojoj tački svoga razvoja materijalistički orijentirana te su novi socio-ekonomski trendovi doveli u pitanje opću Inglehartovu pretpostavku o transformaciji materijalističkih vrijednosti u vrijednosti usmjerene na individualizaciju i samoaktualizaciju pojedinca. Inglehartova originalna pretpostavka (1997, str. 69) glasi da "ekonomska ekspanzija direktno dovodi do specifičnih promjena u vrijedonosnom sistemu". Autori Bell (1973), Bell i Haller (2000b) su iznijeli nekoliko argumenata zašto sma-

traju da su moderna društva materijalistička. Naime, autori smatraju da su rastući prihodi u bogatim društvima doprinijela akumuliranju novaca za tzv. "besplatnu potrošnju". Nadalje, tržište je danas preplavljeno raznolikom ponudom industrijskih proizvoda što utječe na aktivaciju novih ljudskih potreba i želja. Na koncu, Bell i Haller (2000b) navode da ljudi slobodno vrijeme sve više koriste da potvrde vlastiti socijalni identitet, a usluge koje su u ponudi na suvremenom *buvljaku* ne nastaju zbog deficita potreba, već primarno osobnog zadovoljstva. Zapravo, u naprednim industrijskim društvima potreba za potrošnjom postaje prioritet, a utrka za statusnom konkurencijom postaje neutaživa glad suvremenog čovjeka (Haller, 2002). Na sličan način i Baudrillard, (1994) opisuje ponašanje pojedinca kao nepredvidivo (nestali su mehanizmi socijalne kontrole tradicionalnih društava), a individualnost povezuje sa nekontroliranom potrošnjom koja determinira socijalni identitet pojedinca. Danas je važnije *imati*, nego *biti*. Postmoderno društvo je potrošačko društvo. Njemu je najprije prethodila *rastava braka* između tradicije i društva. Ova rastava je promijenila "prioritete" i društva i pojedinca. Društvo je predstavljeno kao konfuzno, kompleksno, a pojedinac kao moralno ambivalentna osoba sa "eksplozijom nekontrolirane individualnosti" (Bauman, 1993). U teoretskom pristupu Ingleharta postmoderno društvo omogućava pojedincu da razvije individualnost, ali ne u ovom pravcu kako se razvija danas. Individualnost ne podrazumijeva puku neovisnost, već je temeljem razvoja zadovoljavanja viših potreba (primjerice, potrebe za samopoštovanjem, poštovanjem od strane drugih, estetskih i kognitivnih potreba) koje su baza za postizanje punog potencijala i rasta ličnosti. Individualnost je trebala dovesti pojedinca do razine individuacije i transcendencije koji bi proizveo samoostvarenu ličnost. Međutim, ovaj proces u ovakvo iščašenom društvu doveo je do konzumerizma, hedonizma i narcizama - tri deskriptora kojima bi mogli opisati pojedinca današnjice.

Rezultati istraživanja koje su proveli Inglehart i Baker (2000) utjecala su na modificiranje originalne Inglehartove hipoteze te su autori zaključili da je modernizacija probablistička, a ne deterministička. Iako ekonomski razvoj teži da društvo transformira u predvidljivom smjeru, ipak kako sugeriraju

Inglehart i Baker (2000) u analizi vrijednosti neophodno je uzeti u obzir povijesni i kulturalni kontekst društva kako bi stekli bolji uvid u vrijednosti konkretnog društva. Autori navode primjer Japana i Malezije koji se prema svim kriterijima svrstavaju u razvijena industrijska moderna društva. Međutim, modernizacija u ovim zemljama nije utjecala na promjenu kolektivističke svijesti, odnosno "javne" vrijednosti nisu promijenile kolektivističku svijest u vrijedonosnom sistemu u sferi privatnog života.

Psihološka dobrobit građana Bosne i Hercegovine

Od osamdesetih godina prošlog stoljeća, s razvojem pozitivne psihologije ispitivanje sreće i zadovoljstva životom su nezaobilazno područje u istraživanjima društvenih znanosti. Procjena doživljaja sreće i zadovoljstva životom (subjektivna i/ili psihološka dobrobit) postala je predmetom brojnih istraživanja u psihologiji. Unatoč različitim definicijama sreće koje pronalazimo u filozofskim raspravama (poput kriterija etičkog vrednovanja, hedonističkog zadovoljstva, vrhunskog iskustva), sreća se može odnositi na zadovoljstvo, životno zadovoljstvo, pozitivne emocije, smislen život ili osjećaj zadovoljstva (Diener, Scollon i Lucas, 2004). Prema Dieneru (1984) subjektivna dobrobit ima tri osnovne karakteristike: (a) subjektivna je i ovisi o iskustvu pojedinca; (b) uključuje pozitivne faktore, a ne samo odsustvo negativnih faktora; (c) predstavlja ukupnu procjenu različitih aspekata života pojedinca, s naglaskom na subjektivnoj evaluaciji života.

Akumulirane spoznaje o ovom konstruktu napravile su stanoviti red te se u psihološkoj literaturi za sreću i zadovoljstvo u životu koristi krovni naziv subjektivna/psihološka dobrobit. Subjektivnu dobrobit čine: ugodne emocije, neugodne emocije, globalna procjena životom i zadovoljstvo u specifičnim životnim područjima (brak, posao, zdravlje, slobodno vrijeme). Zapravo, Lucas, Dyrenforth i Deiner (2008) integrirajući interese iz različitih disciplina smatraju da je kvaliteta života – psihološka konstrukcija koji objašnjava holističku procjenu pojedinca, te bi kvaliteta života, kako je nazivaju Lucas i sur. (2008), mogla biti “zajednička valuta” za ekonomiste, politologe, psihologe, sociologe i druge znanstvenike koji se interesiraju za ovo područje. Naime, danas su liječnici usmjereni ne samo da pronađu efikasan tretman u liječenju pacijenta već i da poboljšaju njihov osjećaj blagostanja. Politolozi nastoje razumijeti i osmisliti politike koje bi bile dobar recept efikasnih i efektivnih načina upravljanja društvom koje bi stvorili adekvatne

uvjete za život dostojan građanina. Ekonomisti žele utvrditi zakonitosti koje su u osnovi mikro i makroekonomskih procesa kako bi razvojem ekonomije utjecali na sretniji život pojedinca (Lucas i sur., 2008). Navedeni razlozi su znanstvenicima bili više nego dovoljni da konstruiraju validne instrumente za mjerenje sreće i zadovoljstva u životu.

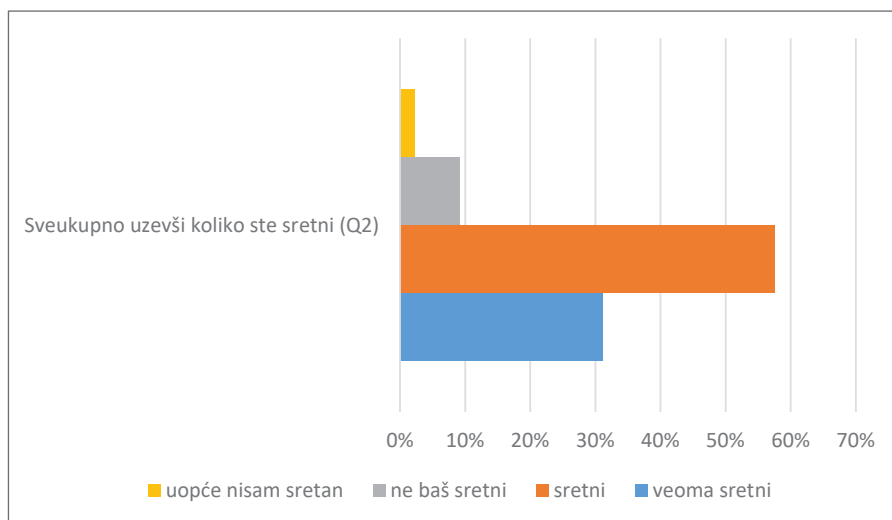
Sreću i zadovoljstvo životom možemo mjeriti koristeći objektivni i subjektivni pristup. Objektivni pristup se bazira na životne događaje, okolinske uvjete i socioekonomska obilježja (Tadić, 2008), odnosno objektivne uvjete života koje uključuju bruto nacionalni dohodak, dostupnost raznih službi i usluga (Vuletić, 2011). Subjektivni pristup zadovoljstvo životom i sreću promatraju kao opću evaluaciju pojedinca o njegovom životu. Lucas, Dyrenforth i Deiner (2008) smatraju da se procjena zadovoljstva životom odnosi na određene aspekte života koje pojedinac evaluira na pozitivan ili negativan život u odnosu na svoj referentni okvir. Sumirajući rezultate istraživanja Penezić (2006) izvodi zaključak da je zadovoljstvo životom "kognitivna evaluacija vlastita života".

Rezultati istraživanja pokazuju da zaključivanje o subjektivnoj dobrobiti na temelju socioekonomskih varijabli nije pouzdana mjera individualnog psihološkog blagostanja (što ne implicira da nisu međusobno povezana). Diener, Oishi i Lukas, (2003a), Myers i Deiner (1995) izvještavaju da varijable iz socioekonomskog seta objašnjavaju od 10 do 15 posto ukupne varijance psihološkog blagostanja. Subjektivni pristup (uz nedostatke koje nužno prati primjena mjera samoiskaza) je metodološki složeniji, ali relevantniji i upotrebljiviji pristup (Tadić, 2010, str. 120). Deiner, Such, Lucas i Smith (1999) su pokazali da samoprocjena vlastite sreće i zadovoljstva u životu bolje predviđa različite životne ishode u odnosu na objektivne mjere. Subjektivna dobrobit je, pored individualnih obilježja (primjerice osobina ličnosti) osjetljiva na kulturalni milje u kojem se pojedinac razvija. Kulturalni kontekst u značajnoj mjeri određuje na koji način će pojedinac definirati šta ga čini sretnim i zadovoljnim u životu. Komparativne studije pokazuju da je psihološka dobrobit (sreća i zadovoljstvo u životu) kulturalno specifična,

te se međukulturalne usporedbe vrše na dimenziji da li je društvo kolektivističko ili individualističko.

U istraživanju je korišten subjektivni pristup, te su ispitanici procjenjivali koliko su općenito sretni. Na ukupnom uzorku (N=1722) na pitanje „Sveukupno uzevši koliko ste sretni“, najveći postotak građana (58%) izjavljuje da su sretni; 31 posto „veoma sretni“; 9.2 % građana izjavljuju da baš nisu sretni“ i 2.2 % „uopće nisu sretni“ (Slika 1.).

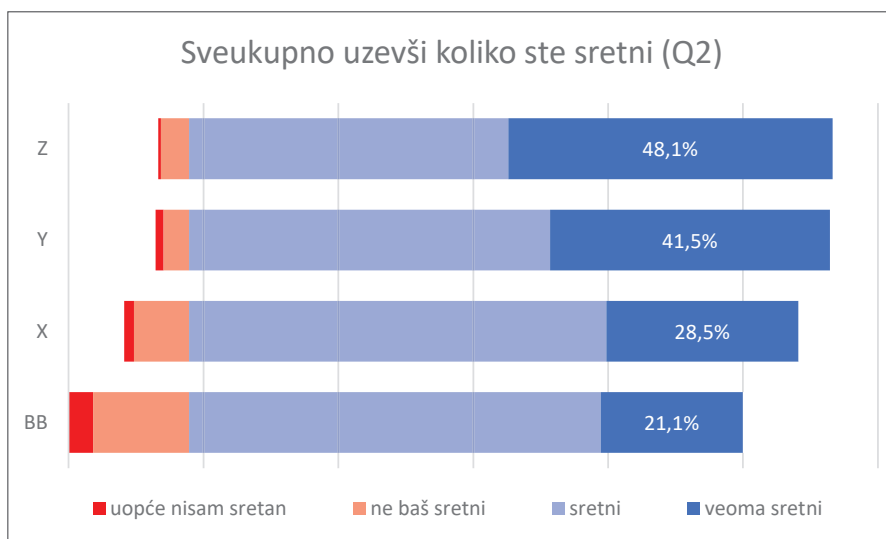
Slika 1. Stupanj procjene koliko su sretni građani Bosne i Hercegovine

Slični podaci su dobiveni i s obzirom na spol (Tabela 1, Prilog). Dobiveni rezultati su konzistentni rezultatima o kojima izvještavaju i drugi autori. Meta-analitička studija Haringa, Stocka i Okuna (1984) kojom su obuhvaćena 146 istraživanja su pokazala da spol objašnjava svega jedan posto ukupnog osjećaja sreće. Ovaj nalaz je ponovljen i u drugim kulturama, te nisu utvrđene razlike u procjeni sreće između muškaraca i žena (Larsen i Buss, 2008). O spolnoj jednakosti u ukupnoj sreći izvještava i Deiner (2000).

Analiza postotaka između dobnih kohorti pokazuje da postoje međugeneracijske¹ razlike. Ispitanici *GEN-Z* (48%) u najvećem postotku procjenjuju da su „veoma sretni“, zatim ispitanici *GEN-Y* (42%), dok ispitanici iz *GEN-X* su u znatnom nižem postotku veoma sretni (28,5%), kao i ispitanici iz *GEN-BB* (21%). Iz Tablice 2. Može se vidjeti da sve četiri generacije izjavljuju da su “sretne” kako slijedi *GEN-BB* (61%), *GEN-X* (61.1%), *GEN-Y* (54%), *GEN-Z* (47%). “Ne baš sretni” u najvećem postotku su ispitanici iz *GEN-BB* (14.3%), a potom iz *GEN-X* (8.2%). Opsežna studija Ingleharta (1990) provedena na uzorku od 169 776 ljudi iz 16 nacija pokazala je da nema dokaza da su ljudi u različitim životnim periodima sretniji od drugih. Razlike se manifestiraju u determinantama koji ljude čine sretnim u različitim životnim razdobljima.

Slika 2. Međugeneracijske razlike u procjeni doživljaja sreće

Analizirajući stupanj obrazovanja 17 % ispitanika bez završene osnovne škole izjavljuju da su “veoma sretni”; 61% da su “sretni”, 26 % “ne baš sretni” i šest posto “uopće nisu sretni”.

¹ U nastavku teksta koristit ćemo kratice za ispitanike od 55 do 74 godine (**GEN-BB**), od 38 do 54 godine (**GEN-X**) od 25 do 37 godina (**GEN-Y**) i ispod 24 godine starosti (**GEN-Z**)

Od ukupnog broja ispitanika sa završenom osnovnom školom 22 % su “veoma sretni”, 62 % “sretni”, 11 % “ne baš sretni”, dok pet posto ispitanika “uopće nije sretno”. Najveći postotak ispitanika (59.2%) sa završenom srednjom školom procjenjuju da su “sretni”, “veoma sretnih” je 31.2%, “ne baš sretnih” je osam posto i neznan postotak izjavljuje da sveukupno uzevši nisu uopće sretni. Iz grupe ispitanika sa fakultetskom naobrazbom najveći postotak (54%) procjenjuje da su “sretni”; “veoma sretnih” je 31.3%, dok osam posto ispitanika izjavljuje da nisu baš sretni. Ispitanici s najvećim stupnjem obrazovanja su “veoma sretni” (87%) i “sretni” (21%) (Tabela 3, Prilog)

I na koncu, procjene sveukupne sreće provedene su i s obzirom na administrativnu podjelu Bosne i Hercegovine. Iz Tabele 4 (vidjeti Prilog), nešto više od polovine ispitanika iz FBiH, RS i DB izjavilo je da su “sretni” (redom 59%, 56% i 52%); “veoma sretnih” je najviše u Brčko Distriktu (46%), potom u Federaciji BiH (31%) i u Republici Srpskoj (30%). Ne baš sretnih je najviše u RS-u (12%), u Federaciji BiH (8.2%) i u Brčko Distriktu 2.3%.

Samoprocjena zdravstvenog stanja

U vrijeme provedbe istraživanja, građani¹ su zdravstveno stanje procijenili kao dobro (32.9%), veoma dobro (30.7%), zadovoljavajuće (27.8%), loše (7.4 %) i veoma loše (1.3%).

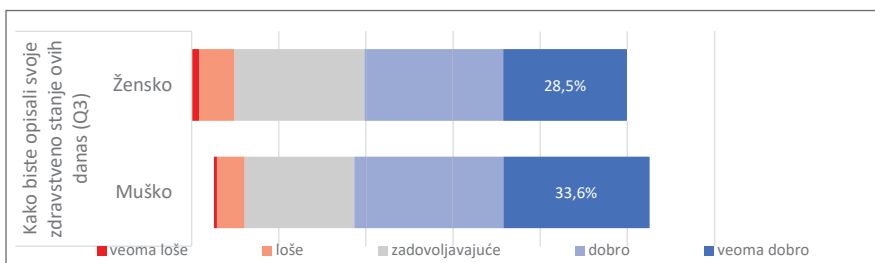
Tabela 1. Samoprocjena zdravstvenog stanja na ukupnom uzorku

Varijabla	N	veoma dobro	dobro	zadovoljavajuće	loše	veoma loše
		%	%	%	%	%
Kako biste opisali svoje zdravstveno stanje ovih dana?	1724	30,7%	32,9%	27,8%	7,4%	1,3%

Procjene zdravstvenog stanja na uzorku muškaraca i žena se donekle razlikuju (Slika 2.). Muškarci procjenjuju da im je zdravstveno stanje „veoma dobro“ (33.6%), dok žene u nešto nižem postotku izjavljuju da su „veoma

dobro“ (28.5%). U sličnom postotku muškarci i žene zdravlje procjenjuju „dobro“. Žene (29.8%) u odnosu na muškarce (25.2%) procjenjuju da im je zdravlje „zadovoljavajuće“. Zdravlje kao „loše/veoma loše“ procjenjuje 8.75 % žena i 7.1% muškaraca.

Slika 3. Razlike u procjenama zdravstvenog stanja između muškaraca i žena

Razlike između muškaraca i žena u procjeni zdravlja mogu biti uzrokovane i biološkim i sociokulturalnim faktorima. Generalno, žene za razliku od muškaraca prolaze kroz nekoliko ključnih perioda u svom životu: trudnoća, porođaj, menstrualni ciklus, prekid menstrualnog ciklusa. Pored bioloških činitelja, žene su u neravnomernom položaju u odnosu na muškarce. U mnogim društvima žene su izložene većem stresu zbog obavljanja kućanskih obaveza što se reflektira i na njihovo zdravlje.

Iz Tablice 2 u Prilogu može se vidjeti da su utvrđene značajne međugeneracijske razlike u postocima procjene zdravlja. U najvećem postotku ispitanici iz *GEN- BB* ocjenjuju svoje zdravlje **zadovoljavajuće** (45.1 %), *GEN- X* (40.3%) **dobro**, dok ispitanici *GEN- Y* (50.3%) i *GEN-Z* (60.7%) svoje zdravlje ocjenjuju kao **veoma dobro**. Također, *GEN- BB* u najvećem postotku (15 %) opisuje svoje zdravlje loše/veoma loše, zatim *GEN- X* (5.4%), *GEN- Y* (3.5%) i *GEN- Z* (1.5%).

Razlike u procjeni zdravlja utvrđene su kod ispitanika različitih stupnjava obrazovanja (Tabela 3, u Prilogu). Svoje zdravlje **veoma dobro/dobro** u najvećem postotku (95.7%) opisuju ispitanici sa doktoratom/magisterijem, zatim ispitanici sa fakultetskom naobrazbom (76.7 %), sa završenom srednjom školom (68%) ispitanika; sa osnovnom školom (47.4%) ispitanika i u najnižem postotku, ispitanici bez završene osnovne škole (25.2%). Niti jedan ispitanik sa najvećim stupnjem obrazovanja ne opisuje svoje zdravlje kao **loše/veoma loše**. Neznatan je postotok ispitanika sa fakultetskom naobrazbom i srednjom školom koji opisuje vlastito zdravlje **loše/veoma loše** (5.7%; 4.9%) za razliku od ispitanika sa završenom osnovnom školom (15.9%) i ispitanika bez osnovne škole (31.8%) koji opisuje svoje zdravlje **loše/veoma loše**. I drugi autori izvještavaju da je zdrava populacija i obrazovanija (primjerice Pilić i Džakula, 2013). Osobe sa višim stupnjem obrazovanja imaju veće lične dohotke što im omogućava bolje uvjete u održavanju zdravlja, više su informirane o zdravlju i samim time zdravstveno su pismeniji, što doprinosi da donose ispravnije odluke koje se odnose na njihovo zdravlje. Dobro je dokumentovano da osobe nižeg obrazovanja imaju nižu razinu zdravstvene pismenosti koja se reflektira na lošije zdravstvene ishode (više hroničnih bolesti, loša suradljivost u primjeni preporučenih tretmana, loš životni stil, viša smrtnost i dr.), što dovodi do većih zdravstvenih troškova. Ovakva situacija se negativno reflektira ne samo na zdravstveni, već i socijalni i ekonomski razvoj BIH. Dobiveni rezultati u ovoj studiji trebali bi bosanskohercegovačkoj vlasti na svim razinama biti prioritetni strateški cilj. Briga za zdravlje građana je direktno povezana sa ekonomskim razvojem društva, ali i sa globalnom procjenom zadovoljstva životom njenih građana.

Procjena zadovoljstva životom sljedeće je područje koje je ispitivano u EVS-a. Zadovoljstvo životom predstavlja kognitivnu komponentu subjektivne dobrobiti (Diener, 1996), a obuhvaća dva aspekta procjene dobrobiti iz perspektive pojedinca: globalni osjećaj zadovoljstva životom i zadovoljstvo pojedinim područjima života (Pavot i Diener, 1993). Globalni osjećaj zadovoljstva životom podrazumijeva širu, kognitivno utemeljenu evaluaciju pojedinca o kvaliteti života općenito, dok zadovoljstvo pojedinim područji-

ma života predstavlja evaluaciju specifičnih aspekata života (Pavot i Diener, 1993). U našem istraživanju ispitanici su na skali od 1 do 10 procjenjivali (od 1- uopće nisam do 10- jako sam zadovoljan) koliko su zadovoljni svojim životom u periodu kada smo provodili istraživanje. Dobivena prosječna vrijednost $M = 7.82$ ($SD = 2.157$) pokazuje da su građani uglavnom zadovoljni svojim životom. Slične prosječne vrijednosti su dobivene i obzirom na spol i dob ispitanika. Međutim, najniža prosječna vrijednost utvrđena je za grupu ispitanika bez osnovne škole ($M = 5.1$), koji procjenjuju da niti su zadovoljni, niti nezadovoljni svojim životom.

Sljedeće pitanje se odnosilo na procjenu percipirane kontrole koju ispitanici imaju nad svojim životom. Percipirana kontrola mjerena je primjenom skale od deset stupnjeva, od 1 (uopće nemam) do 10 (najvećim dijelom imam kontrolu). U prosjeku ispitanici ($N = 1719$) su mišljenja da imaju iznadprosječnu kontrolu nad svojim životom ($M = 7.86$, $SD = 2.198$).

S obzirom na isprepletenost ispitanih varijabli izračunat je koeficijent korelacije među njima. Rezultati univarijatne povezanosti su prikazani u Tabeli 2.

Tabela 2. Povezanost između procjene sreće, zadovoljstva životom i procjene zdravlja

		1	2
1	Sveukupno uzevši, koliko ste sretni?	1	,498**
2	Kako biste opisali svoje zdravstveno stanje ovih dana?	,498**	1
3	Koliko ste ovih dana zadovoljni sa svojim životom?	,571**	,444**

Između sveukupne sreće ispitanika i procjene zdravstvenog stanja, utvrđena je pozitivna statistički značajna povezanost $r = .498$. Statistički značajna povezanost utvrđena je između zadovoljstva životom i trenutnog zdravstvenog stanja ($r = .571$).

Pozitivna korelacija je utvrđena između procjene sveukupne sreće i zadovoljstva životom ($r = .444$). Nalaz je konzistentan nalazima do kojih su došli Deiner, Lucas i Larsen (2003). Prospektivne longitudinalne studije normalne populacije pružaju dokaz da socioekonomski status i različite vrste subjektivnog blagostanja (poput pozitivnih emocija) uz kontrolu zdravlja, dobro predviđaju zdravlje i dugovječnost (Diener i Chan, 2011).

Zaključak

Građani Bosne i Hercegovine procjenjuju uglavnom da su jako sretni ili sretni, te je njihovo zadovoljstvo životom pomaknuto prema gornjim prosječnim vrijednostima. Građani također smatraju da imaju kontrolu nad svojim životom, što je optimističan rezultat obzirom na haotično društvo u kojem živimo. Međutim, istraživanja općeg lokusa kontrole se napuštaju u znanosti i sve više je fokus na specifični lokus kontrole kako bi mogli pouzdanije predvidjeti ponašanje u različitim životnim okolnostima. Pouzdanija je mjera ako bi ispitivali stupanj percipirane kontrole koji je vezan uz zdravlje, (Wallston i Wallston, 1978) kvalitetu interpersonalnih ishoda (braka i prijateljskih relacija), obrazovnih i drugih životnih ishoda.

Dosadašnji nalazi pokazuju da varijable iz seta sociodemografskih varijabli objašnjavaju skromnih 15% varijance sreće, te je nužno uključivanje individualnih obilježja kako bi mogli vidjeti koje varijable, pored prikazanih u ovom članku – uz druge podatke iz EVS-koje nismo analizirali u ovom radu, doprinose ukupno sreći građana naše zemlje. Svakako, prije toga će biti ispitano koliko nezavisne varijable mjesečni prihodi, mjesto stanovanja (ruralno/urbano) i religioznost, objašnjavaju sreću i zadovoljstvo životom. Međutim, uključivanjem dispozicijskih varijabli dodatno bi se obogatilo razumijevanje ovog važnog aspekta života ljudi. Costa i McCrae (1980, prema Larsenu i Bussu, 2005) su pretpostavili da bi uključivanje varijabli ličnosti pružilo potpuniji odgovor na pitanje „Ko su sretni ljudi“? Naime, rezultati istraživanja pokazali su da dvije temeljne dimenzije: ekstraverzija i neuroti-

cizam (Smith, 1979; Wessman i Rick, 1996) doprinose psihološkoj dobrobiti, te je generirana hipoteza da je sreća (Larsen i Buss, 2005, str. 418) prisutnost visokih razina pozitivnih afekata i relativno niskih razina negativnog afekta u životu osobe tijekom vremena“. Obzirom na direktan utjecaj pozitivnih emocija (što je obilježje ekstraverzije) i negativnih emocija (obilježje neuroticizma) na sreću, Costa i McCrae (1980) su pretpostavili da će ovaj set varijabli ličnosti više objasniti sreću, nego varijable socio-ekonomskog i demografskog statusa.

Rezultati Evropske studije vrijednosti u Bosni i Hercegovini su deskriptivnog karaktera te ne mogu pružiti potpunu sliku o doprinosu drugih varijabli u objašnjenju problematike koja je razmatrana u ovom dijelu. U narednim analizama iz teorije modernizacije bit će generirano nekoliko hipoteza te će biti ispitano u kojoj mjeri *indikatori modernizacije* (veličina mjesta, ostvareni prihodi), *indikatori individualizacije* i *indikatori religioznosti* (važnost Boga, religioznost i prakticiranje vjerskih obreda) doprinose u objašnjenju psihološke dobrobiti.

Literatura

- Allport, G. (1960). *Sklop i razvoj ličnosti*. Bugojno: Katarina
- Bell, D. (1973). *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social-Forecasting*. Basic Books. New York.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (2002). *Individualization*. London: SAGE.
- Bauman, Z. (1993). *Postmodern Ethics*. London: Routledge.
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and Simulation*. Michigan: University of Michigan Press.
- Diener, E., Chan, M.Y. (2011). Happy People Live Longer: Subjective-Well-Being Contributes to Health and Longevity. *Applied Psychology: Health and Well-Being*, 4, 1.43.
- Diener, E., Scollon, C.N, Lucas, R.E.(2004). The evolving concept of subjective well-being: The multifaceted nature of happiness. *Advances in cell aging and gerontology*, 15 str. 187 - 220
- Deiner, E., Oishi, S., Lucas, R.E. (2003a). Personality, culture and subjective well-being. Emotional and Cognitive Evaluations of Life. *Annual Review of Psychology*, 54: 403 - 425
- Deiner, E., Lucas, R.E., Larsen, R.J. (2003). Measuring positive emotions. In C.R. Snyder, S.J. Lopez (Eds.). *The Handbook of positive Psychological assessment*, 201-218. Washington, D.C. *American Psychological Association*.
- Deiner, E., (2000). Subjective Well-Being: The science of Happiness and proposal for a national index. *American Psychologist*, 55, 34-43.
- Deiner, E., Such, E.M., Lucas, R.E., Smith, H.L.(1999). Subjective Well-Being: Three Decades Progress. *Psychological Bulletin*, 125 (2): 276-302.
- Diener, E. (1984). Subjective well-being. *Psychological Bulletin*, 95, 542-575.

Haller, M. (2002). Theory and Method in the Comparative Study of Values. Critique and Alternative to Inglehart. *European Sociological Review*, 18, 2, 139-158.

Haller, M. (2000) (ed.) *The Making of the European Union: Contributions of the Social Sciences*, Springer, Berlin.

Haring, M.J., Stocka, W.A., Okuna, M.A. (1984). A research syntheses of gender and social class as corelates of subjective welll-being. *Human Relation*, 37, 645-657.

Inglehart, R., Baker, W. (2000). Modernization, CulturalChangeand thePersistenceofTraditionalValues. *American SociologicalReview*, 65, 1, 19-51.

Inglehart, R. & P. Abramson (1999). Measuring postmaterialism. *American Political Science Review*, 93 (3), 665–677.

Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economicand Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Inglehart, R. (1990). *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Krizmanić M, Kolesarić V. (1989). Pokušaj konceptualizacije pojma „kvaliteta života“. *Primijenjena psihologija*. 10, 179-184.

Larsen, R., J., Buss, D.M. (2008). *Psihologija ličnosti*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Lucas, R.E., Dyrenforth, S.P., &Diener. (2008).Four Myths about Subjective Well-being. *Social and Personality Psychology Compass* 2/5.

Mrnjaus, K. (2008). *Pedagoška promišljanja o vrijednostima*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Myers, D.G., Diener, E. (1995). Who is happy? *Psychological Science*, 6, 10-19.

Pavot, W. i Diener, E. (1993). The affective and cognitive context of self-reported measures of subjective well-being. *Social Indicator Research*, 28, 1-20.

Pilić, L., Džakula, A. (2013). Socioekonomski status i rizična zdravstvena ponašanja odrasle hrvatske populacije. *Acta Med Croatica*, 67 (2013) 25-35.

Penezić Z. (2006). Zadovoljstvo životom u adolescentnoj i odrasloj dobi. *Društvena istraživanja*. 15 (4-5), 643 – 669.

Rot, N. (1983). *Osnove socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York, NY: Free Press.

Smith, T.W. (1979). Happiness: Time trends, seasonal variation, inter-survey differences and other mysteries. *Social Psychology Quarterly*, 42, 18-30.

Tadić, M. (2010). Pregled nekih istraživanja u kontekstu subjektivne dobrobiti. Pregledni rad. *Društvena istraživanja*, 19, 117-137.

Vuletić G. (2011). *Kvaliteta života i zdravlje*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Osijeku.

Walston, B.S., Walston, K. (1978). Locus of control and health: A review of the literature. *Health Education Monograph*, 6, 107-117.

Wessman, A.E., Rick, D.F. (1996). *Mood and personality*. New York: Holt, Rinehart&Winston.

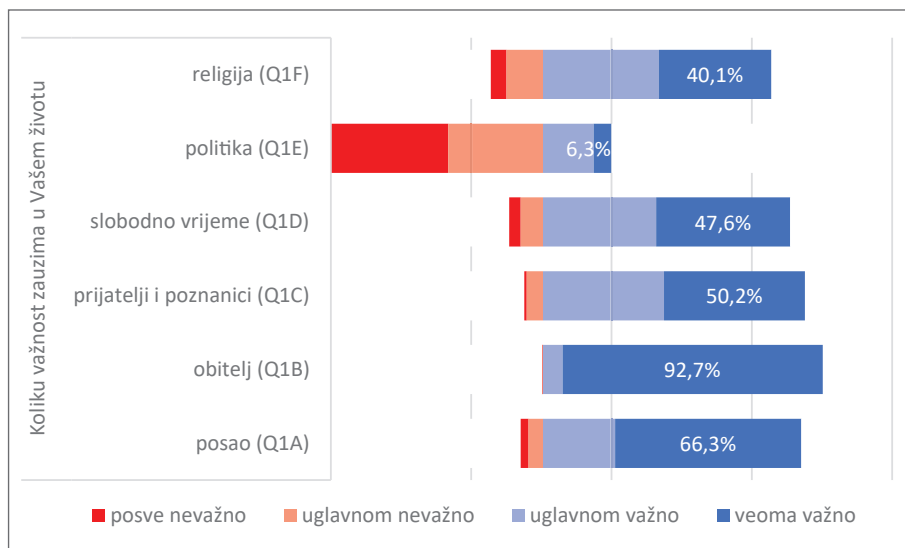
OPĆE ŽIVOTNE VRIJEDNOSTI

Drugo područje uključeno u Evropsku studiju vrijednosti su pitanja koja se odnose na ispitivanje važnosti općih vrijednosnih sistema, važnosti braka, procjenu važnih odrednica bračne ili partnerske zajednice te stavove prema porodičnim i socijalizacijskim vrijednostima. Dobiveni rezultati su elaborirani u četiri potpoglavlja: *Opće životne vrijednosti, Brak i porodica: trajanje i o(p)stajanje, Porodični tradicionalizam i Socijalizacija.*

Građani/građanke Bosne i Hercegovine su najprije trebali procijeniti važnost koju u njihovom životu imaju: porodica, religija, politika, posao, prijatelji/poznanici i slobodno vrijeme. Zadatak ispitanika je bio da na skali od 1 (veoma važno) do 4 (posve nevažno) zaokruže broj koji najbolje opisuje značaj koji pridaju navedenim vrijednosnim sistemima. Građanima/građankama Bosne i Hercegovine **porodica** je najznačajniji aspekt u životu (97.7%), zatim **posao** (66.3%), **prijatelji i poznanici** (53.29%), **slobodno vrijeme** (47.6%), **religija** (40.1 %) i na koncu, najmanju važnost ima **politika** (Slika 1). Politika uopće nije važna za 41.9% i uglavnom je nevažna za 33.7% građana. Od ukupnog uzorka samo 18% građana izjavljuje da im je politika uglavnom važna. Isti redoslijed važnosti navedenih vrijednosti utvrdili smo i za spol ispitanika.

Dobiveni podaci EVS-a iz 1999.godine o procjeni važnosti porodice u životu BiH u cjelosti korespondiraju podacima dobivenim u ovom istraživačkom valu. Međutim, u 2008. godini značajno manji postotak građana (75.4 %) je smatrao da je porodica jako važna te je nakon Švedske i Hrvatske imala najniži postotak važnosti porodice od svih zemalja uključenih u EVS.

Slika 1. Postotak važnosti značaja općih životnih vrijednosti

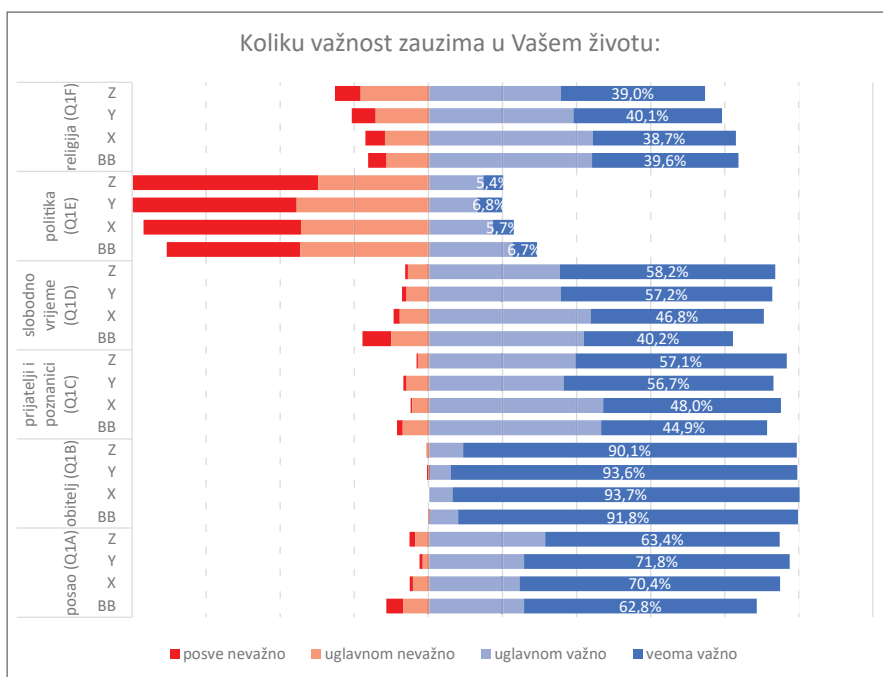
Porodica je najvažnija vrijednost za sve ispitanike bez obzira na stupanj obrazovanja (Tabela 1. Prilog 1). Međutim, utvrđene su značajne razlike u postocima između ispitanika različitog obrazovnog statusa o važnosti prijatelja i poznanika u njihovom životu. Prijatelji i poznanici su u najvećem postotku veoma važni ispitanicima sa završenim fakultetskim obrazovanjem (61.8%), zatim ispitanicima sa završenom osnovnom školom (52.1%), ispitanicima sa srednjim obrazovanjem (47.3%) i na koncu, u najnižem postotku su veoma važni ispitanicima bez završene osnovne škole (43.0%).

Stupanj obrazovanja doprinosi i razlikama u procjeni važnosti slobodnog vremena. Slobodno vrijeme je u najvećem postotku veoma važno ispitanicima sa završenim fakultetom/magisterijem i doktoratom (više od 60 %), a najmanje je veoma važno ispitanicima bez osnovne škole (33.6%). Također, ovoj skupini (19.4%) je slobodno vrijeme najmanje važno u odnosu na ostale skupine. Važnost politike u životu građana/građanki bez obzira na stupanj obrazovanja uglavnom je distribuirana na sličan način kao na ukupnom uzorku. Iznimka su ispitanici sa najvećim stupnjem obrazovanja koji u

nešto većem postotku (21%) izjavljuju da im je politika veoma važna/važna. Religija ima najveću vrijednost za ispitanike bez osnovne škole (66.9%), a u najmanjem postotku je jako važna ispitanicima sa završenom srednjom školom (35.7%).

Porodica je svim generacijama najvažnija vrijednost (Slika 2). Nakon porodice drugo rangirana vrijednost je **posao**, koji je prema visini postotka najvažniji ispitanicima *GEN-Y* (71.8%); zatim ispitanicima *GEN-X* i *GEN-Z* (63.4%) i u nešto nižem postotku *GEN-BB* (62.8%). Posao je uglavnom važan *GEN-Z* (31.3%), podjednako uglavnom važan generacijama *GEN-BB* i *GEN-Y* i najmanje važan generaciji *GEN-BB*, što je očekivani rezultat.

Slika 2. Postotak važnosti značaja životnih vrijednosti prema generacijama

Prijatelji i poznanici su veoma važni *GEN-Z* (57.1%), potom *GEN-Y* (56.7%), *GEN-X* (48.0%) i *GEN-BB* (44.9%). U podjednakom postotku prijatelji i poznanici su uglavnom važni svim generacijama.

U najvećem postotku prijatelji/poznanici uglavnom su nevažni/posve nevažni *GEN-BB*. U istom postotku **religija** je veoma važna za ispitanike iz svih generacija (Slika 2). U najvećem postotku religija je nevažna/posve nevažna *GEN-Z* (25.4%), *GEN-Y* (21.0%), *GEN-X* (17.3%) i *GEN-BB* (16.5%). **Politika** je kao što je prikazano na Slici 2, posve nevažna/uglavnom nevažna svim generacijama. **Slobodno vrijeme** je najvažnije *GEN-Z*, zatim *GEN-Y* i *GEN-X* i na koncu *GEN-BB*. Posljedično, *BB* generaciji je slobodno vrijeme u najvećem postotku posve nevažno (18%).

Zanimljivi podaci dobiveni su u analizi odrednica uspješnog braka/partnerstva obzirom na administrativnu podjelu BiH. U sve tri administrativne jedinice, u istim postocima vjernost i djeca su veoma važne/važne determinante uspješnog braka/partnerstva. Međutim, vrijednost dostatni prihodi su veoma važni samo za 13.3. posto ispitanika, važni za 66.7 posto ispitanika i nevažni za 20 posto ispitanika u Distriktu Brčko.

Od svih sistema vrijednosti u BiH, porodica je najviše rangirana vrijednost. U brojnim istraživanjima koja su se bavila strukturom i hijerarhijom vrijednosti u posljednje tri decenije, porodica je još uvijek najvažnija vrijednost (Raboteg-Šarić, Pećnik, Josipović, 2003; Mrnjauš, 2008). Porodične vrijednosti utječu na konstruiranje poželjnog tipa organizacije i interakcijskih odnosa unutar porodice (Stevanović, 2000). Očito je da funkcija porodice nije samo *puko* reproduciranje vrste. Prema Gecas (1990) i Hessu (1995), porodica je socijalna institucija koja ima dvostruku funkciju: (1) utječe na reprodukciju društva i (2) unapređuje psihološki i socijalni razvoj pojedinca tijekom života. Integrirajući ove dvije funkcije Caprara i Cervone (2003, str. 296) navode "da su ove dvije funkcije egzekutori prijenosa vrijednosti i normi koje utječu na razvoj sljedećih generacija". Autori ove dvije funkcije porodice posmatraju kao međusobno povezane oblike socijalne kontrole i individualne promocije. Konkretnije, Caprara i Cervone (2003), ovaj oblik socijalne razmjene vide kao ciklus u kojem članovi porodice međusobno surađuju prihvaćajući obaveze i granice u ličnoj slobodi kako bi priskrbili podršku i pomoć od ostalih članova porodice.

Recipročno, porodična podrška "doprinosi postignuću i pojedinca i cijelog društva".

Nadalje, posao je drugo rangirana vrijednost. Općenito, posao ima veliku vrijednost u životu pojedinca, ponajprije jer zadovoljava bazičnu ljudsku potrebu - potrebu za sigurnošću. Ova potreba je hitrija što je društvo siromašnije. Posao kao vrijedonosni sistem prevazilazi primarnu potrebu za sigurnosti i pruža znatno više privilegija pojedincu te utječe na razvoj njegove ličnosti. Posao daje posebnu teksturu životu; strukturira život i jasno definiira ciljeve, pravila i izazove koji pojedincu omogućavaju zadovoljenje potrebe za ličnom afirmacijom, proširuje socijalnu mrežu i pruža niz drugih benefita. O ulozi posla i rada u životu građana/građanki detaljnije je napisano u poglavlju "*Rodna ravnopravnost u bosanskohercegovačkoj populaciji: između tradicije i (post)moderniteta*"

U ovisnosti od stupnja razvijenosti kulture i individualnih karakteristika, posao koji osoba obavlja je skladno integriran sa porodičnim životom i često je neodvojiv od slobodnog vremena. Na ovom mjestu nemamo prostora za raspravu o skupinama koje uživaju u svom poslu, podjednako kao i u porodičnom okruženju. Zanimljiv je podatak da je posao u najvećem postotku jako važan generaciji (*GEN-Y*) i *GEN-X*, dok u nešto nižem postotku su posao rangirale najmlađa (*GEN-Z*) i najstarija generacija (*GEN-BB*). Mlađe generacije su često manje zadovoljne onim što imaju, skloniji su promjenama i manje tolerantni prema rutini (Csikszentmihalyi, 2006). Razlike se mogu objasniti i trendom odmicanja od tradicionalnog načina života u kojem je „rad bio smisleno povezan uz identitet ljudi i njihove najveće ciljeve“. Kako predviđa Csikszentmihalyi (2006, str. 274), vjerovatno je da će mladi ljudi „samo proširivati jaz između poslova koji su nužni, ali neugodni i razonode koja je ugodna, ali ne pretjerano složena“. Prijatelji i poznanici su treće rangirani vrijedonosni sistem, što je razumljivo budući da smo s jedne strane biološki programirani da druge doživljavamo kao važne dijelove svijeta, a s druge strane smo društvena bića *per se* sa „ukorijenjenom potrebom za povezanošću sa drugim ljudima“ kako je to Fromm opisao.

Istraživanja u društvenim znanostima su konzistentna u nalazima da su ljudi najsretniji u društvu s drugim ljudima, posebice sa porodicom i prijateljima. Prijateljske relacije i poznanstva u bosanskohercegovačkom društvu se visoko cijene i unatoč mišljenjima da je tehnološki napredak učinio da se ljudi sve više udaljavaju jedni od drugih, rezultati ove ne potvrđuju ovakva mišljenja. Slobodno vrijeme je četvrta preferirana vrijednost u našoj zemlji. Kako nije mjerena kvaliteta porodičnih i prijateljskih relacija, tako nemamo uvida u način provođenja slobodnog vremena građana/građanki BiH. Generalno, industrijalizacija je ponudila široku lepezu pasivne zabave; od jeftinog načina popunjavanja slobodnog vremena poput gledanja tv sapunica, „zvezdagranda“, „pinkovihzvezda i zvezdica“, „zadruga“, „farmi“, „ZMBT“, „super talenata“; konzumiranja raznolikih sadržaja na društvenim mrežama i aktivnim sudjelovanjem pojedinca u dijeljenju statusa na tim istim mrežama, učinili su ljude robovima vlastitog slobodnog vremena. Masovna razonoda, a i masovna visoka kultura (Csikszentmihalyi, 2006, str., 300) kojoj se pojedinac posvećuje iz ekstrinzičnih razloga (da bi uzdigao svoj socijalni status) samo su paraziti uma. Pasivno konzumiranje masovnih medija, nisu koncipirani da učine ljude sretnim i osnaže njihov self, već nekom drugom da zarade novac. Utjecaj konzumiranja ovih i sličnih sadržaja, će iscijediti „srž iz života ljudi, ostavljajući samo nemoćnu ljusku“ (Csikszentmihalyi, 2006).

Peta rangirana vrijednost je religija (više u poglavlju „*Bosna i Hercegovina – Vjerovanje i pripadanje*“ kao dominantan model religioznosti u tranzicijskom kontekstu). Na koncu, politika je posve nevažna, odnosno nevažna svim ispitanicima, bez obzira na sociodemografske varijable uključene u analizi.

Brak i porodica: trajanje i o(p)stajanje

U povijesti porodica je doživjela niz transformacija, od porodice u primitivnom društvu, patrijarhalne porodice do suvremene porodice. Porodica u *primitivnom društvu* je imala status zajednice koja je ispunjavala sve društvene funkcije. *Patrijarhalna porodica* zadovoljavala je primarno potrebu za sigurnošću i potrebu za pripadanjem. Patrijarhalna porodica je strukturirana kao kolektiv koji je komunicirao sa društvom ne ostavljajući prostora članovima porodice da zadovoljavaju svoje vlastite potrebe (Golubović, 1981), te je njihova orijentacija bila isključivo usmjerena na porodicu. Ekonomski napredak je omogućio roditeljima da djeci mogu pružiti školovanje što je posljedično dovelo do manjeg provođenja vremena roditelja i djece, a samim tim djeci je omogućeno da usvajaju nova znanja i vještine u drugim socijalizacijskim sistemima. Porodica je *novo lice* doživjela u veoma kratkom periodu (između 1970. i 1995. godine), kako navodi Segalan (2006) kada je došlo do stabiliziranja važnih bračnih i porodičnih demografskih tendenci. Autorica Golubović (1981) ističe kako suvremena porodica podsjeća na specijaliziranu društvenu ustanovu sa specifičnim zadacima. Naime, članovi porodice sve više se usmjeravaju na zadovoljenje vlastitih potreba, uključujući se u mnoge druge grupe i više vremena provode u interakciji sa drugima, nego sa vlastitom porodicom. Paradoksalno, novi trendovi u društvu uzrokovali su "zbunjenost" čovjeka moderne te ga ponovno upućuje na porodicu koja mu daje emocionalnu ravnotežu i doživljaj pripadnosti. Pronijetljivo Golubović (1981), ovaj povratak porodici razmatra i iz druge perspektive. Naime, autorica propituje da li je ponovno vraćanje (op. autora premda nije nikada došlo do totalnog odvajanja pojedinca od porodice) porodici posljedica opće društvene krize, koju društvo koristi kako bi perifernim putem (ciljajući marketinški na romantiziranje porodice) skrenuo pažnju pojedinca sa društvenih problema, nudeći mu idilično mjesto „**porodicu**“ gdje sve dobro funkcionira.

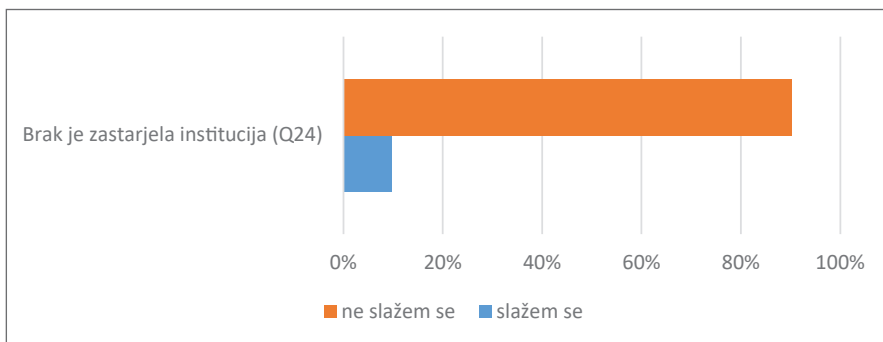
Vodeće teorije koje su polazište u objašnjenju vrijednosti porodice i braka su teorije modernizacije i teorije individualizacije. Slijedeći modele zapadnih društava, mladi u tranzicijskim društvima se više usmjeravaju na osiguravanje materijalističkih vrijednosti i pokazuju veću tendenciju postizanja profesionalnih ciljeva koja će im donijeti postmaterijalističke vrijednosti, kako ih naziva Sekulić (2016), a odnose se na individualizaciju i samoaktualizaciju. U potrazi za navedenim vrijednostima brak i porodica nužno doživljavaju transformacije. Kako navode Caprara i Cervone (2003, str. 296), povijesne promjene u zapadnim društvima su doprinijele sljedećim promjenama: (1) nestale su multigeneracijske porodice koje su bile dominantne u prošlosti, a nastale su moderne jedinstvene porodice (otac, majka i mali broj djece); (2) u porastu su jednohraniteljske porodice (povećana je stopa razvoda). Uporedo sa ovim promjenama uspostavlja se ekvilibrij između supružnika, odnosno ravnopravniji tretman muškaraca i žena u odnosu na porodične obaveze. Ove i druge promjene, kao što su pad stope fertiliteta, povećan broj vanbračnih zajednica dozvoljenih zakonom su posljedica društvenih, ekonomskih i kulturalnih faktora. Odnosno, "posljedica" društvenog i ekonomskog blagostanja nakon Drugog svjetskog rata i činjenice da su žene postale ekonomski neovisne (Segalan, 2003, str.154).

Brak i porodica su dva različita koncepta. Brak je institucija, koja je propisanim ugovorom jasno definirala prava i obaveze supružnika. Porodica svoj odnos zasniva na više međusobno povezanih faktora te zakon i pravni propisi su u sjeni običajnih, moralnih i kulturalnih standarda. Kako bi izbjegli sterilitet teksta, važno je istaći da ova dva različita koncepta itekako međusobno surađuju. Institucija braka teži da preraste u porodičnu zajednicu, izuzev u situacijama kada je isključivo utemeljena na ekonomskoj računici. Jednostavnije, brak je društveno pravno reguliranje formiranja porodične zajednice (Golubović, 1981, str.67).

Je li brak zastarjela institucija?

Stavovi prema braku/partnerstvu ispitani su tako što su ispitanici imali zadatak da odgovore da li se slažu ili ne sa tvrdnjom *Da je brak zastarjela institucija*. Na uzorku od 1707 građana/građanki Bosne i Hercegovine, 90.3 % je mišljenja da brak nije zastarjela institucija i tek 9.7 % smatra da je brak zastario.

Slika 1.1 Brak je zastarjela institucija

Dobiveni rezultati podržavaju tradicionalni pristup prema kojem brak opstaje, unatoč svim izazovima suvremenog društva. Zapravo, iako polazimo od pretpostavke o postmaterijalističkim vrijednostima, ipak neki autori smatraju kako taj odnos nije pravolinijski. Rezultati istraživanja iz 1999. godine pokazuju da je 83.3 % ispitanika iz BiH smatralo da brak nije zastarjela institucija, a 13.5 % ispitanika da je brak prevaziđena institucija.

U istraživanju 2008. godine je došlo do vidljive promjene. Naime, 67.5% ispitanika iz BiH se složilo da brak nije zastarjela institucija, dok je čak 26.7% bilo mišljenja da je brak zastarjela institucija. Prema nalazima iz ovog istraživačkog vala može se konstatirati da je deset godina kasnije došlo do revitalizacije tradicionalnih vrijednosti i da je brak u našoj zemlji vrijednost koja se visoko cijeni. Skok iz 2008. godine o percepciji važnosti braka moguće je objasniti kontekstualnim faktorima, osjećaju nesigurnosti, niskim ekonomskim standardom i potrebi da se iz općeg političkog haosa i nesta-

bilnog bosanskohercegovačkog društva pobjegne u *glavnu luku* - porodicu koja pojedincu pruža sigurnost, emocionalnu ravnotežu i doživljaj pripadnosti.

U Tabeli 4. datoj u Prilogu može se vidjeti da 92.3% žena smatra da brak nije zastarjela institucija (7.7% je mišljenja da jeste), dok 87.6% muškaraca je mišljenja da brak nije zastario, a 12.4. % izražava slaganje sa navedenom tvrdnjom. Potpunija slika se stiče kada se analiziraju stavovi ispitanika između generacija (Tabela 5, u Prilogu). Brak najviše cijene ispitanici *GEN-BB* (93.1%), zatim *GEN-X* (91.8 %), *GEN-Y* (88.3) i u nižem postotku *GEN-Z* (82.3%). Iz ove najmlađe skupine najveći postotak ispitanika (17.2 %) smatra da je brak zastarjela institucija, dok 6.9% ispitanika starije životne dobi se ne slažu sa navedenom tvrdnjom.

Analizirajući opći stav prema braku kao instituciji (vidjeti Prilog, Tablica 6), obzirom na stupanj obrazovanja vidi se da iznimno visok postotak ispitanika smatra da je „brak živ i zdrav“. Pri tome, ispitanici sa završenom osnovnom školom u najvećem postotku (93 %) izražavaju pozitivan stav, slijede ispitanici bez završene osnovne škole (91.1%) i sa završenom srednjom školom (90.5%). Nešto niže postotke pozitivnog stava prema braku pokazuju ispitanici sa završenim fakultetom/magisterijem/doktoratom (87%) i aproksimativno kada su spojene ove dvije skupine u jednu (N= 281), najveći je postotok (13%) u odnosu na druge obrazovne skupine koji smatraju da je brak „istrošena“ institucija. Kako je i očekivano, najmanji postotak koji se ne slaže da je brak zastarjela institucija su ispitanici sa osnovnoškolskim obrazovanjem.

Prema administrativnim jedinicama BiH, iz Tabele 1.1 vidimo da 91.3% ispitanika iz Republike Srpske smatra da brak nije zastarjela institucija (8.7% posto izražava slaganje s tvrdnjom); 95.6% ispitanika iz Brčko Distrikta ima pozitivan stav prema instituciji braka (negativan stav imaju 4.4 % ispitanika) i u Federaciji Bosne i Hercegovine 89.6% ispitanika izražava pozitivan stav prema braku, a 10.4 % je mišljenja da je brak zastarjela institucija.

Tabele 1.1. Brak je zastarjela institucija: administrativne jedinice BiH

Varijabla	Skupina	N	slažem se	ne slažem se
			%	%
Brak je zastarjela institucija?	FBiH	1111	10,4%	89,6%
	RS	551	8,7%	91,3%
	BD	45	4,4%	95,6%
	Total	1707	9,7%	90,3%

Generalno, brak kao institucija se pozitivno doživljava u BiH unatoč statističkim podacima Agencije za statistiku BiH, koji ukazuju na veću stopu razvoda u BiH zemlji. Preciznije, u 2018. godini sklopljeno je 19.911 brakova, a broj razvedenih brakova je iznosio 3091. U usporedbi sa 2009. godinom kada je sklopljeno 20.633 braka, a razvedeno 1402 braka, evidentna je tendencija blagog opadanja sklopljenih brakova i veliki porast razvedenih brakova. Kao najčešći razlozi se navode: preljub i nasilje u porodici. Iako prosječna dob razvoda bračne zajednice su brakovi stari 13.5 godina. Rastave supružnika su sve češće među starijim bračnim parovima (u 2018. godini najveći broj razvoda je bio u životnoj dobi od 40 do 49 godina). Najčešći razlozi koji dovode do rastave između supružnika u ovom životnom periodu su: gubitak emocija, razlika u stavovima i finansijski razlozi.

Tokom prvih šest mjeseci 2019. godine u Bosni i Hercegovini sklopljen je 7.551 brak, što u odnosu na prvih šest mjeseci 2018. godine pokazuje smanjenje za 6,52%. Tokom prvih šest mjeseci 2019. godine razvedeno je 1.140 brakova, što predstavlja povećanje od 5,36% u odnosu na isti period 2018. godine. Brak opstaje, ali statistički podaci pokazuju da u BiH nije na pijedestalu kao u ranijim vremenskim periodima. Usto, pomjerena je granica zaključivanja bračnog ugovora. Najviše djevojaka i muškaraca ulazi u brak u dobi od 25. do 29. godine. Kako nisu "osvježeni" svi demografski podaci za 2018. i 2019. godinu, podaci životne dobi razvoda brakova u 2017. godini u BiH pokazuju da su se najviše razvodile žene u dobi od 40. do 49. godine (687), zatim u dobi od 30. do 34. godine (571); od 35. do 39. (511); od 25. do 29. godine (491) i 50 godina i više, čak 467. Muškarci dobi od 40. do

49. godine bilježe najveći broj razvoda (815), zatim 50 + (692), od 35 do 39 godina (549) i 513 u dobi od 30. do 34. godine. Interesantan je podatak da je od 1997. do 2017. godine utrostručen broj razvoda kod muškaraca dobi od 50 godina i više.

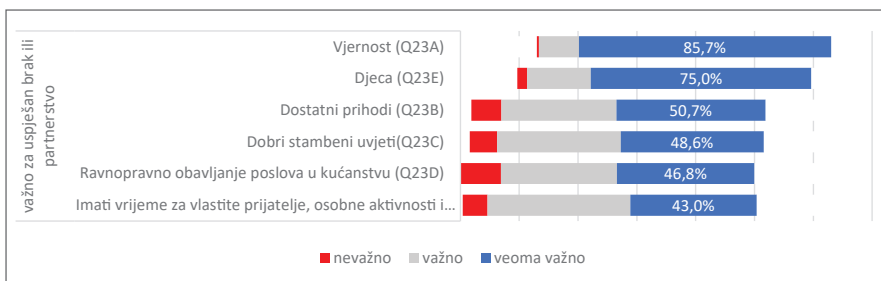
Segalan (2009) navodi kako sociolozi (op.a. i psiholozi) nastoje da "razumiju misterioznu alkemiju braka" koja dovodi do razvoda ili objašnjava trajanje braka.

Odrednice uspješnog braka ili partnerstva

Procjena odrednica uspješnog braka/partnerstva ispitana je tako što je ispitanicima data lista od šest vrijednosti: vjernost, dostatni prihodi, dobri stambeni uvjeti, djeca, ravnopravno obavljanje poslova u domaćinstvu i imati vrijeme za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobije. Zadatak ispitanika je bio da na skali od tri stupnja procjene u kojoj mjeri (gdje je 1 – veoma važno, 2- važno i 3- nevažno) su navedene vrijednosti važne za uspješan brak.

Na ukupnom uzorku najvažnija odrednica za uspješan brak ili partnerstvo za ispitanike je vjernost (85.7%), zatim djeca (75%), dostatni prihodi (50.7%), dobri stambeni uvjeti (48.6%), ravnopravno obavljanje poslova u domaćinstvu (46.8%), dok 43% ispitanika smatra da je za uspješan brak/partnerstvo veoma važno imati vrijeme za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobije. (Slika 1.2)

Slika 1.2 Bitne odrednice za uspješan brak ili partnerstvo

Na ukupnom uzorku, 85.7% ispitanika smatra da je vjernost partneru veoma važna, 13.6% važna i tek 0.7 % ispitanika smatra da je nevažna. Vjernost partneru je ujedno i najvažnije obilježje koje ispitanici smatraju determinantom uspješnog braka ili partnerstva. Na drugom mjestu su djeca; 75 % ispitanika smatra navedenu odrednicu veoma važnom; 21.7 % važnom i 3.3 % ispitanika su mišljenja da djeca nisu važna za uspješan brak i partnerstvo. Rezultati dobiveni u ovom istraživanju su isti kao i podaci dobiveni u EVS-a iz 2008.godine (Šimunović i Reljac, 2014).

Na trećem mjestu kao veoma važna vrijednost rangirani su dostatni prihodi (50.7%). Isti podatak je dobiven i u EVS-a 2008.-oj, što može ukazivati da je ispitanicima važna potreba za finansijskom sigurnošću. Potom slijede dobri stambeni uvjeti (48.6%), ravnopravno obavljanje poslova u domaćinstvu (46.8%) i na koncu imati slobodno vrijeme za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobije (43 %).

Vjernost u partnerskim relacijama je vrijednost koja se smatra u mnogim kulturama jako važnom. Prema statističkim podacima Agencije BiH, preljub je jedan od primarnih razloga raskidanja bračne zajednice. Šimunović i Reljac (2014) izvještavaju da je vjernost rangirana na prvom mjestu u komparativnoj analizi EVS-2008. Studija Treasa i Giseena (2000), u kojoj je provedena međukulturalna usporedba u dvadeset četiri zemlje Evrope, Sjeverne Amerike i Azije pokazuje da 96 % ispitanika izjavljuje da preljub treba sankcionirati. Generalno, unatoč nekim zemljama koje su fleksibilnije

prema preljubi (primjerice Bugarska i Rusija u kojima prema preljubu negativan stav imaju 33 % ispitanika), vjernost u partnerskim relacijama prema mišljenju javnog mnijenja smatra se kvalitetom koja održava bračnu /partnersku zajednicu i općenito doprinosi obiteljskoj kvaliteti.

Rezultati o važnim odrednicama za uspješan brak ili partnerstvo koje su utvrđena na ukupnom uzorku ispitanika odgovara podacima koji su dobiveni u ispitivanju razlika između muškaraca i žena (Tabela 7 u Prilogu). Vjernost je prvorangirana vrijednost i veoma važna i za muškarce (84%) i za žene (87.1%), važna za muškarce (14.9%) i za žene (12.5%). U istom postotku (75%) kao i na ukupnom uzorku ispitanika, i muškarci i žene smatraju da su djeca veoma važna za uspješan brak. Dostatni prihodi su na trećem mjestu, 51.1 % muškaraca i 50.4% žena smatraju navedenu vrijednost veoma važnom; 38 % muškaraca izjavljuje da im je „važna“ i 10.7 % da im nije važna. Dostatni prihodi su važni za 40% žena, dok 9.7 % žena smatra da su dostatni prihodi nevažni. U podjednakom postotku varijabla dobri stambeni uvjeti je veoma važna (48%) ili važna (42.1%) i muškarcima i ženama (48.6%). U nešto većem postotku muškarci smatraju navedenu odrednicu nevažnom u odnosu na žene. Žene (48.3%) u odnosu na muškarce (44.3%) u većem postotku smatraju da je ravnopravno obavljanje kućanskih poslova „veoma važno“. Za 40.2 % žena ova determinanta je važna i za 38.4% muškaraca. Posljedično, 16.8 % muškaraca i 11.5 % žena smatraju da je navedena vrijednost nevažna. Stav prema vremenu kojeg partneri trebaju imati za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobije je zadnje rangirana, ali i muškarci i žene u sličnom postotku procjenjuju njenu važnost.

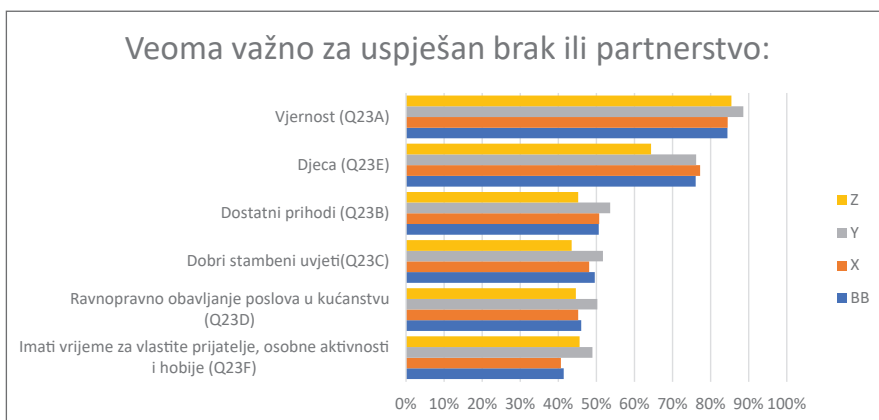
Na Slici 3.2 prikazane su dobivene međugeneracijske razlike u važnim odrednicama uspješnog braka/partnerstva. Prema rangu utvrđenih postotaka vjernost je veoma važna/važnasvim generacijama. Visoki postoci u svim generacijama pokazuju da su *Djeca* veoma važna i važna kao vrijednost za „dugovječnost“ braka ili partnerstva. Međutim, ipak postoje izvjesne međugeneracijske razlike.

Iako se *Djeca*, prema postotcima rangirana odmah nakon vjernosti, ispitanici *GEN -Z* u odnosu na druge generacije u znatno nižem postotku su mišljenja da su djeca veoma važna (64.4%), važna (29.5%) i 6.1 % ispitanika smatra da su nevažna (Slika 3.2).

Dobri stambeni uvjeti su također u visokim postocima veoma važni/ važni svim generacijama (Y – 93.3%; Z – 91.2%; X – 90.3% i BB generaciji – 88.8 %). Za 11.2 % ispitanika iz *GEN- BB* generacije ova vrijednost je nevažna. *Primjereni prihodi* su najviše veoma važni/važni *GEN- Y* (93.3%), zatim *GEN- X* (90.3%), *GEN- BB* (88.0%) i *GEN-Z* (87.3%).

Ravnopravno obavljanje poslova u domaćinstvu je također visoko rangirana vrijednost. U najvećem postotku je veoma važno/važno *GEN- X* (87.7%); potom *GEN-BB* (84.6%), *GEN- Z* (84.6%) i najniže rangirana je kod ispitanika *GEN- Y* (80.5%). *Vrijeme za prijatelje, osobne aktivnosti i hobije* je najviše važna/važna najmlađoj generaciji (95%), zatim milenijskoj generaciji (93%), generaciji *GEN- X* (92.8%) i najmanje je veoma važna/važna generaciji *GEN-BB* (88.4%).

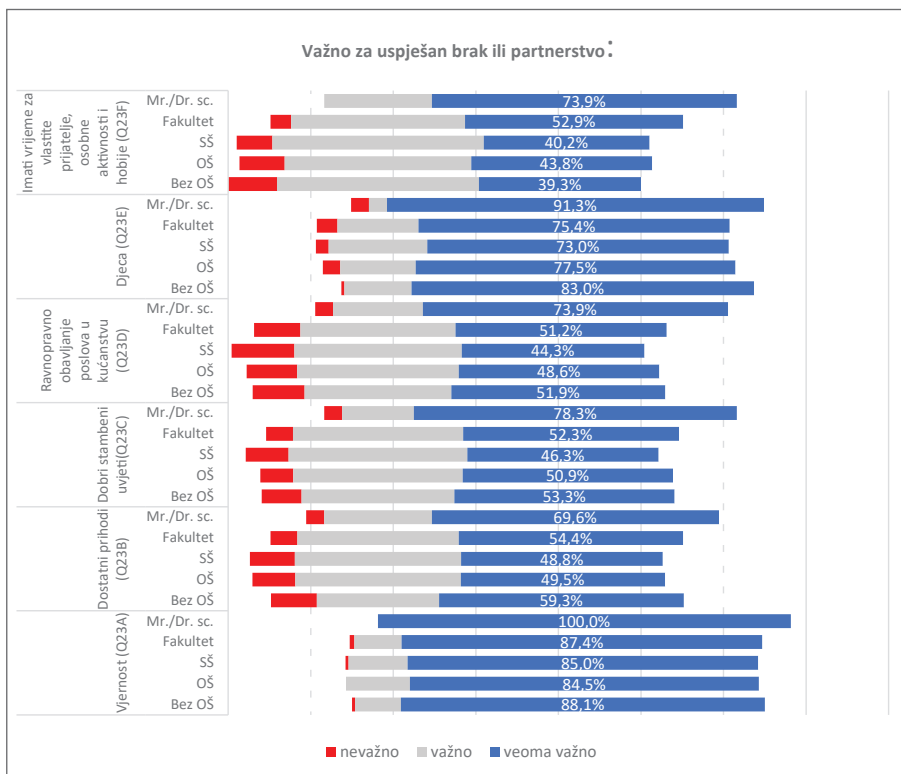
Slika 3.2. Determinante za uspješan brak/partnerstvo s obzirom na generaciju

Na Slici 3.3 prikazani su postotci za odrednice uspješnog braka/partnerstva s obzirom na stupanj obrazovanja. Sve ponuđene determinante, bez obzira na stupanj obrazovanja, ispitanici visoko vrednuju. Vjernost je u najvećem postotku veoma važna/važna ispitanicima sa završenom osnovnom školom i ispitanicima sa najvećim stupnjem obrazovanja. U podjednakim postocima (99.3 %) je veoma važna/važna ispitanicima bez završene osnovne škole i srednjoškolsko obrazovanim ispitanicima, zatim ispitanicima sa visokom stručnom spremom (98.9%).

Djeca su na drugom mjestu kao najvažnija/važna vrijednost koja doprinosi uspješnom braku/partnerstvu (postoci su u svim skupinama iznad 95%). Dostatne prihode najviše vrednuju ispitanici sa fakultetom/magisterijem/doktoratom; ova odrednica je također u visokom postotku izražena i kod ispitanika sa nižim obrazovnim statusom. Dobri stambeni uvjeti su najvažniji/važni ispitanicima sa magisterijem/doktoratom (95.7%), fakultetom (93.5%), ispitanicima sa završenom osnovnom školom (91.9%), bez završene osnovne škole (90.3%) i na koncu, ispitanicima sa srednjom školom (89.6%). *Ravnopravno obavljanje poslova u domaćinstvu* je veoma važno/važno ispitanicima sa magisterijem/doktoratom (95.6%); u podjednakom postotku fakultetskim i ispitanicima sa srednjom školom (88.8%), i u podjednakom postotku kod ispitanika bez i sa završenom osnovnom školom (87.5%). Na koncu, *Vrijeme za prijatelje, osobne aktivnosti i hobije* je veoma važno/važno svim ispitanicima sa magisterijem i doktoratom, pri tome veoma je važno za 73.9% ispitanika. U veoma visokim postocima ova vrijednost je ocijenjena važnom kod ispitanika svih stupnjeva obrazovanja.

Slika 3.3 Determinante za uspješan brak/partnerstvo s obzirom na stupanj obrazovanja

Zanimljivi podaci (vidjeti Prilog) dobiveni su u analizi odrednica uspješnog braka/partnerstva s obzirom na administrativnu podjelu BiH. U sličnim postotcima vjernost i djeca su veoma važna/važna u sve tri administrativne regije. Razlike su najizraženije u Distriktu Brčko (DB) za vrijednost dostatni prihodi; veoma važna je samo za 13.3 posto ispitanika, važna za 66.7% ispitanika i nevažna za 20 posto ispitanika. Za razliku od građana u Federaciji BiH i Republici Srpskoj, gdje su dobri stambeni uvjeti veoma važni za 48.9 posto, odnosno važni za 51.1 posto ispitanika, u Distriktu Brčko ova vrijednost je veoma važna za 11.1 % ispitanika. Ravnopravno obavljanje poslova u kućanstvu je u DB veoma važno za 15.6% ispitanika, 42.2 % važno i nevažno za 42.2 % ispitanika. U FBiH 44.8 % ispitanika smatra ovu vrijednost veoma važnom, 41 % važnom i 14.2% nevažnom.

U RS-u 53.2% ispitanika procjenjuje navedenu vrijednost veoma važnom, 36.0% važnom i 10 % nevažnom. Ispitanicima iz Brčko Distrikta vrijednost "imati vrijeme za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobi" je veoma važna za 17.8%, važna za 66.7% ispitanika i posve nevažna za 15.6% ispitanika. Značajno veći postotak ispitanika iz FBiH i RS-a, ovu vrijednost procjenjuje veoma važnom.

Od svih nezavisnih varijabli bez obzira na stupanj obrazovanja, generaciju, spol, administrativnu podjelu – vjernost i djeca su dvije najvažnije odrednice uspješnog braka ili partnerskog odnosa. Iako su *djeca* druga rangirana determinanta uspješnog braka/partnerstva, statistički podaci pokazuju da u Bosni i Hercegovini tokom prvih devet mjeseci 2019. godine registrirano je 20.171 živorođeno dijete što u odnosu na isti period 2018. godine pokazuje pad broja živorođenih za 3,98%, a umrlo je 27.985 lica, što u odnosu na isti period 2018. godine pokazuje rast broja umrlih za 2,95% (Agencija za državnu statistiku BiH). Ovaj podatak treba biti alarm za državu koja treba učiniti sve kako bi se smanjio negativni prirodni priraštaj. Mišljenja nekih autora (prema Nikodemu i Aračiću, 2005) jeste da je opadanje broja rođene djece direktna posljedica percepcije vrijednosti djeteta. Nekoliko je teorijskih okvira koji mogu biti osnova za razmatranje ove problematike (Čipin, 2003). *Teorija racionalnog izbora* zasniva se na ekonomskoj računici roditelja u terminima koristi i gubitaka, pri odluci o rođenju djece. *Teorija izbjegavanja rizika* je fokusirana na tržište rada, odnosno na percepciju osobnih rizika i stupnja rizika u društvu (Nikodem i Aračić, 2005, str, 157). *Teorija postmaterijalističkih vrijednosti* objašnjava da je opadanje rađanja djece produkt individualizacije koji potiče samoostvarenje osobnih ciljeva te pojedinca udaljava od tradicije i religije. *Teorija o jednakosti spolova* – neravnopravnost u obavljanju kućanskih poslova između partnera dovodi žene u dilemu između djece i zapošljavanja (Čipin, 2003). Činjenica da je pomjerena granica prosječne dobi starosti majke prema rođenju prvog djeteta u BiH zemlji (tako je u 2018. godine prosječna dob majke iznosila 27.48, a primjerice 2004 godine 24.3 godine), također je jedan od pokazatelja da porodične vrijednosti u našoj zemlji, bez obzira na visoko rangi-

ranje djece kao preferirane vrijednosti za uspješan bračni/partnerski odnos, prate trend porodičnih vrijednosti Zapada. Manje obitelji i manji zahtjevi za djecom (Axinn i Barber, 2001).

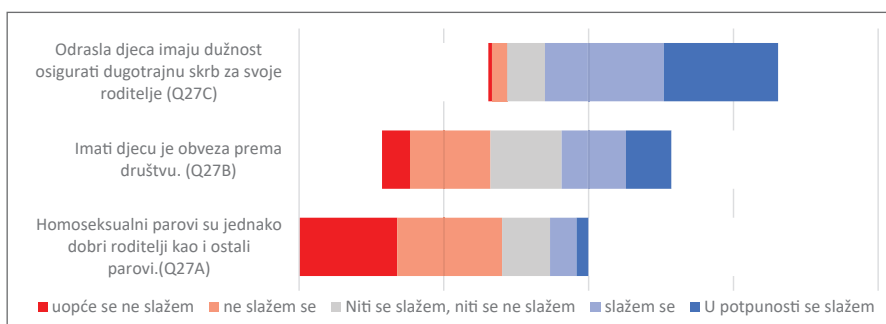
Iako svaka od navedenih teorija može objasniti negativni prirodni priraštaj u BiH, jedan od glavnih razloga demografske sumorne slike u BiH jeste i nejasna ljudska perspektiva života u zemlji „krvi i meda“.

Porodični tradicionalizam

Porodični tradicionalizam mjereno je preko tri čestice. Ispitanici su na Likertovoj skali od četiri stupnja, trebali iskazati slaganje sa navedenim tvrdnjama; pri čemu vrijednost 1 označava - u potpunosti se slažem, 4- uopće se ne slažem.

Na prvu tvrdnju *Homoseksualni parovi su jednako dobri roditelji kao i ostali parovi*, 70.1 posto ispitanika izjavljuje da se ne slaže ili se uopće ne slaže sa navedenom tvrdnjom. Neutralan stav ima 16.6 % ispitanika i 13.2 % ispitanika ima pozitivan stav (slažem se/u potpunosti se slažem) 13.2% ispitanika (Slika 3.4)

Slika 3.4 Porodični tradicionalizam

Analiziranjem postotaka dobivenih između spolova (Tabela 8 u Prilogu) utvrđeno je da su muškarci u značajnijem postotku (75.9%) mišljenja da

homoseksualni parovi nisu dobri roditelji kao i ostali parovi, u odnosu na žene (65.5 %). U nešto višem postotku žene imaju neutralni stav (18.8%) u odnosu na muškarce (14.0%). Također, žene (29.1%) se značajno više u potpunosti slažu/slažu sa da homoseksualni parovi jednako dobri roditelji kao i ostali parovi, u odnosu na mišljenje muškaraca (10.1 %).

Na datu tvrdnju, generacije ispitanika *GEN- BB* i *GEN- X* imaju značajno veći stupanj neslaganja sa tvrdnjom (kako slijedi 73.4 %; 72.8 %), u odnosu na mlađe generacije *GEN- Y* (62.2 %) i *GEN- Z* (64.2 %). Prema utvrđenim postocima neutralan stav prema tvrdnji „Homoseksualni parovi jednako dobri roditelji kao i ostali parovi“, na prvom mjestu ima generacija (*GEN-Y* -21.5%), zatim *GEN- Z* (19.7%), *GEN- X* (15.5%) i naposljetku *GEN- BB* (13.9%). Pozitivno mišljenje da su homoseksualni parovi podjednako dobri roditelji kao i ostali parovi, imaju mlađe generacije *GEN- Y* (16.3 %) i *GEN- Z* (16.0%), u odnosu na starije generacije *GEN- BB* (12.7%) i *GEN- X* (11.7%).

S obzirom na stupanj obrazovanja (Tabela 9, Prilog), ispitanici sa magisterijem/doktoratom u 83.8 posto uopće se ne slažu ili ne slažu da homoseksualni parovi mogu biti podjednako dobri roditelji kako ostali parovi; zatim ispitanici sa najnižim stupnjem obrazovanja (78.8%; 72.3%). U nešto nižem postotku ispitanici sa srednjom školom (69.3%) i fakultetskim obrazovanjem (65.6%) u potpunosti se ne slažu/ne slažu sa navedenom tvrdnjom.

Analizirajući mišljenja građana prema administrativnim jedinicama u BiH (Tabela 10, Prilog) ispitanici iz Distrikta Brčko u najvećem postotku se uopće ne slažu/ne slažu sa ovom tvrdnjom (91.1%). U Republici Srpskoj 76.5 % ispitanika se u potpunosti ne slaže/ne slaže da homoseksualci mogu biti dobri roditelji. U Federaciji BiH postotak neslaganja je nešto niži (66.1%). U najvećem postotku (16.4%) ispitanici iz FBiH izražavaju pozitivan stav prema navedenoj tvrdnji.

Iz rezultata je jasno da većina građana Bosne i Hercegovine smatra da homoseksualni parovi ne mogu biti jednako dobri roditelji kao ostali parovi. Pritom, žene su u odnosu na muškarce razlikuju u stupnju slaganja sa nave-

denom tvrdnjom. Uočene su međugeneracijske razlike; mlađe generacije u nižem postotku u odnosu na starije generacije izražavaju tradicionalno i konzervativno mišljenje. Izrazito negativno slaganje, također je evidentno kod ispitanika sa najvećim i najnižim stupnjem obrazovanja. Rezultati su očekivani s obzirom na podatke (vidjeti poglavlje *Socijalno povjerenje*) da građani BiH nemaju visok stupanj tolerancije prema homoseksualcima. Očito da jednim dijelom tradicionalne predrasude dobro rade svoj posao, međutim, nepovjerenje prema homoseksualnim parovima kao roditeljima posljedica je ukorijenjenih socijalnih reprezentacija o ulozi oca i majke kao figura koje dijete internalizira vrlo rano. Nadalje, brojne spoznaje u različitim kulturama pokazale su efekte odgoja djece u heteroseksualnim parovima. I tu je situacija potpuno čista.

Društvene promjene su izravno utjecale na promjenu tradicionalnog porodičnog modela (otac, majka i djeca). Iako građani naše zemlje brak visoko vrednuju, a porodica im je najvažniji vrijednosni sistem, brakovi su postali nestabilni, a svuda u Evropi došlo je do porasta kohabitacije, porodice su redefinirane i evidentan je pad stope fertiliteta (Segalan, 2009). Promjene tradicionalne porodične konfiguracije su stvorile "prostor" za nove oblike porodice, među kojima su i porodice sa istopolnim roditeljima (Bergman, Rubio, Green i Padron (2010). Homoroditeljstvo je kod nas nepoznanica, a i u evropskom prostoru je relativno inovatorski socijalni poduhvat koji je izazivao i izaziva puno "buke". Prema Segalanu (2009), zahtjevi za homoseksualni brak izazivaju mnoge debate (iako su u međuvremenu u nizu evropskih zemalja doneseni zakoni/sporazumi o legitimnosti homoseksualnih brakova). Posljedično, donošenje zakona brak pruža mogućnost legitimnosti djeteta, ne uzimajući u obzir kako je dijete došlo na svijet (Segalan, 2003). Prema podacima danas je oko 40.000 djece u homoroditeljskim porodicama. Psihološke teorije sugeriraju da djeca koja odrastaju uz istospolne parove ne bi trebala imati socijalizacijskih problema. Istraživanje Golomboka i Fivusha, (1994) pokazuje da nema razlike u spolnom identitetu između djece koja su odrasla uz homoseksualne parove, djece odrasle sa roditeljima heteroseksualcima i djece koja su odrasla u jednohramiteljskoj porodici.

Za razliku od djece iz druge dvije skupine, djeca koja odrastaju u homoroditeljstvu su izložena stereotipima i predrasudama od strane vršnjaka i okoline.

Kroz povijest (iako su rodbinski povezani) uslijed različitih okolinskih faktora značajan broj djece su odgajale dvije žene (majka i baka/nana; majka i tetka). Međutim, ovaj primjer sa aflijativne perspektive nije isti. Psihoanalitičari su, navodi Segalan (2009) nakon analize tri sadržaja roditeljstva (biološki, odgojni i patronimni), zaključili da ne može postojati biološko roditeljstvo istog spola, ali odgojno može, pri čemu jedan roditelj može biti i biološki roditelj i prenijeti svom djetetu svoje prezime. Unatoč tome što nije novi fenomen, ali legalizacijom istospolnih brakova homoparentalitet je dio trenutne stvarnosti i moramo ga shvatiti kao fazu u razvoju društva te treba biti predmetom analize iz svih područja društva (Hernandez i sur.2017).

U istraživanju koje su proveli Wainright i sur. (2004) na uzorku adolescenata od 12 do 18 godina, N1=44 adolescenta koja su živjela u istospolnim obiteljima (dvije žene) i N2=44 adolescenta koja su živjela u obiteljima sa roditeljima različitog spola, nisu utvrdili statistički značajne razlike između dvije grupe adolescenata u psihološkoj dobrobiti (psihosocijalna prilagodba, školsko postignuće i romantični odnosi). Bez obzira na tip obitelji, adolescenti koji su odnos sa roditeljima opisali kao blizak, izvještavali su o boljoj školskoj prilagodbi. Adolescenti koji su živjeli u istospolnim obiteljima (dva muškarca) zbog malog broja (šest adolescenata) nisu uključeni u analize. Wainright i Patterson (2006) u istraživanju na istim grupama adolescenata nisu utvrdili razlike u delinkventnom ponašanju i zloupotrebi psihoaktivnih supstanci. Rivers, Poteat i Noret (2008) su došli do rezultata da se djeca iz istospolnih obitelji nisu razlikovala u psihosocijalnom funkcioniranju i iskustvu viktimizacije. Analize su pokazale da adolescenti dobro funkcioniraju i da njihova prilagodba nije povezana sa tipom obitelji. Adolescenti koji su svoje odnose sa roditeljima opisali kao bliske izvještavali su o manje delinkventnog ponašanja i zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, što ukazuje na to da

kvaliteta odnosa roditelj – dijete je bolji prediktor u odnosu na tip obitelji. Jedina razlika je utvrđena za podršku škole (nastavnog i nenastavnog osoblja), djeca iz istospolnih obitelji su percipirala značajno manje podrške. Henny Bos, Nanette Gartrell, Jaap Roeleveld, Guuske Ledoux (2013) su proveli istraživanje o civilnoj kompetenciji na uzorku od 64 sudionika (N1=32 djece koja su živjela u istospolnoj obitelji, dvije žene i N2=32 djece koja su živjela sa heteroseksualnim roditeljima; M=11.44). Istraživače su posebno zanimali dječji stavovi prema demokraciji, suočavanju sa konfliktima i prihvatanju razlika. Djeca koja su odgajana u istospolnim obiteljima postigla su značajno više skorove na mjerama demokratskog djelovanja i rješavanja sukoba. Dobiveni rezultati ukazuju da odrastanje u netradicionalnoj obitelji može biti povezano s većim uvažavanjem različitosti.

U većini istraživanja prilagodbe djece u istospolnim obiteljima u analize nisu uključeni podaci dobiveni za djecu koja žive u obitelji sa dva muškarca, zbog manjeg broja djece koja žive u ovakvim obiteljima. Puno je više istospolnih obitelji koje čine dvije žene. Također, jedan od čestih nedostataka ovakvih istraživanja je nedostatak podataka o tome da li su djeca rođena prije zasnivanja istospolne obitelji. Djeca homoseksualnih očeva opisuju svoje odnose s očevima kao tople, pune podrške i razumijevanja. Nije zabilježena povezanost između homoseksualnih očeva i odstupanja u seksualnom razvoju djece (Lamb i Tamis-Lemonda, 2004).

Psihosocijalna prilagodba je više povezana sa **kvalitetom roditeljstva** nego sa spolnom orijentacijom roditelja. Najveći problem koji su naglašavala djeca iz istospolnih obitelji je bio etiketiranje.

Druga tvrdnja iz seta porodičnog tradicionalizma se odnosi na ispitivanje mišljenja u odnosu na tvrdnju *Imati djecu je obaveza prema društvu*. Na ukupnom uzorku (Slika 3.4), 38% građana BiH se u potpunosti slaže/slaže sa navedenom tvrdnjom. U EVS 2008.godine građani naše zemlje su u nešto nižem postotku iskazali slaganje sa ovom tvrdnjom (29.0%).

Sa tvrdnjom uopće se ne slaže/ne slaže 37.5 % građana i neutralno mišljenje ima 24.5% ispitanika. Sličan trend je dobiven i za varijablu spol (Prilog 9). Međutim, analizirajući rezultate na temelju administrativne podjele BiH, interesantno je da se građani Brčko Distrikta u najvećem postotku (88.8%) u potpunosti slažu/slažu sa tvrdnjom da je imati djecu obaveza prema društvu, u FBiH postotak iznosi 80.6% i u RS-oj 79.5% (Prilog 11).

Pripadnici najstarije generacije (43.0%) su porodično tradicionalniji u odnosu na najmlađu generaciju (27.7%). Također, u odnosu na generacije *GEN-BB* i *GEN-X* u većem postotku, mlađe generacije *GEN-Y* i *GEN-Z* smatraju da imati djecu nije obaveza prema društvu. U svim generacijama je podjednak postotak ispitanika koji iskazuju neutralan stav.

Što je niži stupanj obrazovanja, to je veći stupanj porodičnog tradicionalizma. Naime, ispitanici bez završene osnovne škole u najvećem postotku (60.1%) smatraju da imati djecu je obaveza prema društvu, zatim ispitanici sa osnovnom školom (47.2%), ispitanici sa srednjoškolskim obrazovanjem (35.8 %), dok 29.1 posto ispitanika sa magisterijem/doktoratom i 30.3 posto fakultetski obrazovanih ispitanika izjavljuje da se u potpunosti slaže/slaže sa navedenom tvrdnjom. Odnosno, 43.2 posto ispitanika sa završenim fakultetom se uopće se ne slaže i 30.4% ispitanika sa magisterijem/doktoratom da je imati djecu obaveza prema društvu.

Treća čestica iz seta porodični tradicionalizam je *Odrasla djeca imaju dužnost osigurati dugotrajnu brigu za svoje roditelje*. Građani BiH se u najvećem postotku (80.4%) u potpunosti slažu/slažu sa navedenom tvrdnjom. Slični trendovi su dobiveni i na ostalim sociodemografskim varijablama (spol, obrazovanje i generacija) i s obzirom na administrativnu podjelu BiH (BD- 88.8%; FBiH – 80.6% i RS – 79.5%).

Zanimljivo je da ispitanici sa najvećim stupnjem obrazovanja (100 %) i ispitanici sa najnižim stupnjem obrazovanja (91.3%) pokazuju najveći stupanj slaganja sa ovom tvrdnjom.

Odnosno, niti jedan ispitanik iz ove dvije skupine nije iskazao neslaganje sa tvrdnjom. Nešto niže postotke slaganja sa tvrdnjom imaju ispitanici sa srednjom školom (78.3%) i ispitanici sa završenim fakultetom (78.2%). Iz ove dvije skupine prema dobivenim postotcima značajna je razlika u neutralnom stavu (14.2%; 16.0%) u odnosu na ostale obrazovne skupine (vidjeti Prilog). Dobiveni podaci su stabilni u vremenu, odnosno isti podaci dobiveni u valu 2008.godine potvrđeni su i u ovom valu. Međugeneracijske razlike su evidentne u stavu da je imati djecu obaveza prema društvu. Mlađe generacije imaju niži stupanj porodičnog tradicionalizma u odnosu na starije generacije.

Socijalizacija

Socijalizacija je, kako navodi Dizdarević (2002: 13) i uvjet i svrha svakog društva. U procesu socijalizacije, koja svoj razvojni put započinje od rođenja i traje cijeli život, cilj je usvojiti navike, znanja, kompetencije i vrijednosti koji će pojedinca učiniti zrelim i zdravim članom pripadajućeg društva. Iako kažemo da socijalizacija traje cijeli život, ipak moramo imati na umu da na toj razvojnoj putanji pojedini životni periodi i agensi socijalizacije imaju ključnu ulogu. Usvajanje svih kvaliteta pojedinca se stječu pod utjecajem različitih agenasa socijalizacije: porodice, škole, vršnjaka, partnera, sredstava javnog informiranja. Porodica kao prva socijalna grupa kojoj pojedinac pripada ima krucijalnu ulogu u postavljanju temelja za budući razvoj individue. Zapravo, Bronfenbrennerova (1997) teorija ekoloških sistema preciznije objašnjava kako okolinski faktori djeluju u procesu oblikovanja ličnosti, a pritom ne zanemarujući individualna obilježja. Četiri su okolinska sistema koja "okružuju" dijete: mikrosistem, mezosistem, egzosistem i makrosistem. Mikrosistem čine *značajni drugi* iz djetetova okruženja (njegova svakidašnja okolina: porodica, vrtić, škola). Drugi sistem integrira međusobno djelovanje različitih svakidašnjih djetetovih okolina. Primjerice stečene vještine u porodici dijete prenosi u interakciji sa vršnjacima. U trećem sistemu, na razvoj ličnosti utječe šira okolina (primjerice mediji, vjerske zajednice), i na koncu (Brajša- Žganec, 2003, str. 25) makrosustav se odnosi na specifičnu

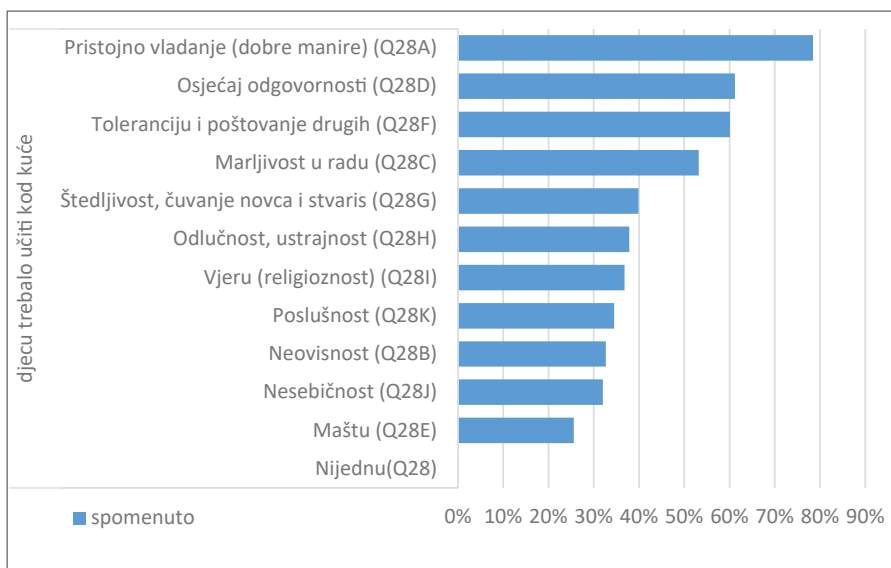
kulturu (obrazovanje, privreda, religija, društveni sistem). U složenom socijalizacijskom procesu u ovisnosti od modela iz okoline i potencijala pojedinca ovisit će vrijednosti koje će pojedinac internalizirati. Brojni autori (Gurnalick, Gottman, Hammond, 1996; Wittmer, Doll&Strain, 1996; Wilson, 1999), izvještavaju da u procesu socijalizacije usvajamo prosocijalne osobine: odgovornost, velikodušnost, spremnost na suradnju, znatiželjnost, ali i opozitne osobine koje su indikatori problema u socijalizaciji: škrtost, egoističnost, sklonost konfliktima.

U EVS-a istraživanju socijalizacija je operacionalizirana preko jedne otvorene tvrdnje "Djecu bi trebalo učiti kod kuće". Uz tvrdnju ponuđena je lista od jedanaest osobina, a zadatak ispitanika je bio da među ponuđenim osobinama izaberu pet za koje smatraju da ih djeca trebaju naučiti u svojoj kući. Također, ispitanicima je ostavljena mogućnost da izaberu i opciju 12 (nijednu). Iz prikazanih postotaka, na ukupnom uzorku najpoželjnija osobina (78.4 %) je pristojno vladanje (dobri maniri), zatim osjećaj odgovornosti (61.2 %), tolerancija i poštovanje drugih (60.1%), marljivost u radu (53.2%), štedljivost, čuvanja novaca i stvari (39.9%). Najniži postotak ima osobina mašta (25.6%). U usporedbi rezultata dobivenih u ovom istraživačkom valu u odnosu na 2008.godinu, zanimljivo je da su prve tri najpoželjnije osobine iste: pristojno vladanje, odgovornost i tolerancija i poštovanje drugih. U pet najpoželjnjih socijalizacijskih osobina, u prethodnom valu građani BiH su birali religioznost i odlučnost. Mašta je, kao i u ovom vremenskom presjeku, bila zadnje rangirana (15%).

Smještanjem socijalizacijskih vrijednosti u Schwartzov model vrijednosti (iako navedeni model nije bio teorijska racionala u istraživanju), možemo osobine odgovornost, toleranciju i poštovanje drugih smjestiti u vrijednost *dobrohotnost*, a štedljivost, čuvanje novaca i stvari u vrijednost *sigurnost*. Premda je u pomenutom modelu sigurnost šire operacionalizirana te bi u našem kontekstu prije odgovarala potrebi za sigurnošću u Maslowljevoj teoriji hijerarhija potreba. Maslow je potrebe organizirao stupnjevito i podijelio ih na niže i više potrebe.

Sve dok niže potrebe nisu zadovoljene (među kojima je i sigurnost), pojedincu su zamagljene više potrebe koje ga vode na zadnji kat na kojem su smještene, koristeći se Schwartzovim riječnikom neovisnost, kreativnost, univerzalizam, uzbudljiv i ispunjen život ili jednom riječju maslowljevski kazano – samoaktualizacija. Zapravo, uzimajući u obzir da pored konvencionalnih vrijednosti (pristojno vladanje) i dobrohotnosti, preferirane socijalizacijske vrijednosti marljivost u radu i štedljivost su više usmjerene na sigurnost. Ulaganje u rad i štednja i čuvanje novaca i stvari su pokazatelji deficitarnih potreba (D-potrebe) koje su očito posljedica loše ekonomske situacije u našoj zemlji. Kako navodi Rimac (2016, str. 118) istaknutost pojedinih vrijednosti i važnosti koje ima u životu pojedinca očito su vezane za stupanj deprivacije i razinu potreba koju je definirao Maslow.

Slika 1. Postoci poželjnih osobina koje djeca trebaju naučiti kod kuće

Analizom razlika s obzirom na spol (Tabela 12 u Prilogu) ispitanika utvrđen je isti trend pet preferiranih osobina koje bi djeca trebala učiti u kući: pristojno vladanje i dobri maniri, osjećaj odgovornost, tolerancija i poštovanje, marljivost u radu i štedljivost, čuvanje novaca i stvari. Najniže pozicionirana je mašta.

Kada su u pitanju osobine koje treba učiti kod kuće posebno nas je interesiralo da li postoje razlike između generacija budući da smo se bazirali na konceptualni okvir Ingleharta i nekoliko hipoteza generiranih iz njegovog modela. To su *generacijska hipoteza* - pripadnici najmlađe generacije, razlikovat će se od pripadnika starijih generacija *modernizacijska hipoteza* – pripadnici najmlađe generacije razlikuju se od pripadnika ostalih generacija po modernizacijskom obrascu (Bešić, 2016). Modernizacijska hipoteza usko je povezana sa *hipotezom globalizacije* - činitelji globalnog društva oblikuju vrijednosti najmlađe generacije. *Tranzicijska hipoteza* – prema Sekuliću (2016, str. 173), odrastanje mladih "u jedinstvenom sociopovijesnom razdoblju obilježeno je dvostrukom tranzicijom: s jedne strane mladi prolaze kroz univerzalno prijelazno razdoblje iz mladosti u odraslost, a s druge strane taj se proces odvija u društvu koje se također transformira. Tako se socijalizacija mladih u tranzicijskim društvima odvija u uvjetima u kojima su društvene institucije i norme koje su usmjeravale prelazak u svijet odraslih nestale, ili se i same temeljito preobražavaju. Pritom se pokazuje kako je dio nekadašnjih društvenih vrijednosti uglavnom napušten ili devalviran uslijed čega međugeneracijska transmisija postaje upitna, dok se nove vrijednosti razmjerno usporeno instaliraju i interioriziraju. Tako su mladi u znatnoj mjeri prepušteni individualnoj potrazi za identitetom, integritetom i vlastitim životnim ciljevima" (Sekulić, 2016, str, 173). Tranzicijska hipoteza, uz *socijalizacijsku hipotezu*, također ima za cilj da nam dodatno pojaśni međugeneracijske životne vrijednosti. Socijalizacijska hipoteza sugerira da socijalni i društveni uvjeti u kojima se formira jedna generacija determinira njihovu vrijedonosnu orijentaciju.

U svim generacijama najpoželjnije osobine koju treba učiti kod kuće je *pristojno vladanje (dobri maniri)*. Pri čemu je ova osobinu najviše rangirana (82.8%) kod ispitanika iz GEN- X, zatim najmlađe GEN- - Z, 79.0%. Slijede ispitanici iz GEN- Y, 76.3%, i u nešto nižem postotku (76.5%) GEN- BB. Kako su utvrđene stanovite međugeneracijske razlike u hijerarhiji socijalizacijskih vrijednosti u nastavku će biti prikazani "rangovi" unutar generacija.

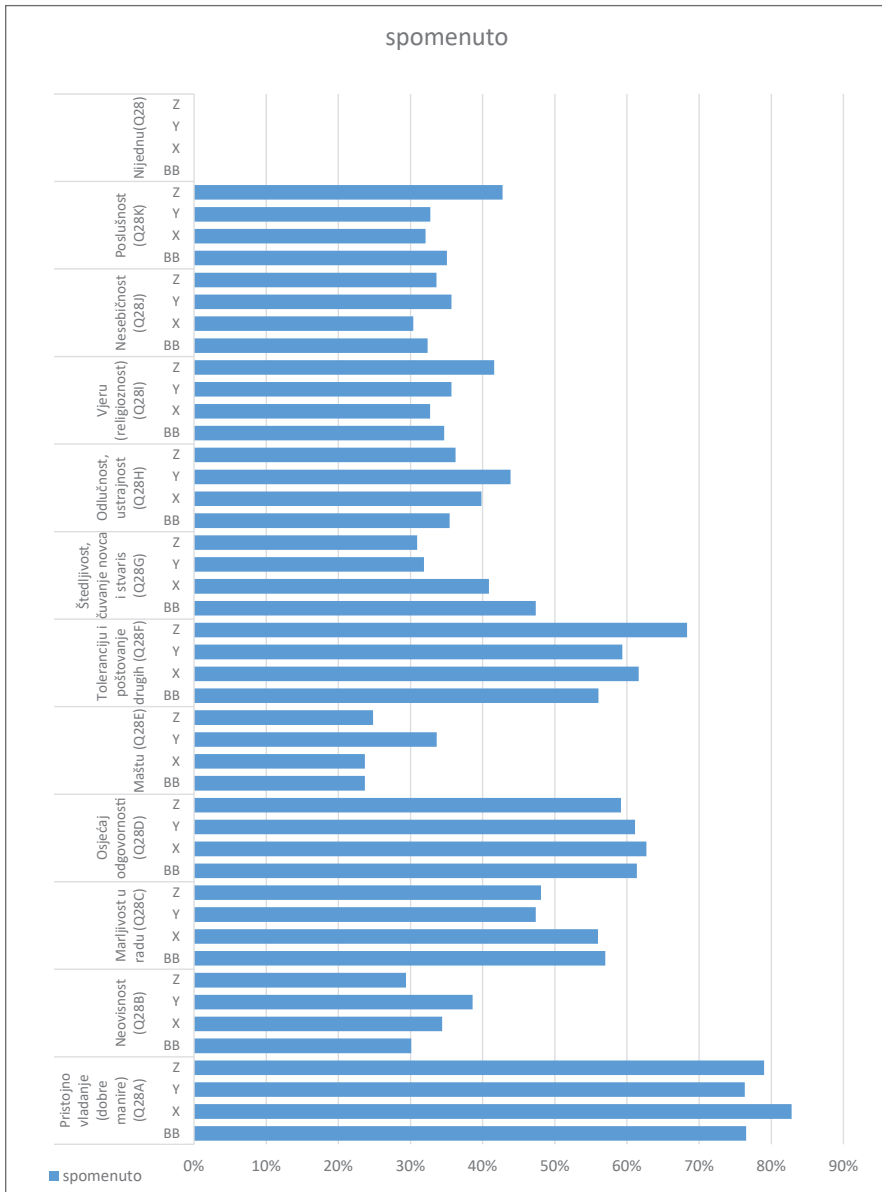
Nakon prvorangirane osobine *pristojno vladanje (dobri maniri)* u svim generacijama, najstariji ispitanici (*GEN- BB*) su mišljenja da djecu treba učiti: (2) osjećaju odgovornosti (61.4%), (3) marljivosti u radu (57.0%), (4) toleranciji i poštovanju drugih (56.1%) i (5) štedljivosti i čuvanju novaca i stvari (47.3%). Sličan trend evidentan je za *GEN- X*, kako slijedi: (2) osjećaju odgovornosti (62.7%), (3) toleranciji i poštovanju drugih (61.6%), (4) marljivosti u radu (56.0%) i (5) štedljivosti i čuvanju novaca i stvari (40.9%). Ispitanici iz *GEN- Y* nakon pristojnog vladanja smatraju u najvećem postotku važnost sljedećih vrijednosti: (2) osjećaj odgovornosti (61.1%), (3) tolerancija i poštovanje drugih (59.40%), (4) marljivost u radu (47.4%) i (5) odlučnost/istrajnost (43.9%). Najmlađi ispitanici *GEN- Z* rangirali su na drugom mjestu toleranciju i poštovanje drugih (68.3%), zatim osjećaj odgovornosti (59.2%), marljivost u radu (48.1%) i poslušnost (42.7%). Kod ove generacije, nakon poslušnosti rangirana je vjera/religioznost (41.6%) koja je u drugim generacijama značajno niže rangirana.

Generacije *GEN-BB* i *GEN- X* u odnosu na generacije *GEN- Y* i *GEN -Z* kao vrijednost na vrhu piramide ponuđenih osobina smatraju štedljivost i čuvanje novaca i stvari. Dobivene međugeneracijske razlike mogli bi objasniti preko nekoliko hipoteza. Jedna od njih je *hipoteza oskudice – vrijednosti* (Bešić, 2014) prema kojoj se određene društvene okolnosti, oskudica za rjetke resurse i borba za preživljavanjem u našem bosanskohercegovačkom društvu, najprije nakon Drugog svjetskog rata, a potom u ratu od 1992. do 1995.godine oblikovale životne vrijednosti koje su refleksija na potrebe te grupacije/kolektiviteta, a koje su uslovljene oskudicom resursa s obzirom na društvene uvjete. Za ispitanike (*GEN -Y*), za razliku od drugih generacija u pet poželjnih osobina je odlučnost/istrajnost. Pretpostavljamo da je na ovaj izbor djelovao heuristik dostupnosti. Naime, ovo životno razdoblje (*hipoteza razvojnog ciklusa*) jeste najproduktivnije životno područje u kojem se izvršavaju različiti socijalni zadaci.

Kod najmlađe generacije pojavljuju se preferirane osobine *poslušnost* i *vjera* koje su posljedica konformističkog tipa socijalizacije.

Očekivali bi da je ova generacija pod utjecajem globalizacije, modernizacije i da će preferirati metapotrebe (poput nezavisnosti/autonomije i mašte) koje bi odražavale vrijednosti mladih u zemljama Zapadne Evrope i drugih postmodernističkih društava. U opsežnoj studiji koju je proveo Bešić (2016, str. 389), poredivši rezultate EVS-a (2008) je pokazao da tranzicijski uvjeti na ukupnom uzorku zemalja postsocijalizma negativno djeluju na insistiranje pripadnika najmlađe generacije na konformističkoj socijalizaciji u odnosu na referentne društvene uvjete na Zapadu. Također, isti autor izvještava da pripadnici najmlađe generacije u značajno većoj mjeri, u svim postkomunističkim zemljama, jesu za onaj tip socijalizacije koja insistira na osobini *poslušnosti* kod djece, nego što je to slučaj sa starijom generacijom. Naši nalazi najviše doprinose hipotezi socijalizacije, iako mnogi autori (primjerice Phalet & Schonpflug, 2001; Schonpflug, 2001; Tougui sur., 2017) izvještavaju da se vrijednosti kao što su nezavisnost, mašta, odlučnost u manjoj mjeri prenose socijalizacijskim agensom iz mikrosistema, a više su posljedica društvenih i kulturalnih promjena. Teorija promjene u porodici, autorice Kagitcibasi (2007) sugerira da mladi u tradicionalnim porodicama u društvima koje su doživjele skokovite promjene u urbanizaciji razvijaju više potrebe koje odgovaraju vrijednostima na višim razinama. Autorica je zaključila da mlađim generacijama vrijednost neovisnost dobiva sve veći značaj zbog društvenih i kulturalnih promjena.

Slika 2. Postoci poželjnih osobina koje djeca trebaju naučiti kod kuće: generacijske razlike

U Tabeli 13 (vidjeti Prilog 1) prikazani su postoci za poželjne osobine koje dijete treba razvijati kod kuće, s obzirom na stupanj obrazovanja.

Za sve skupine na prvom mjestu je rangirana osobina pristojno vladanje (bez završene osnovne škole, 81.5%; završena osnovna škola, 75.6%; srednja škola, 78.2%; fakultet/magisterij i doktorat, 79%). Građanima bez završene osnovne škole, nakon pristojnog vladanja u najvećem postotku preferirane socijalizacijske vrijednosti su: marljivost u radu (58.5%), štedljivost i čuvanje novca i stvari (52.6%), tolerancija i poštovanje drugih (50.4%) i vjera/religioznost (49.6%).

Građanima sa završenom osnovnom školom na drugom mjestu je osjećaj odgovornosti (58.7%), zatim tolerancija i poštovanje drugih (58.7%), marljivost u radu (55.4%) i vjera/religioznost (40.8%). Isti poredak je utvrđen i kod građana sa završenom srednjom školom, sa iznimkom da je peta poželjna osobina štedljivost, čuvanje novca i stvari. Kod građana sa visokim obrazovanjem osjećaj odgovornosti je na drugom mjestu (61.8%), slijede tolerancija i poštovanje drugih (56.1 %), marljivost u radu (51.1%) i neovisnost (45.8%). Na koncu, kod građana sa najvećim stupnjem obrazovanja nakon pristojnog vladanja, rangirani su tolerancija i poštovanje drugih (82.6%), nesebičnost (52.2%), poslušnost (47.8%) i u istom postotku su vrednovane vrijednosti odlučnost/istrainost (39.1%) i mašta (39.1%). Pritom, unutar grupa različitog obrazovnog statusa, odlučnost ima manje-više slične postotke, međutim u rangiranju po postotku nije iskristalizirana u prvih pet poželjnih socijalizacijskih vrijednosti.

Ispitivanjem razlika socijalizacijskih vrijednosti detektirano je da bez obzira na obrazovni status, ispitanicima su među prvih pet vrijednosti koje dijete treba da nauči kući: (1) pristojno vladanje i (2) tolerancija i poštovanje drugih. Sljedeće rangirane osobine sa najvećim postotkom se razlikuju prema razini obrazovanja ispitanika. Ispitanici bez završene osnovne škole i sa završenom osnovnom školom smatraju da djecu treba učiti vjeri/religioznosti. Ispitanici bez osnovne škole i sa završenom srednjom školom u pet preferiranih osobina navode štedljivost i čuvanje novca i stvari. Ispitanici sa visokim obrazovanjem usmjereni su na više socijalizacijske vrijednosti: neovisnost i maštu.

Međutim, kod ispitanika sa najvećim stupnjem obrazovanja, konformistička varijabla *poslušnost* je na trećem mjestu. Općenito, njihovi rezultati ponajprije se uklapaju u Bronfrenbrenovu ekološku teoriju, odnosno konekciju sa jakim signalima između mikrosistema, mezosistema, egzosistema i makrosistema. U interakciji pojedinca i različitih okolina porodica nema samo zadatak da prenosi na dijete već instalirane životne vrijednosti, već da mu omogući da sagleda i alternativne vrijednosti, ukazujući mu na "njihov smisao i posljedice".

U svjetlu novih pristupa sagledavanju životnih vrijednosti, čini se prihvatljivim stara koncepcija Parsonsa i Balesa (1968) koji vrijednosti dijele u tri kategorije: *društvene* (odnose se na shvatanje poželjnog društvenog sistema), *lične* (shvatanje poželjnog tipa ličnosti) i *porodične* vrijednosti (shvatanje poželjnog tipa strukturalne i dinamičke organizacije porodice). Za porodicu su relevantna dva vrijedonosna sistema: lične i porodične vrijednosti. Najprije svaka porodica ima listu osobina koju preferira u odnosu na druge osobine. Antropolozi smatraju da je kultura iz koje dolaze bračni partneri primarni faktor u formiranju porodičnih vrijednosti, a nakon nje sredina (selo/grad) i društveni sloj iz kojeg supružnici potiču. Međutim, navedene faktore možemo posmatrati i obrnuto. Preciznije, društveni sloj ima značajnu ulogu u deteminiranju kulture kojoj pojedinac pripada, a često i sredine u kojoj živi (Golubović, 1981, str. 205).

Zaključno, veliki broj istraživača je suglasan da poželjne vrijednosti koje dijete treba da uči u porodici treba istraživati na način kako je ispitivan i u *Evropskoj studiji vrijednosti*. Međutim, složenost socijalizacijskih vrijednosti vjerovatno zahtjeva drugačiji pristup mjerenju. Porodične vrijednosti su osjetljive na društveni kontekst i kulturalni milje te njihovo uniformno ispitivanje možda nije najbolje rješenje za porodične vrijednosti koje su najmanje od svih drugih uniformne.

Zaključak

Tisućama godina braku i porodici se pristupalo prilično različito: društva su im dodjeljivala ulogu tempom kojima su se sama razvijala. Razvoj društva je suptilno mijenjao sliku i braka i porodice. Industrijalizacijom društava i maratonskim razvojem digitalnih tehnologija, najprije nečujno, a potom glasno desila se revolucija u svim segmentima društva. Brak i porodica nužno su doživjeli preobrazbu. U tom novom svijetu žena je izašla iz uloge koju joj je društvo do tada *džentlmen*ski dodijelilo. Smušeni pojedinac se nije baš najbolje snašao u tom svijetu. Stvarajući iluzije da je to svijet upravo kreiran za njega, upustio se u konzumerizam uz nježno njegovanje materijalističkih vrijednosti, a pod krinkom sačuvanih ili ipak revitaliziranih tradicionalnih vrijednosti. Rezultati do kojih se došlo pokazuju da su u hijerarhiji općih vrijednosti porodica, posao i prijatelji/poznanici na vrhu piramide. Brak nije zastarjela institucija, a među najvažnijim odrednicama za njegov uspjeh su vjernost partnera/partnerice i djeca. Neumoljivi statistički podaci o postotku razvoda brakova i negativnom prirodnom priraštaju u BiH su u diskrepanci sa dobivenim nalazima u istraživanju. Očito je da građani žele stupiti u braku, ali nisu spremni na kompromise i "izazove" koje bračna zajednica zahtijeva. Porodični tradicionalizam stabilniji je od britanske funte ili švicarskih franaka. Mali odmak od tradicionalnog ka liberalnijem stavu uočen je kod najmlađih generacija koji se blago razlikuju u stavovima u odnosu na starije generacije u stupnju neslaganja da je "imati djecu dužnost prema državi" i u mišljenju da su "homoseksualni parovi podjednako dobri kao i ostali parovi". Tradicionalne vrijednosti koje reflektiraju čvrste odnose unutar obitelji evidentni su u mišljenjima svih građana i građanki da je dužnost odrasle djece da se dugoročno brinu za svoje roditelje.

Prema mišljenju ispitanika djecu treba učiti kod kuće: pristojnom vladanju, razvijati osjećaj odgovornosti, toleranciji i poštovanju drugih, marljivosti u radu, štedljivosti, čuvanju novaca i stvari. Iako su ovo poželjne osobine koje se percipiraju veoma važnim u socijalizacijskom procesu, seciranjem našeg društva možemo vidjeti potpuno drugu sliku. U sistemu i izvan njega dje-

ca se podučavaju što su njihova prava, a obaveze i odgovornosti su zane-marene. Umjesto odgovornog i marljivog rada, djecu učimo da "prečicama" stječu "znanje". Svi smo pali na testu solidarnosti i tolerancije kada smo se suočili sa migrantskom krizom. Poštovanje drugih uključuje i poštovanje njihove različitosti, i na ovom testu jedva da možemo udovoljiti minimal-nim kriterijima za prolaz.

Kakve su se promjene desile u postsocijalističkom bosanskohercegovač-kom društvu, dodatno poharanom postratnim ožiljcima ili bolje rečeno nezavršenim "ratom", koji se oživljava svakodnevnim konfliktima koje nam serviraju tzv. političke elite? Zarobljeni na dugoj tranzicijskoj putanji živi-mo materijalističke vrijednosti u konzervativnom bosanskohercegovačkom društvu. Demokraciju i postmodernističke vrijednosti možda će uživati neki novi klinci.

Literatura

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine za 2017. godinu (Izvršaj o demografskim podacima).

Axinn, W.G., Barber, J.S. (2001). Mass Education and Fertility Transition“, in: *American Sociological Review*, 66, (4):481-505.

Bos, H., Gartrell, N., Roeleveld, J., Ledoux, G. (2013). Civic competence of Dutch children in female same-sex parent families: A comparison with children of opposite-sex parents. *Youth and Society*, 48 (5),628-648.

Beck, U., Beck-Gernsheim. E. (2004). Families in a Runaway World. In J. Scott, J. Tresas & M. Richards (Eds.). *The Blackwell Companion to the Sociology of Families* (pp.499-514). Oxford Blackwell Publishing.

Bergman, K., Rubio, R. J., Green, R. J., & Padron, E. (2010). Gay man who become fathers via surrogacy: The transition to parenthood. *Journal of GLBT Family Studies*, 6, 111-141.

Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*. Beograd: Fakultet političkih nauka Univerzitet u Srbiji.

Brajsa- Žganec, A. (2003). *Dijete i obitelj: Emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiment's by nature and design*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Caprara, G.V, Cervone, D. (2003). *Ličnost: determinante, dinamika i potencijali*. Beograd: Dereta.

Csikszentmihalyi, M. (2006). *FLOW- Očaravajuća obuzetost*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Dizdarević. I. (2002). *Agensi socijalizacije ličnosti*. Sarajevo: Prosvjetni list.

Golubović, Z. (1981). *Porodica kao ljudska zajednica*. Zagreb: Naprijed.

Golombok, S., Fivush, R. (1994). *Gender development*. New York: Cambridge University Press.

Gurnalick, M.J., Gottman, J.M., Hammond, M.A. (1996b). Effects of social setting on the friendship formation of young children differing in developmental status. *Journal of Applied Developmental Psychology* 17, 625-651.

Hess, L. (1995). Changing family patterns in Western Europe: Opportunity and risk factors for adolescent development. In M. Rutter & D. Smith (Eds). *Psychological disorders in young people* (pp. 104-199). Chichester, UK: John Wiley & Sons.

Gecas, V. (1990). Contexts of socialization. In M. Rosenberg & T. Turner (Eds.), *Social Psychology* (pp. 165-199). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers.

Hernandez, P.J., Moncayo, D.H.O., Mora, M.R., Raul, Calero, J.U., Barbadillo, S.J.A. (2017). *La familia homoparental en la realidad y la diversidad familiar actual. Homoparental family in real life and current family diversity*. Rev. Med. Electron [Internet]. 2017 Mar-Abr.

Čudina-Obradović, M., Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Lamb, M.E., Tamis-LeMonda, C.S. (2004). The role of the father: An introduction. U Lamb, M.E. (Ed.) *The role of the father in child development*, vol 4, pp 100 -105, New York: John Wiley & Sons.

Kagitcibasi, C. (2007). Family, self, and human development across cultures: Theory and applications. *New Jersey: Psychology Press*, 2.

Maslow, A. (2001). *O životnim vrednostima – Izabrani eseji o psihologiji vrednosti*. Priredio Dimitrijević, A. Beograd: IP „Žarko Albulj“.

Nikodem, K., Aračić, P. (2005). Obitelj u transformaciji. *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa* (od 145-176, prir. Baloban, J), Zagreb: Golden marketing- Tehnička knjiga.

Parsons, T., Bales, R.F. (1968). *Family Socialization and Interaction Process*, Routledge & Kegan Paul, London.

Phalet, K. & Schonpflug, U. (2001). Intergenerational Transmission of Collectivism and Achievement Values in Two Acculturation Contexts: The Case of Turkish Families in Germany and Turkish and Moroccan Families in the Netherlands. *Journal of Comparative Family Studies*, 32 (4), 489-504.

Raboteg-Šarić, Z., Pećnik, N., & Josipović, V. (2003). *Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline*. Zagreb: Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva mladeži.

Rimac, I. (2016). Vrijednosti u hrvatskom društvu i mogućnost političkog konsenzusa. Ur. Sekulić, D. *Vrijednosti u hrvatskom društvu* (109-137). Zagreb: Sveučilišna tiskara d.o.o.

Rivers, I., Poteat, V. P., Noret, N. (2008). Victimization, social support, and psychosocial functioning among children of same-sex and opposite sex couples in the United Kingdom. *Developmental Psychology*, 44 (1), 127-134.

Segalan, M. (2009). *Sociologija porodice*. Kragujevac: Grafostil.

Schonpflug, U. (2001). Intergenerational transmission of values: The role of transmission belts. *Journal of Cross-Cultural Psychology Special Issue; Perspectives on Cultural Transmission*, 32, 174-185.

Šimunović, J., Reljac, V. (2014). Bitne vrednote za uspješan brak. Teološki pristup. Ur. Baloban, J., Nikodem, K., Zrinčak, S. *Vrednote u Hrvatskoj i u Europi. Komparativna analiza* (93-127). Zagreb: Grafički zavod Hrvatske d.o.o.

Wainright, J.L., Russell, S.T., Patterson, C.J. (2004). Psychosocial adjustment, school outcomes, and romantic relationships of adolescents with same-sex parents. *Child Development*, 75 (6), 1886-1898.

Wainright, J.L., Patterson, C.J. (2006). Delinquency, victimization, and substance use among adolescents with female same-sex parents. *Journal of Family Psychology*, 20 (3), 526-530

Willson, B.J. (1999). Entry behavior and emotion regulator abilities of developmentally delayed boys. *Developmental Psychology*, 35 (1), 214-222.

Wittmer, D., Doll, B., Strain, P. (1996). Social and emotional development in early childhood: The identification of competence: Relations to maternal attitudes, concerns, and support. *Gifted Child Quarterly*, 41 (4), 13- 144.

Prilog

Tabela 1. Zdravstveno stanje građana: generacijske razlike

Varijabla	Skupina	N	veoma dobro	dobro	zadovoljavajuće	loše	veoma loše
			%	%	%	%	%
Kako biste opisali svoje zdravstveno stanje ovih dana?	BB	528	9,8%	30,1%	45,1%	13,3%	1,7%
	X	477	28,7%	40,3%	25,6%	4,8%	,6%
	Y	342	50,3%	35,4%	10,8%	2,9%	,6%
	Z	262	60,7%	27,9%	9,9%	1,5%	,0%
	Total	1609	32,3%	33,9%	26,3%	6,7%	,9%

Tabela 2. Zdravstveno stanje građana: generacijske razlike

Varijabla	Skupina	N	veoma dobro	dobro	zadovoljavajuće	loše	veoma loše
			%	%	%	%	%
Kako biste opisali svoje zdravstveno stanje ovih dana?	BB	528	9,8%	30,1%	45,1%	13,3%	1,7%
	X	477	28,7%	40,3%	25,6%	4,8%	,6%
	Y	342	50,3%	35,4%	10,8%	2,9%	,6%
	Z	262	60,7%	27,9%	9,9%	1,5%	,0%
	Total	1609	32,3%	33,9%	26,3%	6,7%	,9%

Tabela 3. Zdravstveno stanje građana s obzirom na obrazovanje ispitanika

Varijabla	Skupina	N	veoma dobro	dobro	zadovoljavajuće	loše	veoma loše
			%	%	%	%	%
Kako biste opisali svoje zdravstveno stanje ovih danas?	Bez OŠ	135	5,9%	19,3%	43,0%	23,7%	8,1%
	OŠ	213	19,2%	28,2%	36,6%	13,6%	2,3%
	SŠ	1071	31,3%	36,7%	26,9%	4,7%	,5%
	Fakultet	262	45,0%	31,7%	17,6%	5,3%	,4%
	Mr./Dr. sc.	23	87,0%	8,7%	4,3%	,0%	,0%
	Total	1704	30,6%	33,1%	27,6%	7,3%	1,3%

Tabela 4. Stavovi prema braku s obzirom na spol ispitanika

Varijabla	Skupina	N	slažem se	ne slažem se
			%	%
Brak je zastarjela institucija)	Muško	743	12,4%	87,6%
	Žensko	964	7,7%	92,3%
	Total	1707	9,7%	90,3%

Tabela 5. Stavovi prema braku s obzirom na dob

Varijabla	Skupina	N	slažem se	ne slažem se
			%	%
Brak je zastarjela institucija (Q24)	BB	523	6,9%	93,1%
	X	475	8,2%	91,8%
	Y	334	11,7%	88,3%
	Z	261	17,2%	82,8%
	Total	1593	10,0%	90,0%

Tabela 6. Stavovi prema instituciji braka s obzirom na obrazovanje ispitanika

Varijabla	Skupina	N	slažem se	ne slažem se
			%	%
Brak je zastarjela institucija (Q24)	Bez OŠ	135	8,9%	91,1%
	OŠ	213	7,0%	93,0%
	SŠ	1059	9,5%	90,5%
	Fakultet	258	12,4%	87,6%
	Mr./Dr. sc.	23	13,0%	87,0%
	Total	1688	9,7%	90,3%

Tabela 7. Procjena važnosti glavnih odrednica vrijednosti s obzirom na stupanj obrazovanja

Koliku važnost zauzima u Vašem životu: obitelj	Bez OŠ	135	93,3%	6,7%	,0%	,0%
	OŠ	212	90,1%	9,0%	,9%	,0%
	SŠ	1071	92,9%	6,9%	,2%	,0%
	Fakultet	262	92,7%	6,5%	,4%	,4%
	Mr./Dr. sc.	23	100,0%	,0%	,0%	,0%
	Total	1703	92,7%	7,0%	,3%	,1%
Koliku važnost zauzimaju u Vašem životu: prijatelji i poznanici	Bez OŠ	135	43,0%	45,9%	9,6%	1,5%
	OŠ	213	52,1%	37,6%	8,9%	1,4%
	SŠ	1070	47,3%	47,5%	4,7%	,6%
	Fakultet	262	61,8%	30,9%	5,7%	1,5%
	Mr./Dr. sc.	23	69,6%	26,1%	4,3%	,0%
	Total	1703	50,1%	43,3%	5,8%	,9%
koliku važnost zauzima u Vašem životu: slobodno vrijeme	Bez OŠ	134	33,6%	35,1%	11,9%	19,4%
	OŠ	212	40,6%	44,8%	8,0%	6,6%
	SŠ	1071	46,8%	42,7%	8,3%	2,2%
	Fakultet	262	62,6%	29,8%	5,7%	1,9%
	Mr./Dr. sc.	23	69,6%	30,4%	,0%	,0%
	Total	1702	47,7%	40,2%	8,0%	4,1%
Koliku važnost zauzima u Vašem životu: politika	Bez OŠ	133	7,5%	18,8%	31,6%	42,1%
	OŠ	213	5,6%	19,2%	26,8%	48,4%
	SŠ	1067	4,9%	17,6%	35,8%	41,7%
	Fakultet	260	10,8%	18,8%	32,7%	37,7%
	Mr./Dr. sc.	23	21,7%	21,7%	13,0%	43,5%
	Total	1696	6,3%	18,2%	33,5%	42,0%
Koliku važnost zauzima u Vašem životu: religija	Bez OŠ	133	66,9%	28,6%	3,0%	1,5%
	OŠ	212	43,9%	37,7%	12,7%	5,7%
	SŠ	1067	35,7%	43,5%	14,9%	5,9%
	Fakultet	260	40,4%	41,5%	11,5%	6,5%
	Mr./Dr. sc.	23	65,2%	30,4%	,0%	4,3%
	Total	1695	40,3%	41,1%	13,0%	5,6%

Tabela 8. Razlike u determinantama za uspješan brak/partnerstvo, s obzirom na spol ispitanika

Važno za upješan brak/partnerstvo	Skupina	N	veoma	važno	nevaž-
			važno	%	no
			%	%	%
Vjernost	M	750	84,0%	14,9%	1,1%
	Ž	973	87,1%	12,5%	,4%
	Total	1723	85,7%	13,6%	,7%
Dostatni prihodi	M	747	51,1%	38,0%	10,8%
	Ž	971	50,4%	40,0%	9,7%
	Total	1718	50,7%	39,1%	10,2%
Dobri stambeni uvjeti	M	751	48,3%	40,9%	10,8%
	Ž	970	48,9%	43,0%	8,1%
	Total	1721	48,6%	42,1%	9,3%
Ravnopravno obavljanje poslova u kućanstvu	M	748	44,8%	38,4%	16,8%
	Ž	968	48,3%	40,2%	11,5%
	Total	1716	46,8%	39,4%	13,8%
Djeca	M	748	75,0%	21,4%	3,6%
	Ž	971	75,0%	21,9%	3,1%
	Total	1719	75,0%	21,7%	3,3%
Imati vrijeme za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobije	M	749	42,2%	48,3%	9,5%
	Ž	968	43,7%	48,7%	7,6%
	Total	1717	43,0%	48,5%	8,4%

Tabela 9. Porodični tradicionalizam s obzirom na spol

Varijabla	Skupina	N	u potpunosti se slažem	slažem se	niti se slažem, niti se ne slažem	ne slažem se	uopće se ne slažem
			%	%	%	%	%
Homoseksualni parovi su jednako dobri roditelji kao i ostali parovi.	Muško	724	2,5%	7,6%	14,0%	35,2%	40,7%
	Žensko	917	5,6%	10,3%	18,8%	37,0%	28,5%
	Total	1641	4,2%	9,1%	16,6%	36,2%	33,9%
Imati djecu je obaveza prema društvu. (Q27B)	Muško	742	14,2%	22,6%	25,7%	25,6%	11,9%
	Žensko	962	16,9%	22,0%	23,5%	29,6%	7,9%
	Total	1704	15,7%	22,3%	24,5%	27,9%	9,6%
Odrasla djeca imaju dužnost osigurati dugotrajnu skrb za svoje roditelje.	Muško	745	38,5%	40,1%	14,4%	5,0%	2,0%
	Žensko	962	40,1%	41,7%	12,2%	5,4%	,6%
	Total	1707	39,4%	41,0%	13,1%	5,2%	1,2%

Tabela 10. Porodični tradicionalizam: Generacija ispitanika

Varijabla	Skupina	N	u potpunosti se slažem	slažem se	niti se slažem, niti se ne slažem	ne slažem se	uopće se ne slažem
			%	%	%	%	%
Homoseksualni parovi su jednako dobri roditelji kao i ostali parovi.	BB	503	3,4%	9,3%	13,9%	39,0%	34,4%
	X	453	3,5%	8,2%	15,5%	37,7%	35,1%
	Y	325	6,5%	9,8%	21,5%	31,4%	30,8%
	Z	249	4,8%	11,2%	19,7%	30,1%	34,1%
	Total	1530	4,3%	9,4%	16,9%	35,6%	33,8%
Imati djecu je obveza prema društvu. (Q27B)	BB	522	22,6%	21,3%	21,5%	26,4%	8,2%
	X	476	12,4%	25,8%	25,4%	27,9%	8,4%
	Y	337	11,9%	21,4%	26,7%	30,6%	9,5%
	Z	256	10,9%	16,8%	28,5%	28,1%	15,6%
	Total	1591	15,4%	21,9%	24,9%	28,0%	9,7%
Odrasla djeca imaju dužnost osigurati dugotrajnu skrb za svoje roditelje (Q27C)	BB	524	41,8%	38,9%	12,6%	5,2%	1,5%
	X	474	38,4%	40,9%	14,3%	5,5%	,8%
	Y	338	33,4%	44,7%	15,7%	4,4%	1,8%
	Z	256	38,7%	43,0%	9,8%	7,4%	1,2%
	Total	1592	38,5%	41,4%	13,3%	5,5%	1,3%

Tabela 11. Porodični tradicionalizam: Obrazovanje

Varijabla	Skupina	N	u potpunosti se slažem	slažem se	niti se slažem, niti se ne slažem	ne slažem se	uopće se ne slažem
			%	%	%	%	%
Homoseksualni parovi su jednako dobri roditelji kao i ostali parovi.	Bez OŠ	132	1,5%	9,1%	10,6%	37,9%	40,9%
	OŠ	206	4,9%	9,2%	13,6%	36,4%	35,9%
	SŠ	1021	4,2%	9,5%	17,0%	35,2%	34,1%
	Fakultet	241	5,4%	8,7%	20,3%	38,2%	27,4%
	Mr./Dr. sc.	23	4,3%	,0%	8,7%	39,1%	47,8%
	Total	1623	4,3%	9,2%	16,5%	36,0%	34,1%
Imati djecu je obaveza prema društvu.	Bez OŠ	133	33,8%	26,3%	17,3%	18,8%	3,8%
	OŠ	212	19,8%	27,4%	22,6%	20,3%	9,9%
	SŠ	1060	14,3%	21,5%	24,8%	29,0%	10,4%
	Fakultet	257	10,1%	20,2%	26,5%	33,9%	9,3%
	Mr./Dr. sc.	23	13,0%	26,1%	30,4%	13,0%	17,4%
	Total	1685	15,9%	22,5%	24,3%	27,6%	9,7%
Odrasla djeca imaju dužnost osigurati dugotrajnu skrb za svoje roditelje.	Bez OŠ	135	63,0%	28,9%	5,9%	2,2%	,0%
	OŠ	213	51,6%	33,8%	9,4%	3,8%	1,4%
	SŠ	1062	34,7%	43,6%	14,2%	6,6%	,9%
	Fakultet	257	36,2%	42,0%	16,0%	2,7%	3,1%
	Mr./Dr. sc.	23	73,9%	26,1%	,0%	,0%	,0%
	Total	1690	39,8%	40,7%	13,0%	5,2%	1,2%

Tabela 12. Porodični tradicionalizam: Administrativna podjela BiH

Varijabla	Skupina	N	u potpunosti se slažem	slažem se	niti se slažem, niti se ne slažem	ne slažem se	uopće se ne slažem
			%	%	%	%	%
Homoseksualni parovi su jednako dobri roditelji kao i ostali parovi.(Q27A)	FBiH	1076	5,2%	11,2%	17,5%	30,5%	35,6%
	RS	520	2,5%	5,2%	15,8%	46,9%	29,6%
	BD	45	,0%	2,2%	6,7%	48,9%	42,2%
	Total	1641	4,2%	9,1%	16,6%	36,2%	33,9%
Imati djecu je obveza prema društvu. (Q27B)	FBiH	1107	13,6%	21,8%	27,1%	26,6%	10,9%
	RS	552	20,5%	22,8%	18,7%	30,4%	7,6%
	BD	45	11,1%	28,9%	31,1%	26,7%	2,2%
	Total	1704	15,7%	22,3%	24,5%	27,9%	9,6%
Odrasla djeca imaju dužnost osigurati dugotrajnu skrb za svoje roditelje. (Q27C)	FBiH	1110	40,5%	40,1%	12,7%	5,5%	1,3%
	RS	552	38,6%	40,9%	14,9%	4,7%	,9%
	BD	45	24,4%	64,4%	2,2%	4,4%	4,4%
	Total	1707	39,4%	41,0%	13,1%	5,2%	1,2%

Tabela 13. Postoci poželjnih osobina djece koje djeca trebaju naučiti kod kuće s obzirom na spol

Varijabla	Skupina	N	spomenuto	nije spomenuto
			%	%
Djecu treba učiti kod kuće: Pristojno vladanje (dobre manire) (Q28A)	Muško	751	75,9%	24,1%
	Žensko	973	80,4%	19,6%
	Total	1724	78,4%	21,6%
Djecu treba učiti kod kuće: Neovisnost (Q28B)	Muško	751	33,8%	66,2%
	Žensko	973	31,8%	68,2%
	Total	1724	32,7%	67,3%
Djecu treba učiti kod kuće: Marljivost u radu (Q28C)	Muško	751	52,5%	47,5%
	Žensko	973	53,8%	46,2%
	Total	1724	53,2%	46,8%
Djecu treba učiti kod kuće: Osjećaj odgovornosti (Q28D)	Muško	751	61,1%	38,9%
	Žensko	973	61,3%	38,7%
	Total	1724	61,2%	38,8%
Djecu treba učiti kod kuće: Maštu (Q28E)	Muško	751	26,4%	73,6%
	Žensko	973	25,0%	75,0%
	Total	1724	25,6%	74,4%
Djecu treba učiti kod kuće: Toleranciju i poštovanje drugih (Q28F)	Muško	751	57,8%	42,2%
	Žensko	973	61,9%	38,1%
	Total	1724	60,1%	39,9%
Djecu treba učiti kod kuće: Štedljivost, čuvanje novca i stvari (Q28G)	Muško	751	41,7%	58,3%
	Žensko	973	38,5%	61,5%
	Total	1724	39,9%	60,1%
Djecu treba učiti kod kuće: Odlučnost, ustrajnost (Q28H)	Muško	751	38,6%	61,4%
	Žensko	973	37,2%	62,8%
	Total	1724	37,8%	62,2%
Djecu treba učiti kod kuće: Vjeru (religioznost) (Q28I)	Muško	751	31,6%	68,4%
	Žensko	973	40,9%	59,1%
	Total	1724	36,8%	63,2%
Djecu treba učiti kod kuće: Nesebičnost (Q28J)	Muško	751	32,0%	68,0%
	Žensko	973	32,1%	67,9%
	Total	1724	32,0%	68,0%
Djecu treba učiti kod kuće: Poslušnost (Q28K)	Muško	751	34,0%	66,0%
	Žensko	973	34,9%	65,1%
	Total	1724	34,5%	65,5%
Djecu treba učiti kod kuće: Nijednu(Q28)	Muško	751	,0%	100,0%
	Žensko	973	,1%	99,9%
	Total	1724	,1%	99,9%

Tabela 14. Postoci poželjnih osobina koje djeca trebaju naučiti kod kuće s obzirom na stupanj obrazovanja

Varijabla	Skupina	N	spomenuto	nije spome- nuto
			%	%
Djecu treba učiti kod kuće: Pristojno vladanje (dobre manire)	Bez OŠ	135	81,5%	18,5%
	OŠ	213	75,6%	24,4%
	SŠ	1071	78,2%	21,8%
	Fakultet	262	77,9%	22,1%
	Mr./Dr. sc.	23	100,0%	,0%
	Total	1704	78,3%	21,7%
Djecu treba učiti kod kuće: Neovisnost	Bez OŠ	135	19,3%	80,7%
	OŠ	213	27,2%	72,8%
	SŠ	1071	32,7%	67,3%
	Fakultet	262	45,8%	54,2%
	Mr./Dr. sc.	23	21,7%	78,3%
	Total	1704	32,8%	67,2%
Djecu treba učiti kod kuće: Marljivost u radu	Bez OŠ	135	58,5%	41,5%
	OŠ	213	55,4%	44,6%
	SŠ	1071	53,2%	46,8%
	Fakultet	262	51,1%	48,9%
	Mr./Dr. sc.	23	30,4%	69,6%
	Total	1704	53,3%	46,7%
Djecu treba učiti kod kuće: Osjećaj odgovornosti	Bez OŠ	135	48,1%	51,9%
	OŠ	213	58,7%	41,3%
	SŠ	1071	63,6%	36,4%
	Fakultet	262	61,8%	38,2%
	Mr./Dr. sc.	23	39,1%	60,9%
	Total	1704	61,2%	38,8%
Djecu treba učiti kod kuće: Maštu	Bez OŠ	135	17,0%	83,0%
	OŠ	213	23,0%	77,0%
	SŠ	1071	23,6%	76,4%
	Fakultet	262	38,2%	61,8%
	Mr./Dr. sc.	23	39,1%	60,9%
	Total	1704	25,5%	74,5%
Djecu treba učiti kod kuće: Toleranciji i poštovanju drugih	Bez OŠ	135	50,4%	49,6%
	OŠ	213	58,7%	41,3%
	SŠ	1071	61,9%	38,1%
	Fakultet	262	56,1%	43,9%
	Mr./Dr. sc.	23	82,6%	17,4%
	Total	1704	60,0%	40,0%

Varijabla	Skupina	N	spomenuto	nije spome- nuto
			%	%
Djecu treba učiti kod kuće: Štedljivost, čuvanje novca i stvari	Bez OŠ	135	52,6%	47,4%
	OŠ	213	39,9%	60,1%
	SŠ	1071	41,4%	58,6%
	Fakultet	262	28,6%	71,4%
	Mr./Dr. sc.	23	17,4%	82,6%
	Total	1704	39,8%	60,2%
Djecu treba učiti kod kuće: Odlučnost, ustrajnost	Bez OŠ	135	31,9%	68,1%
	OŠ	213	33,8%	66,2%
	SŠ	1071	38,8%	61,2%
	Fakultet	262	39,7%	60,3%
	Mr./Dr. sc.	23	39,1%	60,9%
	Total	1704	37,8%	62,2%
Djecu treba učiti kod kuće: Vjeru (religioznost)	Bez OŠ	135	49,6%	50,4%
	OŠ	213	40,8%	59,2%
	SŠ	1071	34,5%	65,5%
	Fakultet	262	38,2%	61,8%
	Mr./Dr. sc.	23	30,4%	69,6%
	Total	1704	37,0%	63,0%
Djecu treba učiti kod kuće: Nesebičnost	Bez OŠ	135	18,5%	81,5%
	OŠ	213	31,5%	68,5%
	SŠ	1071	35,6%	64,4%
	Fakultet	262	23,7%	76,3%
	Mr./Dr. sc.	23	52,2%	47,8%
	Total	1704	32,1%	67,9%
Djecu treba učiti kod kuće: Poslušnost	Bez OŠ	135	35,6%	64,4%
	OŠ	213	38,0%	62,0%
	SŠ	1071	34,5%	65,5%
	Fakultet	262	30,5%	69,5%
	Mr./Dr. sc.	23	47,8%	52,2%
	Total	1704	34,6%	65,4%
Djecu treba učiti kod kuće: Nijednu	Bez OŠ	135	,7%	99,3%
	OŠ	213	,0%	100,0%
	SŠ	1071	,0%	100,0%
	Fakultet	262	,0%	100,0%
	Mr./Dr. sc.	23	,0%	100,0%
	Total	1704	,1%	99,9%

Tabela 15. Postoci poželjnih osobina koje djeca trebaju naučiti kod kuće s obzirom na administrativnu podjelu BiH

Varijabla	Skupina	N	veoma	važno	nevažno
			važno	%	%
Važno za uspješan brak ili partnerstvo: Vjernost (Q23A)	FBiH	1121	85,0%	14,2%	,8%
	RS	557	86,5%	12,9%	,5%
	BD	45	93,3%	6,7%	,0%
	Total	1723	85,7%	13,6%	,7%
Važno za uspješan brak ili partnerstvo: Dostatni prihodi (Q23B)	FBiH	1117	51,2%	39,1%	9,7%
	RS	556	52,7%	36,9%	10,4%
	BD	45	13,3%	66,7%	20,0%
	Total	1718	50,7%	39,1%	10,2%
Važno za uspješan brak ili partnerstvo: Dobri stambeni uvjeti(Q23C)	FBiH	1118	48,9%	41,8%	9,3%
	RS	558	51,1%	41,4%	7,5%
	BD	45	11,1%	57,8%	31,1%
	Total	1721	48,6%	42,1%	9,3%
Važno za uspješan brak ili partnerstvo: Ravnopravno obavljanje poslova u kućanstvu (Q23D)	FBiH	1113	44,8%	41,0%	14,2%
	RS	558	53,2%	36,0%	10,8%
	BD	45	15,6%	42,2%	42,2%
	Total	1716	46,8%	39,4%	13,8%
Važno za uspješan brak ili partnerstvo: Djeca (Q23E)	FBiH	1119	72,4%	24,1%	3,5%
	RS	555	82,2%	15,0%	2,9%
	BD	45	51,1%	44,4%	4,4%
	Total	1719	75,0%	21,7%	3,3%
Važno za uspješan brak ili partnerstvo: Imati vrijeme za vlastite prijatelje, osobne aktivnosti i hobije (Q23F)	FBiH	1114	42,8%	47,7%	9,5%
	RS	558	45,5%	48,7%	5,7%
	BD	45	17,8%	66,7%	15,6%
	Total	1717	43,0%	48,5%	8,4%

RODNA RAVNOPRAVNOST U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ POPULACIJI: IZMEĐU TRADICIJE I (POST)MODERNITETA

Stavovi spram rodni uloga u literaturi se definišu kao uvjerenja vezano za prikladne uloge za muškarce i žene, odnosno "normativna uvjerenja o tome kakvi bi rodni odnosi u društvu trebali biti ili omjer do kojega pojedinci podržavaju normu rodne jednakosti" (Bergh, 2006:6). Constantin i Voicu (2014) ističu kako je definicije stavova oko rodni uloga moguće podijeliti u tri specifične grupe: prvu grupu definicija čine definicije koje se tiču stavova oko podjele rada u domaćinstvu, u drugu bi spadale definicije koje omogućuju mapiranje rodni uloga u privatno-javnoj sferi, uključujući i sfere obrazovanja, tržišta rada ili politike, dok treću skupinu čine definicije koje se ne tiču specifičnog konteksta, nego se referiraju na rodne odnose u društvu općenito. U odnosu na društveni kontekst autori predlažu razlikovanje u stavovima spram rodni uloga u privatnom nasuprot javnom prostoru. U okviru prve dimenzije ispituju se stavovi spram aktivnosti koje pripadaju privatnoj sferi, odnosno radu u domaćinstvu, dok se unutar druge dimenzije ispituju stavovi spram uključivanja žena u javnu sferu kroz pristup obrazovanju, tržištu rada, politici.

Danas je općeprihvaćeno stajalište da se u posljednjih nekoliko desetljeća na globalnom nivou, u različitom omjeru i različitim intenzitetom odvija važna društvena promjena u razumijevanju/transformaciji uloga i očekivanja od muškaraca i žena. Ona se manifestira odmakom od tradicionalnih, konzervativnih shvatanja sa striktnim, zadatim društvenim izborima za žene (čija je primarna uloga u domu) i muškarce (čija je primarna uloga plaćeni rad) ka liberalnijim, egalitarnijim poimanjima manje sklonima uvjerenju da je potrebna jasna rodna podjela rada u privatnoj i javnoj sferi,

te spremnost da se ženama dodjeli širi spektar mogućnosti izbora. Ova se društvena promjena opisuje različitim konceptima, poput "tihe ženske revolucije" vidljive u značajnijoj participaciji žena na tržištu rada i političkim tijelima odlučivanja, obrazovanju i posvećenosti plaćenom radu (Goldin, 2005) do "druge demografske tranzicije" (Lesthaeghe, 1995) koja ukazuje na opadanje važnosti porodičnog života, promjene uloge žene u smislu individualne autonomije i ženske emancipacije u kontekstu visokih stopa razvoda, opadajuće fertiliteti, odgađanja braka i učestalosti kohabitacije. Osobito intenzivna u affluentnim industrijskim zapadnim društvima, ona vodi ka promjeni rodni stavova među stanovništvom ovih zemalja.

Bergh (2006) upućuje na naprijed pomenute dvije opće teorije modernizacije kao potencijalna objašnjenja za varijacije u rodni stavovima: Wilenskyjeva strukturalna teorija i Inglehartova kulturna teorija. Iz škole mišljenja koja se u objašnjavanju društvenih fenomena fokusira na materijalne fenomene, Wilensky zagovara ideju konvergencije među tzv. "bogatim demokracijama" po kojoj kontinuiran proces industrijalizacije u ovim zemljama doprinosi tome da one pokazuju sve sličnije razvojne putanje u brojnim aspektima/poljima društvenog života. Po njemu, industrijalizacija vodi ka promjeni okupacione strukture (neobrazovane radnike smjenjuju danas obrazovani radnici, profesionalci, menadžeri), ekonomski troškovi podizanje djece rastu, dok ekonomske koristi opadaju što žene orijentira više ka zapošljavanju, odnosno povećanom učešću u sistemu obrazovanja i tržištu rada. Činjenica da muškarci i žene u značajnijem omjeru studiraju i rade zajedno rezultira time da stavovi ljudi – i žena i muškaraca – postaju liberalniji i otvoreniji za rodnu jednakost (Bergh, 2006). Bergh ističe kako po Wilenskom nivou obrazovanja i vlastito pojedinačno iskustvo rodni odnosa u značajnoj mjeri utječe na formiranje pojedinačnih rodni stavova.

S druge strane, Inglehart se smatra najznačajnijim zagovaračem ideje da je liberalne rodne stavove moguće objasniti promjenom u vrijednosnom sistemu u modernim društvima. Njegova teorija pripada školi društvenog mišljenja koja kulturu, religiju, vrijednosti i norme uzima za ekplanacijsku osnovu društvenih fenomena. On tvrdi da su razvijena industrijska društva

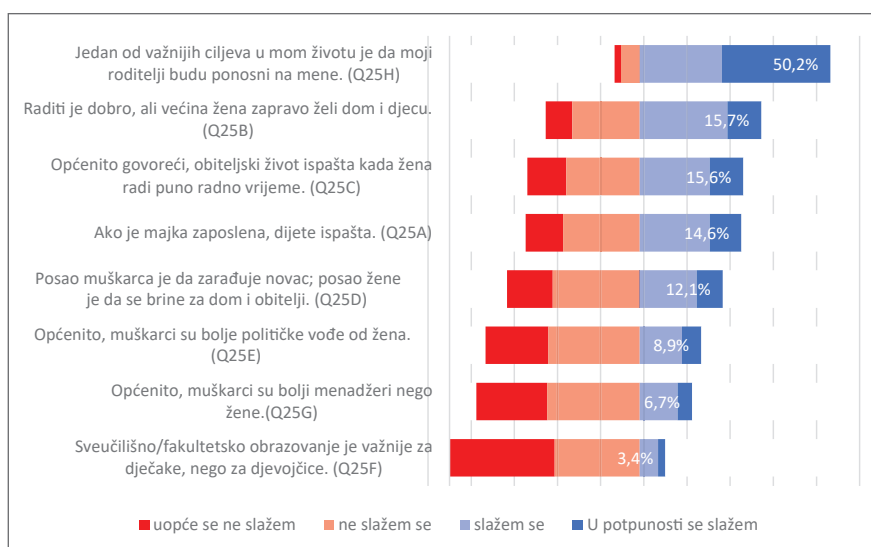
podložna kontinuiranoj promjeni vrijednosti od 'materijalističkih' ka 'post-materijalističkim' vrijednostima. Materijalističke potrebe dominirale su u tradicionalnim industrijskim društvima, i vukle su svoje porijeklo iz ljudske potrebe da se fokusira na osiguranje proživljavanja, odnosno zadovoljavanje temeljnih potreba za ishranom i stanovanjem. Materijalisti se stoga zanimaju za distribuciju materijalnih dobara u društvu. Postmaterijalističke potrebe šire se u postindustrijskim društvima kroz proces smjene generacija (engl. generational replacement). One izvire iz materijalnog blagostanja u formativnim godinama, pri čemu je fokus na pitanja samo-realizacije i kvalitete života. Oni favoriziraju zaštitu okoliša, političku participaciju, uljepšavanje javnih prostora i sl. U odnosu na rodne stavove, Inglehartova teorija kazuje da predominantne vrijednosti razvijenih industrijskih društava olakšavaju/facilitiraju prihvatanje ideja ženske samorealizacije i jednakosti sa muškarcima. Stoga su, po njemu, vrijednosti ili tačnije promjena vrijednosti ključni uzročnici liberalnijih rodni stavova.

Upitnik korišten u istraživanju sadrži nekoliko pitanja, odnosno tvrdnji koje reflektuju poglede pojedinaca na ulogu žena (i muškaraca) u radnoj snazi, odnosno javnom životu i porodici, a koje se smatraju validnim i pouzdanim indikatorima rodni stavova i dobrim mjerilom egalitarnih rodni ideologija. Kako bi se utvrdili stavovi ispitanika/ca spram rodni uloga, korištena je kompozitna skala vrijednosti na kojoj se od ispitanika tražilo da indiciraju svoje slaganje ili neslaganje sa sljedećim tvrdnjama:

- Q 1. Ako je majka zaposlena, dijete ispašta.
- Q 2. Raditi je dobro, ali većina žena zapravo želi dom i dijete.
- Q 3. Obiteljski život ispašta kada žena radi puno radno vrijeme.
- Q 4. Posao muškarca je da zarađuje novac, posao žene da se brine za dom i obitelj.
- Q 5. Muškarci su bolje vođe od žena.
- Q 6. Fakultetsko obrazovanje važnije je za dječake nego za djevojčice.
- Q 7. Muškarci su bolji menadžeri od žena.
- Q 8. Jedan od važnijih ciljeva u mom životu je da moji roditelji budu ponosni na mene.

Na temelju ovih indikatora moguće je utvrditi raširenost i prihvaćenost načela i principa rodne jednakosti u općoj populaciji, odnosno stavove o značaju rada za ekonomsku neovisnost žene, ženinoj esencijalnoj prirodi koja ispunjenje nalazi isključivo kroz majčinstvo i porodicu, te ženimim, 'istinskim', stvarnim životnim ciljevima i težnjama. Pored toga, temeljem dobivenih pokazatelja moguće je utvrditi da li postoji rodni, obrazovni ili spacijalni (mjesto življenja) jaz u stavovima spram rodni uloga.

Slika 1. Stavovi prema rodnim ulogama

Iz dobivenih odgovora moguće je utvrditi jasan obrazac polarizacija stavova ispitanika/ca u zavisnosti od sfere u kojoj se rodne uloge ispituju: dok je princip ravnopravnosti žena i muškaraca u javnoj sferi visoko prihvaćen, očekivanja od žene u privatnoj sferi obilježena su tradicionalističkim, patrijarhalnim shvatanjima.

U odnosu na ulogu žene u privatnoj sferi, očito je da postoji svojevrsni društveni rascjep koji stanovništvo dijeli na čvrsto tradicionalno jezgro sklonu konzervativnim uvjerenjima i drugoj polovini stanovništva koje je sklonije egalitarističkom razumijevanju uloge žene u porodici. Konzervativna polovina, primjerice, slaže se sa esencijalističkim, biologističkim razumijevanjem ženine prirode kao one koja je zaokupljena majčinstvom (56,4%), spremnija je smatrati porodičnu sferu mjestom primarne ženine odgovornosti (polovina ispitanika smatra da porodični život ispašta ako žena radi puno radno vrijeme) i njezine samorealizacije (56,4% ispitanika smatra da većina žena zapravo želi dom i djecu). Pri tome, treba istaći da je stepen slaganja sa tradicionalnom podjelom rodni uloga na muškarca-hranitelja i ženu-domaćicu predstavljenu tvrdnjom da je "muškarčev posao da zarađuje, a ženin da se brine za porodicu" znatno niži (38,5%). Istovremeno, ispitanici pokazuju visok stepen egalitarnosti kada su u pitanju javne uloge muškaraca i žena. U tom kontekstu, tek se svaki deseti ispitanik/ica slaže sa pozicijom muške prednosti i smatra da je univerzitetsko obrazovanje važnije za dječaka nego za djevojčice, dok se manje od trećine slaže sa tvrdnjama da su muškarci bolji menadžeri (24%), odnosno bolje političke vođe od žena (28%). Roditeljsko zadovoljstvo kao važan životni cilj ističe visokih 88,3% ispitanika.

Premda pomenute teorije i na njima zasnovana istraživanja signaliziraju kako se razvijene zemlje kreću pretpostavljenom uniformnom putanjom od tradicionalizma ka rodnoj egalitarnosti i u privatnoj i u javnoj sferi (Bolzendahl i Myers, 2004., Scott, 2006., Brinton i Lee, 2016.), istraživanje Knight i Brinton (2017) oslikava mnogo kompleksniju stvarnost i nudi jedno diferencirano i složenije razumijevanje opisanih promjena. Navedena studija važan je doprinos dekonstrukciji implicitne pretpostavke o promjeni rodni stavova na kontinuumu tradicionalno-egalitarno. Na temelju empirijske analiza stavova spram rodni uloga i očekivanja, u sedamnaest postindustrijskih evropskih zemalja pokazuje da visokorazvijene evropske zemlje ne konvergiranju ka jednom dominantnom modelu rodne ravnopravnosti, već da i unutar ovih društava, uz tradicionaliste koji inkliniranju konzervativnim

pogledima na ženinu ulogu u porodici i radu, zatičemo specifične varijante egalitarizma: liberalni egalitarizam, egalitarni familizam i fleksibilni egalitarizam.

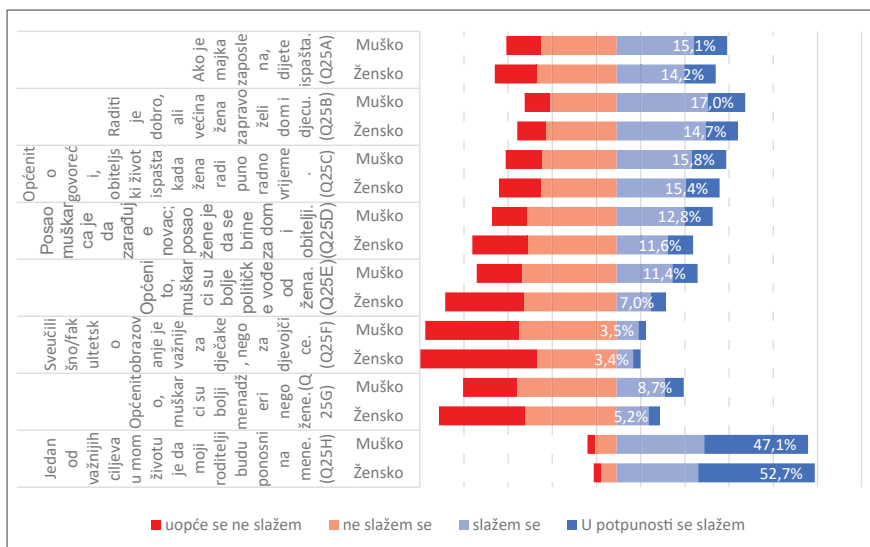
Liberalni egalisti ispoljavaju tipične predstave rodne jednakosti u kojima se neesencijalistički i egalitarni pogled spaja sa snažnom potporom učešću žena na tržištu rada. Proradne vrijednosti slažu se s njihovim odbijanjem ženine biologističke uloge u privatnoj sferi i odbijanje ideje muške prevlasti. Egalitarni familisti vjeruju da žene trebaju biti aktivne učesnice na tržištu rada, ali i da je porodica esencijalna za ženski identitet, da bivanje domaćicom može biti jednako ispunjujuće kao i radni angažman sl. Riječ je o skupini stanovništva koje daje podršku tradicionalnim vrijednostima, podržavajući istovremeno zapošljavanje žena. Fleksibilni egalitaristi podržavaju žensku ulogu u porodici i učešće u radnoj snazi bez značajnije podrške stavovima koji impliciraju tradicionalne ili netradicionalne uloge kao imperativne ili neophodne. Smatraju da je biti domaćica jednako ispunjavajuće kao i plaćeni rad, podržavaju tradicionalne porodične aranžmane, ali se ne slažu sa tezom da je porodica od dubljeg značaja za ženin identitet ili da je posao najbolji način za ženu da ostvari nezavisnost. Skloniji su privilegirati individualni autonoman izbor u aktualnom življenju rodne uloge (Knight i Brinton, 2017).

U većini postsocijalističkih društava, s druge strane, promjena teče u obratnom smjeru, od emancipatorskih socijalističkih vrijednosti ka rodnom konzervativizmu (Fodor and Balogh, 2010., Schmitt and Trappe, 2010). Uzroci ovog obrata najčešće se traže u promijenjenom socio-ekonomskom kontekstu vidljivom u opadanju stope zaposlenosti kod žena, povlačenju socijalne države i pojačanoj ovisnosti od porodice i porodičnog sistema. U BiH kontekstu, povratak patrijarhalnom društvu i (društvenom i rodnom) konzervativizmu dovodi se u vezu sa rastom (etno)nacionalizma, ratnim zbivanjima i uznapredovanim procesom desekularizacije (UNDP, 2007). Pri tome, potrebno je također imati u vidu činjenicu da taj danas počesto romantiziran model socijalističke rodne jednakosti nije bio u potpunosti

egalitaran jer je zagovarao jednakost žena i muškaraca u javnoj sferi (kroz pristup obrazovanju, zapošljavanju i političkim tijelima odlučivanja), uz istovremeno konzerviranje patrijarhalnih rodnih odnosa u porodici (Blagojević 1991., Sklevicky, 1996., Bašić, 2017.). Stoga bi bilo pravilnije (ili barem moguće) govoriti o kontinuitetu konzervativnih stajališta glede ženine pozicije/uloge u privatnoj sferi.

Naprijed navedena istraživanja iz visokorazvijenih zemalja ukazuju također na rodni jaz u rodnim stavovima, ističući da su žene u značajnoj mjeri liberalnije od muškaraca i spremnije da favoriziraju širenje mogućnosti za žene izvan doma i smanjenje rodnih nejednakosti. Razmotrit ćemo da li postoje varijacije u stavovima i vrijednostima ispitanika/ca o prikladnim rodnim ulogama u zavisnosti od spola, generacijske pripadnosti, nivoa obrazovanja i mjesta življenja.

Slika 2. Rodna ravnopavnost prema spolu ispitanika

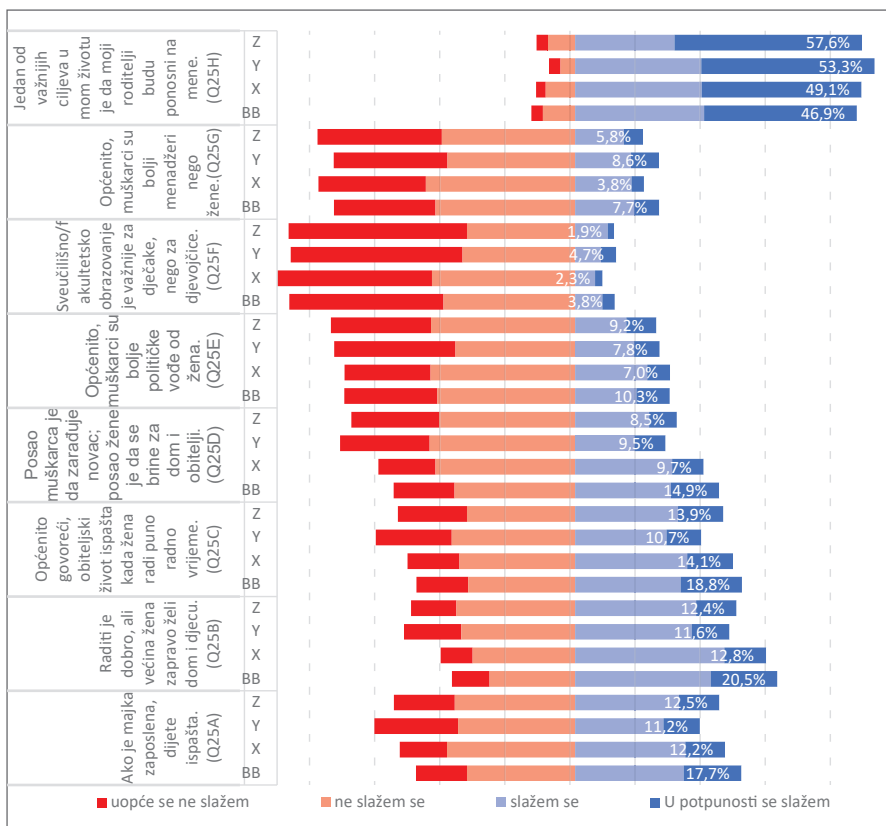

Iz dobivenih odgovora nije moguće utvrditi da bosanskohercegovačke žene i muškarci imaju izraženo različita ili suprotstavljena mišljenja o njihovim "pravim" ulogama u društvu.

U domenu porodice i prikladnih rodni uloga, žene čak u većem postotku inkliniraju tradicionalnijim konzervativnim stavovima: 65,4% ispitanica slaže sa tvrdnjom da je muškarčev posao da zarađuje novac, a ženin da brine o domu i obitelji (u odnosu na 56,4% ispitanika). Kod ostale tri tvrdnje koje opisuje prirodu ženske uloge u porodici odgovori su ujednačeniji, a žene u blagom procentu iskazuju nešto manji stupanj slaganja: da dijete ispašta ukoliko majka radi smatra 44,8% žena i 50,1% muškaraca i da porodični život ispašta ako žena radi puno radno vrijeme smatra 46,7% žena i 49,7% muškaraca i, a da većina žena zapravo želi dom i djecu smatra 55,4% žena i 58,3% muškaraca. Općenito, i muškarci i žene otvoreniji su za rodnu jednakost u odnosu na percipirane uloge žena i muškaraca u sferi javnosti. Međutim, očit je rodni jaz kod sve tri tvrdnje vezane za rodne uloge u javnoj sferi. Tako su žene manje sklone da se slože sa tvrdnjama o muškoj superiornosti u politici (s tvrdnjom da su muškarci bolje političke vođe od žena ne slaže se 77,7% žena u odnosu na 63,3% muškaraca) ili poslovnom sektoru (s tvrdnjom da su muškarci bolji menadžeri od žena s kojom se ne slaže 80,4% žena da su u odnosu na 69,6% muškaraca). Istovremeno, u gotovo podjednako mjeru žene i muškarci ne slažu se s tvrdnjom da je sveučilišno/fakultetsko obrazovanje važnije za dječake, nego za djevojčice (89,2% žena i 86,7% muškaraca). Roditeljsko priznanje i valorizacija važan je životni cilj za 89,6% žena i 86,7% muškaraca.

Iz perspektive obje teorije, strukturalne teorije i teorije promjene vrijednosti, proizilazi, a istraživanja u razvijenim zemljama potvrđuju postojanje značajnih generacijskih razlika u stavovima i vrijednostima spram rodni uloga, pri čemu su pripadnici starijih generacija (BB i X) skloniji tradicionalnijim, a pripadnici Y i Z generacije liberalnijim rodni stavovima. U kojoj mjeri je moguće detektovati/utvrditi generacijske razlike spram rodni uloga i društvenih očekivanja od žena i muškaraca u privatnoj i javnoj sferi?

Slika 3. Rodna ravnopravnost prema generacijskoj pripadnosti

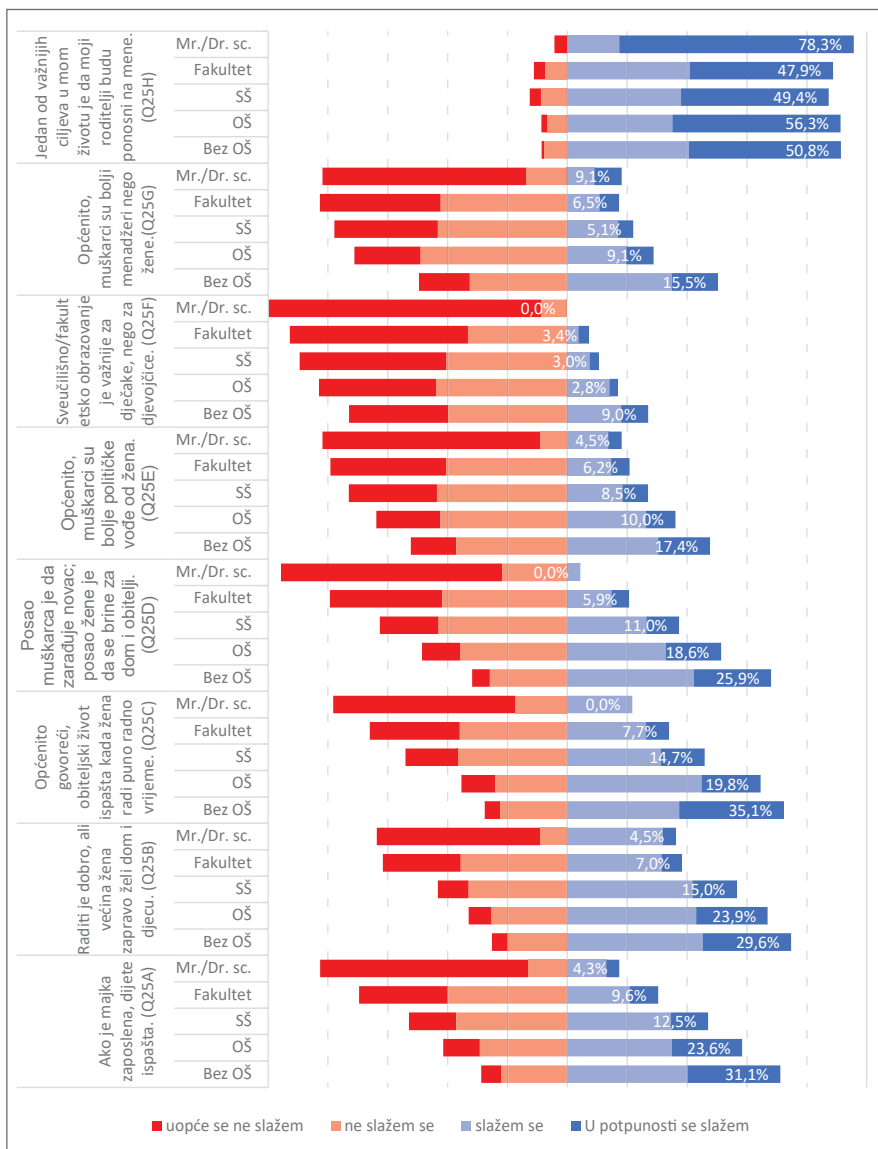
Distribucija frekvencija prema generacijskoj pripadnosti pokazuje zanimljive i marginalne razlike u stavovima generacija u odnosu na ulogu žene u privatnoj sferi, pri čemu je evidentno da su pripadnici/e BB generacije i X- generacije skloniji tradicionalističkim stavovima: 62,2% BB i 58,6% X generacije smatra da se žena realizira primarno kroz porodicu i djecu, te 51% BB i 46% X da dijete ispašta ako majka radi. Stepenn slaganja s navedenim shvaćanjima ženske uloge najmanji je kod pripadnika/ca Y-generacije (47,4%, odnosno 38,3%), s trendom ponovnog rasta u generaciji Y u kojoj se 49,6%, odnosno 44,4% slaže s navedenim tvrdnjama.

Ono što je nadalje znakovito jeste da se trend odbacivanja tradicionalnih rodni uloga (muškarac-hranitelj i žena-skrbnica) provlači/proteže trans-generacijski: podrška tradicionalnoj rodnoj podjeli rada iznosi 44,3% BB i 31,3% Z-generacija. Manje od trećine ispitanika/ca slaže se s muškom superiornošću u javnoj sferi (politici i biznisu), pri čemu je također primjetan generacijski pad: pripadnici/e BB generacije češće su se odlučivali za tvrdnju kako su muškarci bolje političke vođe ili menadžeri od žena (29,1%, odnosno 25,9%) u odnosu na pripadnike Y generacije (25%, odnosno 20,9%). Najmanje sklonosti da smatraju fakultetsko obrazovanje važnije za dječake u odnosu na djevojčice imaju pripadnici/e X generacije (8,4%) spram 12,6% Y generacije. Istovremeno, roditeljsko zadovoljstvo kao važan životni cilj snažno je izraženo u svim generacijama i raste kontinuirano iz generacije u generaciju: 86,5% BB do 92,1% Y-generacija.

Postavlja se pitanje kako objasniti relativno stabilan obrazac rodne nejednakosti u privatnoj sferi međugeneracijski? Od koristi mogu biti rezultati istraživanja Scott (2006) koja je ispitala faktore i način na koji se stavovi spram braka, majčinstva i porodične moralnosti (brak kao institucija, promajčinstvo i seksualne vrijednosti) mijenjaju u razvijenim zemljama i utvrdila da je generacijska pripadnost slabiji prediktor porodičnih vrijednosti od religioznosti, odnosno da smjena generacija nije ključni faktor koji doprinosi značajnijoj promjeni porodičnih vrijednosti nego sekularizam: što su društva sekularnija, to su porodične vrijednosti liberalnije.

Obrazovanje se pokazuje kao važniji prediktor liberalnijih rodni stavova od spola ili generacijske pripadnosti. U pravilu, kod svih tvrdnji koje opisuju rodni režim i u privatnoj i u javnoj sferi sklonost konzervativnim rodni vrijednostima opada sa nivoom obrazovanja.

Slika 4. Rodna ravnopravnost prema nivou obrazovanja

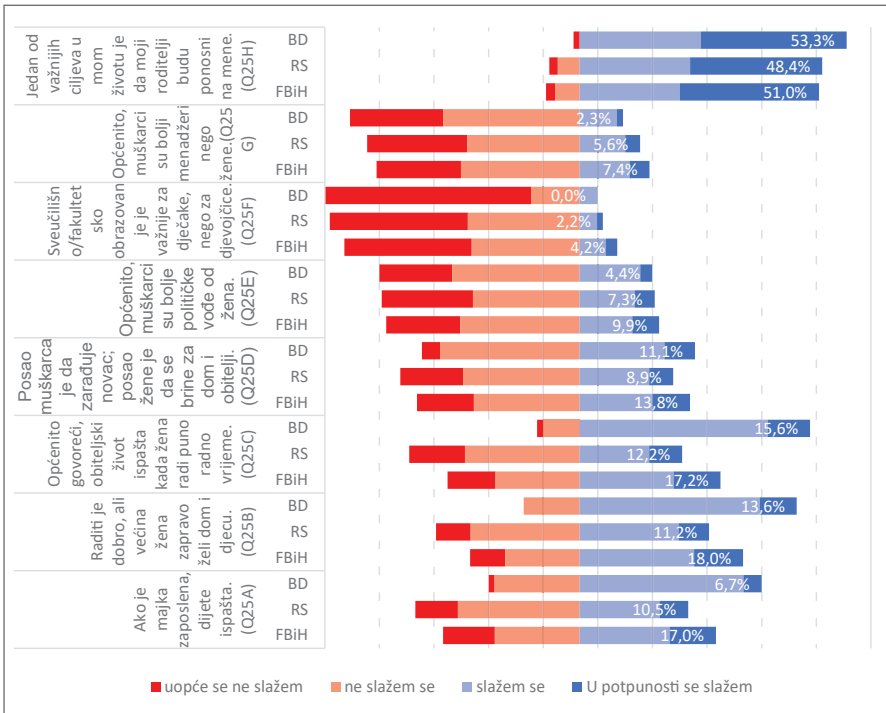

Najupečatljiviji obrazovni jaz zatiče se kod tvrdnje o tradicionalnoj rodnoj podjeli rada (žena-skrbnica i muškarac-hranitelj): dok se dvije trećine ispitanika (68,1%) bez obrazovanja slaže s ovom tvrdnjom postotak onih sa magistarskom ili doktorskom diplomom koji podržavaju ovu podjelu

je gotovo zanemarljiv (4,3%). Ideničnu matricu moguće je identificirati i kod ostalih tvrdnji iz spektra privatnog života: 71,3% neobrazovanih ispitanika smatra da dijete ispašta ukoliko majka radi naspram 17,3% onih sa zvanjem magistara/doktora znanosti; da porodični život ispašta ako je žena radno agnažirana smatra 72,4% neobrazovanih i 21,5% magistara/doktora znanosti, te da žena samoispunjenje nalazi u porodici, domu i djeci smatra dvije trećine neobrazovanih (74,8%) i jedna trećina magistara/doktora znanosti (36,3%).

Skupina neobrazovanih i manje obrazovanih inklinira također konzervativnim shvatanjima i kada je riječ o javnim očekivanjima i ulogama žena i muškaraca: 47,7% ispitanika/ce bez škole slaže se s tvrdnjom da su muškarci bolje političke vođe od žena (u odnosu na 20,9% onih sa fakultetskom diplomom i 18,1% magistara/doktora znanosti), odnosno da su muškarci bolji menadžeri od žena (50,4% neobrazovanih vs. 18,2% ispitanika/ca zvanjem magistara/doktora znanosti). Frekvencija odgovora na tvrdnju kako je fakultetsko/univerzitetsko obrazovanje značajnije za dječake također je koncentriranija u skupini neobrazovanih i manje obrazovanih, i s ovom tvrdnjom slaže se dvostruko više ispitanika u ovoj skupini (27%) u odnosu na 11,9% u ukupnoj populaciji. Ispitanici/e sa zvanjem magistar/doktora znanosti nisu podržali u ovu tvrdnju (0%). Roditeljsko zadovoljstvo i u odnosu na kriterij nivoa obrazovanja pokazuje se iznimno važnim životnim ciljem: 95,7% magistara/doktora znanosti ocjenjuje važnijim životnim ciljem naspram 91,4% neobrazovanih i 87,4% srednja škola.

Slika 5. Rodna ravnopravnost prema mjestu prebivališta/življenja

Kada je u pitanju distribucija frekvencija prema mjestu življenja, dobiveni podaci pokazuju, primjerice, da su ispitanici iz BD skloniji konzervativnoj rodnoj ideologiji u porodičnoj sferi (da porodični život ispašta kada žena radi puno radno vrijeme smatra 84,5% ispitanika u BD u odnosu na 51,6% u FBiH i 37,7% u RS), najmanje skloni podržavati konzervativizam u javnoj sferi (s tvrdnjom da su muškarcima bolji menadžeri od žena slaže se 15% ispitanika BD u odnosu na 25,6% u FBiH i 22,3% u RS) i najviše su orijentirani na roditeljsko priznanje (97,7% ispitanika u BD u odnosu na 87,7% u FBiH i 88,8% u RS). Ispitanici iz RS pokazuju liberalnije stavove spram rodni uloga i u privatnoj i u javnoj sferi, uključujući i tvrdnju o tradicionalnoj podjeli društvenih očekivanja (muškarac-hranitelj i žena-skrbnica). dok se 76,6% ispitanika u BD i 40,5% ispitanika u FBiH slaže s navedenom tvrdnjom, u RS tek 34,4% ispitanika. Slično je i sa tvrdnjom da žene zapravo žele majčinstvo, dom i porodicu: 79,5% BD, 59,9% FBiH i 47,5% RS.

Općenito, oko trećine ispitanika u sve tri administrativne jedinice podržava rodnu nejednakost u javnoj sferi slažući se sa stavom da su muškarci bolje političke vođe, odnosno menadžeri. Slaganje sa tezom o muškom primatu u obrazovanju je generalno nisko, ali izraženije u FBiH (13,8%) u odnosu na RS (8,5%) i BD (6,7%).

Zaključak

U razvijenim društvima, princip ravnopravnost žena i muškaraca općenito se smatra ne samo normativnim idealom, nego i ključnim načelom organizacije društvenoga života, a njegovo prevođenje u življeno iskustvo promiče se antidiskriminirajućim zakonodavstvom i javnim/socijalnim politikama usmjerenim na širenje sposobnosti kod žene i muškaraca da podjednako čine strateške životne izbore u kontekstima u kojima im je ovaj kapacitet prethodno bio uskraćen.

U ovom poglavlju ispitivan je omjer u kojem je princip rodne ravnopravnosti prihvaćen u bh. građanstvu kroz nivo (ne)slaganja sa različitim aspektima koji definiraju društveno prikladnu podjelu porodičnih uloga i plaćenog rada između žena i muškaraca, od ženske ekonomske nezavisnosti i značaja rada za žene, preko efekta rada žene na porodični život do pozicije žena i muškaraca u obrazovanju, politici i poslovnom sektoru/biznisu.

Rezultati istraživanja omogućavaju produbljeniji i kompleksniji uvid u procese društvene konstrukcije, rekonstrukcije i transformacije naslijeđenih obrazaca rodni očekivanja, uloga i stavova i ilustrativno potvrđuje Gidensovu (2005) tezu o porodici kao primarnom mjestu sukoba tradicije i moderniteta. Bosanskohercegovačkom građanstvu princip rodne ravnopravnosti u javnoj sferi je čini se konsensualno prihvatljiv. Može se to tumačiti i posljedicom moćnog emancipacijskog uticaja državnog socijalizma, otjelotvorenim u idealu žene-radnice. Međutim, stavovi i mišljenja vezano uz uloga žena u privatnoj sferi su izraženo podijeljeni i ukazuju na – u fascinirajućoj

mješavini tradicionalnog, modernog i postmodernog – regionalno prisutan trend bifurkacije dominantnog rodnog režima (Blagojević Hjuson, 2013), odnosno svojevrsnoj društvenoj podjeli na one koji u potpunosti inkliniraju savremenom modelu rodnih odnosa s većim stepen egalitarnosti i većom fleksibilnosti rodnih uloga, i oni koji teže tradicionalnim, patrijarhalnim stavovima i vrijednostima, te 'sivim' među-zonama. Bilo bi zanimljivo provjeriti da li je ovo posljedica desekularizacije, odnosno Kristićevski (2014) rečeno, 'terora religijskog' ili imperativa ekonomije preživljavanja (Blagojević Hjuson, 2013).

Nadalje, nalazi istraživanja također dovode u pitanje općeprihvaćeni narativ o ratnoj i tranzicijskoj retraditionalizaciji i repatrijarhalizaciji: evidentirane su intergeneracijske varijacije u rodnim stavovima koje ukazuju na izraženije prisustvo rodnog esencijalizma u starijim generacijama (BB i X) i trend dekonstrukcije tradicionalnih rodnih uloga u narednim generacijama. Međutim, jasno se pokazuje da su za jasno sagledavanje faktora koji predisponiraju na prihvatanje i saživljavanje sa načelom ravnopravnosti žena i muškaraca u javnoj i privatnoj sferi i generacijska (i rodna) pripadnost zapravo od sekundarnog značaja u odnosu na kriterij (ne)obrazovanja. Možda naše nada u osavremenjivanje i 'europeizaciju' rodnih odnosa, koji su zadati širim normativnim okvirom koji insistira na promociji rodne jednakosti i borbi protiv rodne diskriminacije, u budućnosti leži u povjerenju da ovaj normativni cilj možemo najprije ostvariti obrazovanjem.

Literatura

Bašić, S. (2017): Porodična politika u tranziciji: ka novom familijarizmu, *Sarajevski žurnal za društvena pitanja*, VI (1-2), 25-48.

Bergh, J. (2006). Gender Attitudes and Modernization processes, *International Journal of Public Opinion Research*, 19 (1), 5-23.

Blagojević Hjuson, M. (2013): Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.

Blagojević, M. (1991): Žene izvan kruga. Profesija i porodica. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Bolzendahl, C., Daniel J. M.. (2004): Feminist Attitudes and Support for Gender Equality: Opinion Change in Women and Men, 1974-1998, *Social Forces*, 83 (2), 759-789.

Brighton, Mary C., Dong Ju L. (2016): Gender Essentialist – Norms, Institutions and Postindustrial Low Fertility. *Working Paper*. Harvard University, Department of Sociology.

Fodor, E., Balogh, A. (2010): Back to Kitchen? Gender Roles in 13 East European Countries, *Zeitschrift fuer Familienforschung*, 22 (3), 289-307.

Giddens, A.. (2005): *Odbjegli svijet. Kako globalizacija oblikuje naše živote*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.

Goldin, C. (2006) The quiet revolution that transformed women's employment, education and family, *American Economic Review*, 96, 1-21.

Knight, C. R., Mary C. Brinton (2017). One Egalitarianism or Several? Two Decades of Gender-Role Attitude Change in Europe, *American Journal of Sociology* 122, (5), 1485-1532.

Kristić, A. (2014): *Tiranija religijskog*. Sarajevo: Rabic.

Lesthaege, R. (1995). The Second Demographic Transition in Western Countries: an Interpretation., in K. Mason and A-M. Jenson. (eds): *Gender and Family Change in Industrialized Societies*. Oxford: Clarendon Press.

Schmitt, C., Trappe, H. (2010). Introduction to Special Issue: Gender Relations in Central and Eastern Europe – change or continuity? *Zeitschrift fuer Familienforschung*, 22 (3), 261-265.

Schutz Lee, K., Tufis P., Alwin, D. (2010). Separate Sphere or Increasing Equality? Changing Gender beliefs in Postwar Japan, *Journal of Marriage and Family*, 72 (81), 184-201.

Scott, J. (2006) Family and Gender Roles: How Attitudes are Changing? GeNet Working Paper N.21, available at <http://www.dspace.cam.ac.uk/handle/1810/242170>, accessed 15. November 2019.

Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene, ratovi*. Zagreb: Ženska infoteka.

UNDP. 2007. *Socijalna uključenost u Bosni i Hercegovini – Izvještaj o humanom razvoju 2007*. Sarajevo.

POVJERENJE, SOLIDARNOST I TOLERANCIJA – VRIJEDNOSTI KOJE ČINE ZAJEDNICU KVALITETNIJOM

Funkcioniranje zajednice očituje se u postojanju socijalnih odnosa. Ovi odnosi nužni su kako za zadovoljavanje individualnih potreba, tako i u ostvarivanju interesa (potreba) prepoznatih kao važnih za veliki broj pripadnika zajednice (Ajduković, 2003:16). Zajednica oblikuje živote pojedinaca i pruža uvjete za opstanak. Kroz zajednicu dobivamo potvrdu vlastitog identiteta istovremeno ostvarujući odnose sa drugima. Kontekstualizirajući svoju egzistenciju (sebe) i realitet u kojem obitava (drugoga, prostor i procese) pojedinac socijalnom spoznajom, dakle procesom pomoću kojeg prosuđuje, rasuđuje, "odabire, tumači, pamti i koristi" informacije iz svoga okruženja (Aronson, Wilson, Akert, 2005:58) objašnjava odnose unutar zajednice i prilagođava se uvjetima zajednice.

Mehanizmi i procesi djelovanja i opstanka zajednica već dugo su u fokusu sociološke znanosti, a pojedinac i njegovo djelovanje unutar zajednice predmetom je interesiranja socijalnih psihologa. Sussman (1959., prema Geiger Zeman i Zeman, 2010:25) zajednicu definira kao "interakciju između pojedinaca koja ima svrhu zadovoljavanja individualnih potreba i ispunjavanja grupnih ciljeva". Prema ovom autoru bitni elementi zajednice su: prostor, zajednička interakcija i strukture koje zadovoljavaju fizičke, socijalne i psihološke potrebe.

Odnos prema vlastitom socijalnom identitetu, zajednici kojoj pripada, odnos prema drugima kao i kvaliteta interakcije značajni su elementi zajednice prema kojima se određuje razina kvalitete zajednice i suživota unutar nje. Članovi zajednice povezuju se na temelju potreba, interesa, ideja, itd. po kojima se razlikuju i/ili odvajaju od članova drugih grupa/zajednica

(Cohen, 2007, prema Geiger Zeman i Zeman, 2010). U zajednicama gdje je međusobno povjerenje ljudi koji u zajednici žive visoko, kao i pridržavanje socijalnih normi i prihvaćanje zajedničkih vrijednosti kvaliteta života pojedinca, kao i kvaliteta same zajednice, je na višoj razini. U takvim zajednicama ljudi se osjećaju sigurno i prihvaćeno, emocionalno su vezani za zajednicu, te su spremniji i raditi za opće dobro zajednice (Ajduković, 2003). Prema ovim elementima, jednako tako, može se pratiti stupanj modernizacije koje je određena zajednica postigla (Delanty, 2009). Kako ovaj autor navodi, ono što su značajke zajednice u tradicionalnim i materijalističkim društvima, a to su: socijalni odnosi utemeljeni isključivo na dijeljenju zajedničkog prostora, naglašavanje identiteta zajednice koji se temelji na jednoj od snažnih odrednica identiteta (klasa, rasa, nacija, rod, itd.), te veća zatvorenost zajednice u vlastite elemente – biva manje važno u postmodernističkim društvima. Pripadanje grupi/zajednici u postmodernističkim društvima značajno je fluidnije, te je otvorenost prema drugima (bilo da su dijelom naše grupe ili ne) izraženija. Kako Delanty navodi, razlike postmoderne i materijalističke zajednice mogu se prepoznati u prijelazima koji se događaju „od identiteta prema razlici, od izvjesnosti prema kontingenciji, od zatvorenih prema otvorenim zajednicama koje nadilaze jedinstvo i liminalnost“ (Delanty, 2009: 104).

Europska studija vrijednosti (EVS) pridaje značaj zajednici kroz praćenje razvoja zajednice i stupnja ostvarene modernizacije unutar nje. Indikatori su mnogi, a u ovom radu prikazani su rezultati o percepciji socijalnog identiteta i načina na koji pojedinac poima svoj odnos prema zajednici i drugima unutar nje. Parametri poput percepcije vlastitog identiteta (državni); procjene značajnosti esencijalističkog/primordijalnog državnog i europskog identiteta; stupanj identifikacije sa lokalnim u odnosu na supranacionalni identitet ukazuju na percepciju vlastite zajednice i prostora kao takvog. Također, kroz ovo poglavlje prikazani su odgovori na pitanja kako percipiramo druge iz našeg okruženja; koliko povjerenja imamo u njih; koga smatramo bliskim, a koga ne, te što mislimo o ljudima koji su „stranci“ (useljenici/imigranti) u našoj zamlji.

Fokus EVS na ovim varijablama ponajviše je inspiriran promjenama koje nastaju u modernim zajednicama i prijelazima sa materijalističkih na postmaterijalističke vrijednosti u mnogim zajednicama. Pojašnjene razlike materijalističkih i postmaterijalističkih zajednica, prema Inglehartovom modelu, temelje se na objašnjenju promjena u evolucijskoj modernizaciji država/zajednica uvjetovanih višom ili nižom razinom egzistencijalne i fizičke sigurnosti (Inglehart, 2018). Prema ovom autoru, kad god se opstanak/egzistencija može uzeti „zdravo za gotovo“, točnije kada su egzistencijalna i fizička sigurnost neupitne, tada je tolerancija prema drugima/strancima prisutnija, a društvo je otvorenije prema društvenim promjenama i demokratskom političkom djelovanju. Dakle, zajednice su otvorenije. Suprotno tome, svak put kada je egzistencija/preživljavanje pojedinca nesigurno, ono biva u fokusu i prioritet je iznad svih drugih potreba. Tada su zajednice zatvorene i utemeljene su na tradicionalnim i materijalističkim vrijednostima, povećana je ksenofobija i snažna solidarnost unutar vlastite grupe, te je izražena sklonost ka jakom vođi (Inglehart, Moaddel i Tessler, 2006). Naravno, percepcija nesigurnosti nije isključivo vezana za fizičku i ekonomsku sigurnost, nego i ona koja se vezuje za kulturna naslijeđa nekih zajednica, pa se tako egzistencijalna nesigurnost može javiti i u razvijenim društvima (Inglehart, 2018).

Socijalni identitet i odnos prema njemu

Pojedinac, pored osobnog pojma o sebi koji je utemeljen na percepciji individualnih osobina i postignuća, stvara i socijalnu sliku o sebi (Tajfel i Turner, 1986.). Kroz socijalnu sliku o sebi, tj. socijalni identitet, definira svoj položaj u zajednici u kojoj živi, raspoređuje i razvrstava informacije o drugima iz svog okruženja, te određuje granice vlastitog identiteta i granice odnosa sa drugima. Ovaj proces se odvija pomoću socijalne kategorizacije, socijalne identifikacije, socijalne usporedbe i pozitivnog psihološkog razlikovanja grupa (Tajfel, 1978). Članstvo, tj. znanje (kognicija) i emocionalni osjećaj (afilijacija) o pripadnosti određenoj grupi/zajednici, zajedno sa procjenom (evaluacijom) čine elemente identiteta pomoću kojih procjenjujemo pojed-

inčev odnos prema identitetu. Preko ovih elemenata dobivamo informaciju i o kvaliteti unutargrupnih odnosa, stupnju povezanosti unutar grupe/zajednice, te o (kvaliteti) same zajednice. Tako se kao obilježja materijalističkih i tradicionalnih vrijednosti određenih zajednica naglašava čvrsta navezanost na jedan od elemenata identiteta, snažna vezanost za vlastitu grupu/zajednicu i čvrsta granica prema drugim grupama - zatvorenost. Fleksibilnost granica vlastitog identiteta i poimanja drugih karakteristike su postmodernih vrijednosti u zajednici (Delanty, 2009).

Modeli identifikacije i afilijacije europljana sa grupom i područjem na kojem egzistiraju dijelom su istraživanja Europske studije vrijednosti (EVS). Roux (2017) navodi dvije mjere koje su upotrijebljene pri tome: iskazivanje stupnja nacionalnog ponosa (jesam li više ili manje ponosan što sam Francuz, Talijan, itd.) i identifikacija sa prostorom na kojem pojedinac/njegova grupa egzistira. Ova mjera ukazuje na supranacionalnu (svijet, Europa), nacionalnu (država u kojoj živim) i lokalnu/infranacionalnu (regija, grad) identifikaciju. Pored toga, u istraživanjima EVS od sudionika se tražilo da na skali od jedan do četiri iskažu koliko se slažu sa tvrdnjama koje opisuju esencijalističko, primordijalno određenje zajednice. Ovakvo poimanje zajednice, upućuje na procjenu zajednice kao integrativnog, bazičnog, "biološkog" elementa svakog pojedinca. Takva procjena zajednice je za njene pripadnike u esenciji bitka svakog od pojedinaca te članovi zajednice imaju "duboku i neraskidivu povezanost" (Turjačanin, Dušanić i Lakić, 2017:72). Primordijalno/esencijalističko poimanje zajednice procjenjuje se kroz percepciju nužnosti zajedničke povijesti, jezika i običaja. Za naše govorno područje pitanja primordijalnosti zajednice bila su usmjerena na procjenu državne zajednice, iako se u praksi najčešće procjenjuje etnički i religijski identitet zajednice. U takve tvrdnje spadaju: "biti rođen u Bosni i Hercegovini", "poštovati političke institucije i zakone Bosne i Hercegovine", "imati bosanskohercegovačko podrijetlo", "govoriti jezikom konstitutivnih naroda BiH (bosanski, hrvatski, srpski)" i "živjeti u skladu s kulturom Bosne i Hercegovine". Jednako tako, pored određenja značenja državnog/nacionalnog identiteta, za ovu studiju je značajna procjena europskog identiteta.

Dosadašnja istraživanja su potvrdila da je procjena primordijalnosti zajednice povezana sa većom zatvorenosti zajednice, te sa stereotipnim i na predrasudama zasnovanim stavovima o drugim skupinama (Roux, 2017). Njegovanje ideje primordijalnog/esencijalističkog poimanja vlastite zajednice u odnosu na kritičko poimanje pripadnosti nekoj skupini dobra je podloga za veličanje vlastite grupe i postavljanja jasnih granica prema svima onima koji ne posjeduju "biološke i neotuđive" karakteristike procijenjene zajednice. To znači da visoke vrijednosti u procjenama primordijalnosti neke grupe/zajednice mogu biti prepreka za prihvaćanje "stranaca" kao di-onika i ravnopravnih članova te iste zajednice, te se može smatrati indirektnim pokazateljem materijalističkih vrijednosti zajednice.

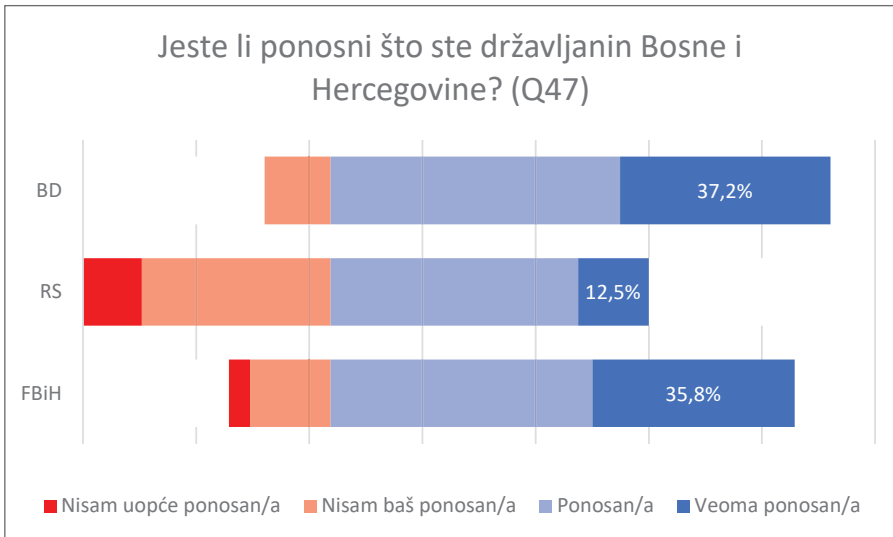
U nastavku prikazujemo rezultate dobivene u provedenom istraživanju EVS (2019).

Na pitanje o "članstvu", tj. državljanstvu BiH 99,4% građana je izjavilo da su državljani BiH u odnosu na 6% njih koji izjavljuju da nisu državljani BiH. Istovjetan je trend rezultata s obzirom na spol ispitanika, generaciju kojoj pripadaju, stupanj obrazovanja i administrativnu podjelu BiH.

Na pitanje kojim se iskazuje afilijativan stav prema državi 74% građana je izjavilo da su „veoma ponosni“ i „ponosni“ što su državljani BiH u odnosu na njih 26% koji su izjavili da nisu ponosni što su državljani BiH. Odgovori su ujednačeni za muškarce i žene, te za pripadnike različitih generacija. Odgovori se razlikuju s obzirom na stupanj obrazovanja, te su osobe bez završene osnovne škole veoma ponosne na državljanstvo BiH (81,9% ih izjavljuje da su ponosni), a oni koji su završili fakultet iskazuju nešto niže procjene ponosa (68,5% ih izjavljuje da su ponosni).

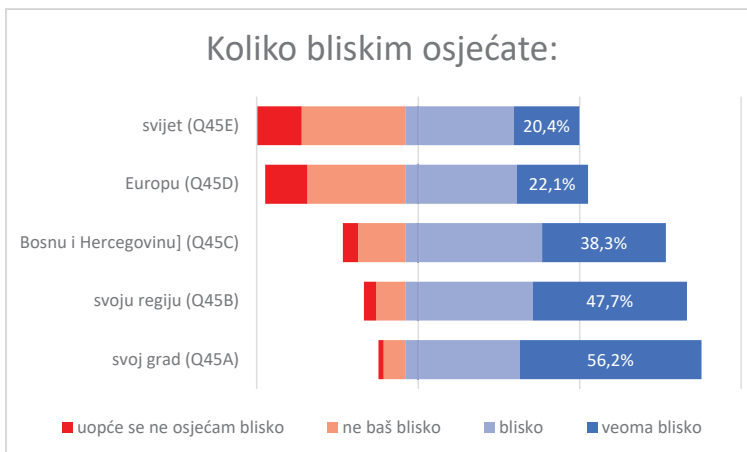
Ipak, značajno je istaknuti, da su razlike najuočljivije za različite administrativne jedinice BiH. Na državljanstvo BiH najviše su ponosni građani iz DB (88%), zatim iz FBiH (82,1%), te iz RS (66%).

Slika 1. Procjena ponosa na bosanskohercegovačko državljanstvo - rezultati prema administrativnoj podjeli u BiH

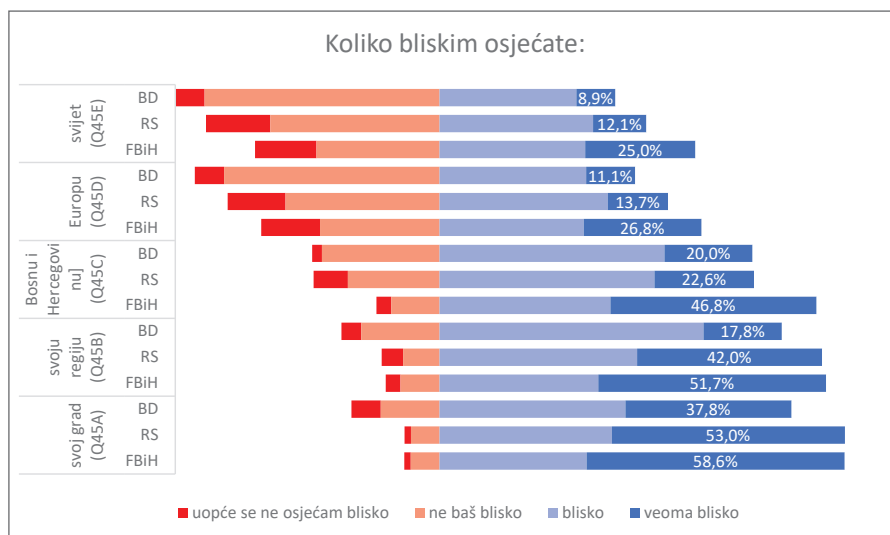
Stupanj iskazane procjene identifikacije sa fizičkim prostorom na kojem pojedinac obitava prikazan je u Slici 2. Rezultati pokazuju da sudionici bližim procjenjuju lokalne identitete u odnosu na one koje mogu smatrati geografski i prostorno udaljenijima. Takva i jeste gradacija odgovora da se najbližim procjenjuje vlastiti grad (91,7%), zatim regija (87,3%), država BiH (80,7%), te skoro ujednačeno Europa (56,6%) i svijet (54%).

Slika 2. Procjena stupnja bliskosti prostora na kojem pojedinac obitava- ukupni rezultati

Rezultati su slični s obzirom na spol ispitanika i generaciju kojoj pripadaju dok razlike postoje s obzirom na obrazovanje. Sudionici koji su ostvarili najviše razine obrazovanja (magisterij i doktorat) u najvećoj mjeri procjenjuju vrlo bliskim svaku od ponuđenih kategorija geografskog identiteta (od 60.9% za svijet do 91.3% bliskost prema svom gradu). Može se pretpostaviti da obrazovanje, tragom dosadašnjih istraživanja „širi vidike“, te otvara pojedinca različitim životnim kontekstima u kojima egzistira, te se povećava njegova svijest o višestrukome, fluidnom identitetu i pripadnosti prostoru. Odgovori po administrativnim jedinicama prate trend općih odgovora te je povećano izražena bliskost ka lokalnim u odnosu na supranacionalne kontekste. Primjetno je ipak da sudionici iz FBiH za svaku razinu geografske identifikacije (od 58% za svijet do 92% za svoj grad) iskazuju višu razinu bliskosti u odnosu na druge dvije skupine. Jednako tako, sudionici iz DB iskazuju nižu bliskost prema europskom (44%) i svjetskom (40) identitetu u odnosu na sudionike iz RS (europski 52%; svjetski 47%) i FBiH (europski 59.6%; svjetski 58%). Rezultati su prikazani u Slici 3.

Slika 3. Procjena stupnja bliskosti prostora na kojem pojedinac obitava – rezultati prema administrativnoj podjeli u BiH

Prikazani rezultati o odnosu prema državnoj zajednici ukazuju na visoki stupanj zatvorenosti bosanskohercegovačke zajednice i takvo prihvaćanje od strane svih, izuzev onih koji imaju nešto viši stupanj obrazovanja. Slični rezultati visoke razine identifikacije sa državom dobiveni su i na hrvatskom uzorku građana. Rezultati Europske studije vrijednosti za Hrvatsku (Balaban, Črpić i Ježovita, 2019) pokazuju nešto više vrijednosti (85% sudionika veoma ponosno i ponosno na svoje državljanstvo), te da se ti trendovi iskazivanja ponosa nisu mijenjali u zadnja tri vala istraživanja.

Iako članstvo i afilijacija prema članstvu u nekoj grupi ne moraju biti u jednakom odnosu, primjetno je da postoje razlike u afilijaciji sa državom s obzirom na administrativnu jedinicu iz koje sudionici dolaze. Dobiveni nalazi mogu se razumjeti kroz specifičnost povijesnog, društvenog i političkog uređenja Bosne i Hercegovine. Istraživanja Turjačanina, Dušanića i Lakića (2017) na prigodnom uzorku studentske populacije Bošnjaka i Srba iz Sarajeva i Banja Luke (dakle tamo gdje su većina) potvrdila su da obje skupine imaju čvrste granice i visoku identifikaciju sa religijskim i etničkim identitetom, ali ne i sa državnim identitetom. Studenti Bošnjaci izražavaju višu razinu državnog identitetskog esencijalizma u odnosu na studente Srbe. Za očekivati je da bi procjene identifikacije sa nacionalnim i religijskim identitetom također ostvarili visoke procjene identifikacije i više od dobivenih za državni identitet.

Ovi nalazi nam pomažu razumjeti i veću afilijaciju prema lokalnom geografskom području u odnosu na državni, europski i svjetski. Izražena bliskost prema lokalnom i nacionalnom u odnosu na supranacionalni identitet prisutna je u mnogim društvima i nije novina. Čak se autori razlikuju u vrijednosnom određenju je li riječ o pozitivnoj ili negativnoj karakteristici određene zajednice. No, činjenica jeste da u zajednicama u kojima je vrlo izražen nacionalni ponos, te visoko iskazano poistovjećivanje sa nacionalnim i lokalnim (infranacionalnim) identitetima, u većoj mjeri je prisutno pozitivno vrednovanje ksenofobnih stavova (Roux, 2017). Ovaj autor navodi da upravo teorije etnocentrizma naglašavaju koliko je značajno za afilijaciju

vlastitoj grupi isključiti pozitivne procjene svih koji su „outgroup“ manjine, imigranti, itd. Jednako tako, Roux navodi da je identifikacija sa supranacionalnim geografskim identitetom pozitivno povezana sa tolerancijom prema drugima.

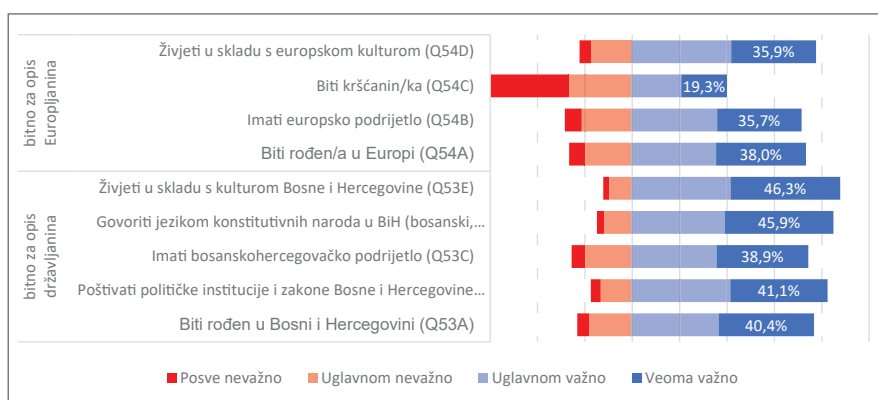
Mjere esencijalizma/primordijalne procjene identiteta pokazuju kako su ispitanici iz Bosne i Hercegovine za određnje identiteta bilo državljanina BiH, bilo euroljanina vrlo visoko vrednovali svaki od indikatora ovoga konstrukta.

U određnju esencijalističkog poimanja identiteta državljanina BiH najviše vrijednosti su dobivene za odgovor „živjeti u skladu s kulturom Bosne i Hercegovine“ (88,2%), potom „govoriti jezikom konstitutivnih naroda BiH“ (85,5%), te „poštivati političke institucije i zakone Bosne i Hercegovine“ (83%). Nešto niži, iako vrlo visoki, rezultati su za odrednicu „biti rođen u BiH“ (77,2%) ili „imati bh.podrijetlo“(74,9%). Svaku od navedenih karakteristika, građani procjenjuju kao vrlo važne za određnje identiteta državljanina BiH. Isti trendovi rezultata prisutni su kada rezultate promatramo s obzirom na spol ispitanika, generaciju kojoj pripadaju, razinu ostvarenog obrazovanja, te administrativnu jedinicu iz koje dolaze ispitanici. Razlike su uočljivije za grupu onih koji su ostvarili najviše obrazovanje (magisterij i doktorat) budući da u odnosu na druge skupine za svaku od karakteristika koje govore o identitetu državljanina procjenjuju najviši stupanj esencijalizacije.

Slična pitanja su postavljena i za opis europskog identiteta, te je najviša vrijednost dobivena za odrednicu „živjeti u skladu s europskom kulturom“ (78,1%), zatim „biti rođen/a u Europi“ (73,8%), i „imati europsko porijeklo“ (72%), a najniže je procijenjeno „biti kršćanin/ka“ (40,4%) kao element esencijalizma/primordijalnosti europskog identiteta. Trendovi rezultata po spolu, generaciji i stupnju obrazovanja istovjetni su navedenim. Razlike su uočljive za svaku od ponuđenih odrednica europskog identiteta s obzirom na administrativnu podjelu BiH. Naime, građani DB u odnosu na podatke iz RS i FBiH, kao izrazito značajne elemente europskog identiteta navode

„rođenje u Europi“ i „imati europsko podrijetlo“ i kao najmanje važnu odrednicu navode „biti kršćanin/ka“. Istovremeno, 51,9% građana iz RS označavaju kao bitan element europskog identiteta „biti kršćanin“ u odnosu na 36% građana iz FBiH. Odgovori građana iz RS i FBiH za druge odrednice europskog identiteta pokazuju da građani iz RS manje značajnim procjenjuju svaku od ponuđenih odrednica europskog identiteta u odnosu na građane iz FBiH.

Slika 4. Procjena bitnih elemenata bosanskohercegovačkog državnog identiteta i europskog identiteta – ukupni rezultati

Socijalno povjerenje

Povjerenje je očekivanje da se moguće osloniti na riječi, obećanja i izjave drugih, kao i na njihove postupke (Rotter, 1971). To znači da se kroz povjerenje stvara osjećaj nade i iščekivanja u pozitivan tijek i ishod nekog međuljudskog procesa. U tom slučaju odnosi i zajednice koje se temelje na povjerenju utemeljeni su na pozitivnom iščekivanju i nadi. Kroz dosadašnja tumačenja i prikaz razvoja međuljudskih interakcija, ali i društvenih odnosa uopće, povjerenje je smatrano jednim od ključnih sastojaka za razvoj i održavanje dobrog međuljudskog funkcioniranja (Simpson, 2007., prema Jovanović, 2016).

Predstavljajući razvoj pojedinca u socijalnom kontekstu, Erikson (1959, 1980, 2008) kao prvi i temeljni razvojni zadatak za uspješan i zdrav psihosocijalni razvoj navodi uspostavljanje povjerenja u odnosu na nepovjerenje. Ovaj autor povjerenje vezuje za kvalitetu interakcije koju pojedinac ostvaruje sa skrbnikom koji prepoznaje potrebe pojedinca, te im na adekvatan način izlazi u susret. Pozitivan ishod ove prve razvojne faze jeste nada i uspostavljanje temeljnog povjerenja prema tom skrbniku. Uspostavljeno povjerenje u prvoj socijalnoj interakciji ima jake utjecaje na kasnije faze psihosocijalnog razvoja i temelj je za kvalitetu uspostavljanja svih budućih bliskih (socijalnih) odnosa. Kako sam navodi, temeljno povjerenje je kamen temeljac za zdravu ličnost. U suprotnom, kada potrebe pojedinca nisu dovoljno prepoznate i/ili na adekvatan način zadovoljene, kao negativan ishod ove razvojne faze, Erikson navodi, stvara se temeljno nepovjerenje i sumnja u druge.

Socijalno povjerenje, koje je prisutno u zajednici, ukazuje na stav da se „većini ljudi može vjerovati“, a funkcionira po sličnoj analogiji kao i temeljno (interpersonalno) povjerenje. Hoće li ljudi vjerovati drugima (pri tome mislimo na pojedince, zajednice i institucije) ili ne, ovisit će o njihovim (ranim) interakcijama sa socijalnom sredinom i načinom na koji je sredina prepoznavała njihove interese i potrebe i je li uspjela odgovoriti na takav način da je time zadovoljila i vlastite interese i potrebe.

Dosadašnja istraživanja povjerenja pokazuju koliku prediktivnu snagu ima ovaj konstrukt u objašnjenju životnog zadovoljstva pojedinaca i u objašnjenju kvalitete funkcioniranja zajednice. Rodriguez-Pose i von Berlepsch, (2013) komparirajući podatke 25 europskih zemalja pokazali su kako je (interpersonalno) povjerenje značajno povezano sa individualnom procjenom sreće i zadovoljstva u tim zemljama. Jednako tako, viša razina socijalnog povjerenja smanjuje socijalnu izoliranost pojedinca i oportunistička ponašanja budući da povećava suradnju unutar zajednice što za rezultat ima jačanje društvenih interakcija i stabilnost društva (Puhalo i sur., 2010).

Niska razina socijalnog povjerenja ukazuje na društvenu nestabilnost istovremeno dovodeći u pitanje “mogućnost održavanja socijalnog zajedništva i solidarnosti” (Bešić, 2014:175).

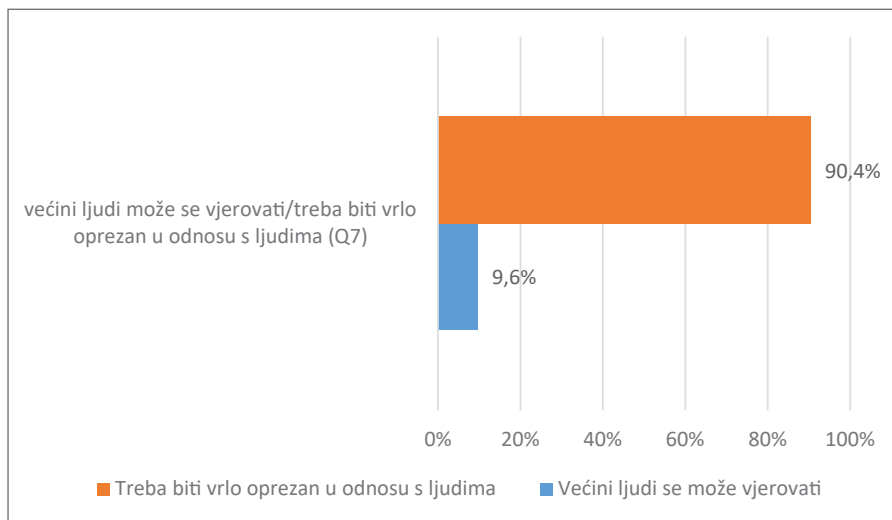
Socijalno povjerenje jedan je od središnjih pojmova u objašnjenju socijalnog kapitala kako ga Putnam (1995) tumači. Dosadašnja literatura navodi kako socijalno povjerenje predstavlja značajnu komponentu za razumijevanje ekonomske i političke stabilnosti neke zemlje, kao i njene sigurnosti (Smajić i Turčalo, 2014). Iskazuje se kroz dva oblika: partikularizirano i opće. Partikularizirano povjerenje usmjereno je prema članovima primarnih grupa i utemeljeno na iskustvu pojedinca s grupama s kojima se ostvaruju bliski, česti i intenzivni kontakti (obitelji, prijatelji) dok je opće povjerenje usmjereno na one koje direktno ne poznajemo (Šalaj, 2009). Tako su zajednice u kojima je isključivo prisutno partikularizirano povjerenje i vrlo nisko opće povjerenje zajednice koje su predmoderne, tradicionalne i autoritarne. U zajednicama u kojima je pored očekivanog visokog partikulariziranog povjerenja prisutno i opće povjerenje u one koji nam nisu osobno bliski suradnja i solidarnost, kao obilježja moderne zajednice, su izraženije (Maldini, 2008).

Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da građani BiH (N=1706) u izrazito visokom postotku (90,4%) smatraju da s ljudima treba biti vrlo oprezan u odnosima, a da njih samo 9,6% smatraju da se ljudima može vjerovati. Podaci za Hrvatsku slični su onima dobivenim na uzorku u BiH. Preko 87% ispitanika nema opće povjerenje socijalno izraženo prema ljudima u odnosu na 13% njih koji izražavaju da se ljudima može vjerovati (Baloban, Črpić i Ježovita, 2019).

Prikazani rezultati za BiH uvelike odstupaju od rezultata dobivenih na pitanju općeg socijalnog povjerenja za prošli val istraživanja. Rezultati iz 2008. (Bešić, 2014) kada je 26,6% stanovnika BiH izjavljivalo da ima visoko socijalno povjerenje, a njih 73,4% je imalo sumnjičav stav prema drugima pokazuju kako je u 2019. godini došlo do značajnog pada povjerenja.

U istraživanju provedenom 2008. godine rezultati socijalnog povjerenja za BiH bili su viši od rezultata zemalja iz regije (Hrvatska 19,7%, Srbija 11,8%, Crna Gora 24,9%), ali i znatno niži u odnosu na prosjek zapadnih europskih zemalja (37,8%).

Slika 5. Procjena općeg socijalnog povjerenja– ukupni rezultati

Odgovori muškaraca (9,4%) i žena (9,8%) ukazuju na relativnu ujednačenost u procjeni niskog iskazanog socijalnog povjerenja i vrlo izraženog socijalnog nepovjerenja. Analiza proteklog vala istraživanja iz 2008. godine za ExYu prostor pokazala je razlike u korist muškaraca, utoliko da muškarci imaju manje socijalnog povjerenja od žena, ali ti nalazi, u istom valu, nisu potvrđeni na uzorku BiH (Bešić, 2014).

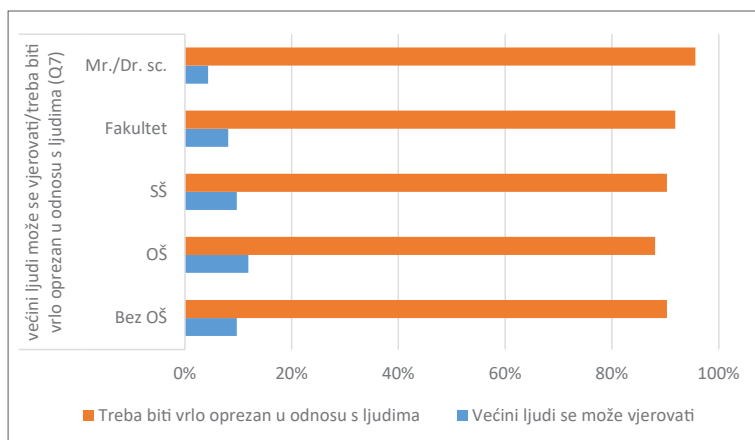
Rezultati među generacijama i s obzirom na razinu obrazovanja prate isti trend. Sve generacije jednako imaju vrlo nisko izraženo opće socijalno povjerenje (odgovori se kreću u rasponu od 8,6% do 10,4%). Jednako tako, rezultati među stanovnicima različitog stupnja obrazovanja su vrlo niski. U Slici 3.4 prikazani su rezultati općeg povjerenja s obzirom na ostvarenu razinu obrazovanja. Ukupno gledajući podatke za razine obrazovanja najviše socijalnog povjerenja imaju stanovnici koji su završili osnovnu školu (11,9%),

a najmanje oni koji su ostvarili najviše razine obrazovanja (magisterij i doktorat, 4,3%) iako bi se po hipotezi socijalizacijskog učinka obrazovanja trend odgovora drugačijim očekivao. Inglehart (1997, prema Vecchione i sur., 2014) ističe kako s povećanjem obrazovnog statusa se povećavaju pozitivni stavovi i vrijednosti o političkoj uključenosti i društvenoj interakciji, što za posljedicu ima i povećanu političku i društvenu uključenost osoba višeg obrazovnog statusa. Temelj veće socijalne uključenosti jeste povjerenje, no dobiveni rezultati nisu u skladu sa očekivanim.

I na kraju, postoci, iako vrlo niski, ukazuju na blage razlike između administrativnih jedinica u BiH. Socijalno povjerenje više je izraženo u FBiH (11,3%) u odnosu na RS (7,0%) i Distrikt Brčko (0%) gdje niti jedan ispitanik nije iskazao da se ljudima treba vjerovati.

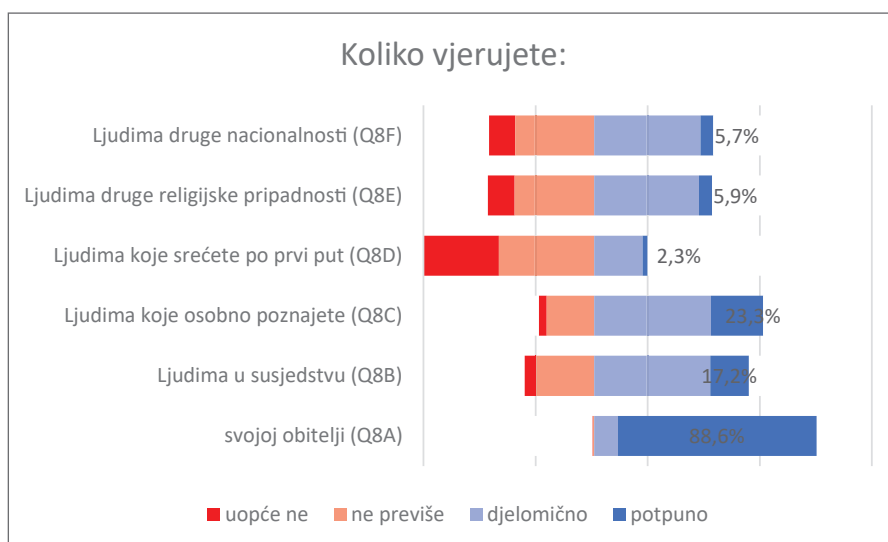
Niske razine iskazanog povjerenja u skladu su sa dosadašnjim nalazima o nedostatku povjerenja u tranzicijskim zemljama na koje su u svojim istraživanjima nailazili mnogi autori (Rose-Ackerman, 2001; Mishler & Rose, 1997; Fuchs & Klingemann, 2002; Mishler & Rose, 1997, prema Rimac i Štulhofer, 2004). Jedan od glavnih negativnih učinaka na razvoj socijalnog povjerenja spominje se rasprostranjenost korupcije i nefunkcioniranje pravosudnog sustava.

Slika 6. Procjena općeg socijalnog povjerenja – rezultati prema stupnju ostvarenog obrazovanja

Rezultati provedenog istraživanja o partikularnom povjerenju pokazuju najvišu razinu iskazanog povjerenja prema svojoj obitelji (potpuno vjeruje 88,6% sudionika), a onda sa značajnim padom se iskazuje povjerenje ljudima koji se osobno poznaju (23,3%) i onima iz susjedstva (17,2%). Pokazatelji su to partikularnog, osobnog povjerenja u bliske i poznate odnose gdje je jasno izražena razlika vjerovanja u obitelj u odnosu na sve druge skupine koje čine dio mikroprostora i poznanstva pojedinaca (Slika 7.).

Slika 7. Procjena partikuliziranog socijalnog povjerenja – ukupni rezultati

Najniži dobiveni rezultati su prema ljudima koji se susreću po prvi put (2,3%), te prema ljudima druge religijske (5,9%) ili nacionalne (5,7%) pripadnosti. Ovi rezultati ukazuju na izraženiju zastupljenost općeg socijalnog nepovjerenja tim i više što se većina rezultata grupira oko odgovora „da se djelomično“ i „ne previše“ treba vjerovati ljudima. Dobiveni rezultati u skladu su sa prethodno iskazanim općim socijalnim nepovjerenjem koji upućuje na vrlo izraženo nepovjerenje u odnosima koje imamo prema ljudima s kojima nismo ostvarili bliske, primarne/obiteljske kontakte.

Trend odgovora je vrlo sličan s obzirom na spol, te generaciju kojoj ispitanici pripadaju. To znači da na jednak način muškarci i žene (88,6% potpuno iskazanog povjerenja), te pripadnici različitih generacijskih skupina (88,9% potpuno iskazanog povjerenja) vrlo bliskim ocjenjuju obiteljske (partikularne) odnose i malo vjeruju svim drugim skupinama (ljudi druge religije, nacionalnosti i one koje ne poznajemo). Može se zaključiti kako generacijske razlike ne postoje te da bez obzira kojoj generaciji pripadali, skoro svaki drugi građanin iznosi visoko nepovjerenje prema drugima s kojima dijeli prostor na kojem obitava (za sve testirane skupine rezultati prelaze preko 45% za odgovore da se uopće ne treba vjerovati ili ne previše). Rezultati su donekle iznenađujući za razlike u stupnju ostvarenog obrazovanja. Osobe koje su postigle obrazovnu razinu magisterija i doktorata u odnosu na sve druge skupine imaju najniži stupanj povjerenja u ljude druge religijske pripadnosti (4,3%), ljude druge nacionalnosti (4,3%), te prema onima koje po prvi put susreću (,0%). Ovi rezultati jednaki su rezultatima o općem povjerenju. Razlike u odnosu na administrativne jedinice u BiH prate trend odgovora djelomičnog i ne previše izraženog općeg povjerenja i visoke rezultate partikularnog povjerenja u obitelj i ljude koji se osobno poznaju.

Dobiveni rezultati, može se pretpostaviti, potvrđuju dosadašnja tumačenja učinka teških društveno-političkih prevrata koja za posljedicu imaju kidanje veza i rastakanje povjerenja među ljudima. Bešić (2014) je analizom rezultata EVS (2008) utvrdio da je u zemljama bivšeg socijalizma značajno niža razina socijalnog povjerenja u odnosu na Zapadna društva, a da je pripadnost nekoj od zemalja bivše Jugoslavije zbog specifičnih ratnih i tranzicijskih iskustava otegotna okolnost, te dodatno smanjuje stupanj socijalnog povjerenja kako u odnosu na Zapad, tako i u odnosu na druge postkomunističke zemlje Europe. Socijalno povjerenje u BiH kontinuirano je nisko (Šalaj, 2009; Puhalo, Petrović, Perišić, 2010; Brkić Šmigoc, 2015). Nagli pad rezultata socijalnog povjerenja sa 26,6% na 9,6% (EVS 2008. vs. EVS 2019.) za jedno desetljeće ukazuje da dugotrajna stanja nepomičnosti političkog i društvenog napretka u BiH koji doprinose osjećaju da su građani ove zajednice kontinuirano zanemareni. Kako Rimac i Štulhofer (2004:291) navode u ovim

zemljama prisutne su nepovoljne kulturne matrice koje ostavljaju posljedice na “kronično gospodarsko, političko i društveno zaostajanje. ... iskazuje u nedostatku rasta, ... u trajnoj političkoj nestabilnosti i nedemokratskim postupcima, i ... u općem nepovjerenju, cinizmu, oportunističkom i visokoj razini društvene patologije”.

Ne ulaže se dovoljno napora u izgradnju kapaciteta koji doprinose osjećaju sigurnosti i povjerenja u druge, na što upućuju rezultati vrlo niskog povjerenja u pripadnike drugih religijskih ili nacionalnih zajednica što je pretača za uspostavljanje zajedništva, solidarnosti i zdravijeg funkcioniranja društva.

No, ohrabrujuće je da razlike koje postoje na partikularnoj razini iznošenja povjerenja ne podliježu automatskoj matrici promišljanja socijalne stvarnosti i općeg povjerenja kroz heuristike nejednakosti, nepravde i prisutnosti korupcije. Osobna ljudska iskustva su ipak pozitivnija od onih društvenih. Pretpostaviti se može da matrice preko kojih stvaramo socijalne spoznaje o realitetu ne oslikavaju se na individualna tumačenja stvarnosti, nego su plod iskustveno doživljenih kontroliranih promišljanja.

Bliskost i solidarnost s drugima

Potreba za pripadanjem jedna je od temeljnih ljudskih potreba koja se ostvaruje kroz interakciju sa drugom osobom/grupom/zajednicom. Kako je već na samom početku naglašeno, drugi je potreban kako bi definirali svoj socijalni identitet i identitet svoje grupe i taj proces je recipročan. Slika identiteta se ostvaruje kroz pripadanje, ali i kroz procese usporedbe i razlikovanja. To znači da koliko god smo, kao ljudska bića, potrebni i usmjereni jedni na druge, naše socijalne interakcije imaju granice – točku koja je početak i kraj, mjesto susreta i razdvajanja pojedinaca i zajednica. Kako Day, sažeto i jasno navodi, svaka zajednica, ali i svaki socijalni identitet (op.a.) koliko god uključuje, u isti mah i isključuje (Day, 2006, prema Geiger Zeman i Zeman, 2010).

U suvremenoj zajednici granice u odnosima su uređene kroz zakone, norme, običaje, vrijednosti, itd. Europske zajednice, pa time i bosanskohercegovačka zajednica, organizirana je kao demokratska, interkulturalna zajednica. Vrijednosti na kojima počivaju takve zajednice temelje se na Općoj deklaraciji o ljudskim pravima (1948). Tako možemo reći da su vrijednosti slobode, jednakosti, bratstva i ravnopravnosti, nadograđene postmodernističkim vrijednostima autonomije, solidarnosti i odgovornosti, one prema kojima uređujemo odnose, granice unutar ovih suvremenih zajednica.

Europska studija vrijednosti zainteresirana je za istraživanje vrijednosti solidarnosti i bliskosti koje ostvarujemo u suvremenim zajednicama. Društvene, ekonomske i globalizacijske promjene kroz modernističku transformaciju zajednice ostavljaju traga na ove vrijednosti. Otvoreno se možemo zapitati kakve su nam interakcije sa drugima iz naše zajednice? Koliko su potrebe drugih i njihova različitost u fokusu naših svakodnevnih procjena u suvremenom društvu? Kakve su granice u našim odnosima? Kako procjenjujemo i koliko smo spremni na bliskost sa drugim? Jesu li naše granice izražene kroz predrasude i stereotipe (tj. zatvorene i tvrde) ili ih izražavamo kroz solidarnost i bliskost (te su fleksibilne i propusne)? Koliko je moderno društvo i ostvareni pojedinac u njemu usmjeren na potrebe drugih iz njegovog okruženja? Je li na snazi, kako Delenty (2009:X) navodi veće zatvaranje zajednice zbog "krize solidarnosti i pripadanja"?

Solidarnost je vrлина bliska vrijednosti bratstva i građanstva budući da joj je svrha pomjeranje egocentrirane motivacijena dobrobit drugih (Brunkhorst, 2004). To je "osjećaj uzajamnosti, simpatije, i odgovornosti među članovima skupine među kojima se promiče međusobna podrška" (Wilde, 2007:171). Kroz ovu vrijednost pojedinac izlazi iz svoje anonimnosti i djelotvorno se usmjerava ka drugome. Njegova osobnost je u odnosu u kojem granice nisu tako čvrste i rigidne. To je spremnost da se afirmativno sudjeluje, participira u situaciji drugih osoba i preuzima "perspektivu drugoga" kako Burger (2016) iznosi Habermasovo tumačenje solidarnosti. Kroz izraz solidarnosti drugi nam postaju bliski i prestaju biti bezlične individue s kojima dijeli-

mo prostor neke zajednice. Ona je postmodernistička vrijednost utoliko što njegovanjem univerzalnih pravilapravde, uzajamnosti i poštenja (npr. Brunkhorst, 2004) promiče i vrijednost građanstva.

Suvremena društva teže modernizaciji koja donosi porast vrijednosti individualizma - vrijednosti koja je, isprva, po svom određenju kontradiktorna vrijednosti solidarnosti. Individualizam je neovisnost individua sa slobodom izbora i odlučivanja bez velike potrebe za oslanjanjem na društvene norme i institucije. Neki teoretičari porast individualizma u modernim suvremenim društvima shvaćaju kao prijetnju vrijednosti solidarnosti (npr. Stjernø 2004, prema Wilde, 2007.) kroz slabljenje društvenih veza, gubitak osjećaja za zajedništvo i isključivu usmjerenost pojedinca na vlastite privatne interese. Drugi, pak, svojim istraživanjima nastoje oboriti ovu tezu.

Inglehart (2018) kroz evolucijsku modernizacijsku teoriju naglašava značaj ekonomske i fizičke sigurnosti zajednice kao pokretača veće tolerancije među grupama i pojedincima. U temelju su ovakvih zajednica veća otvorenost za nove ideje i društvene norme utemeljene na jednakopravnosti i solidarnosti u odnosu na povećanu ksenofobiju, unutargrupnu solidarnost, autoritarne politike i kruto pridržavanje tradicionalnih kulturnih normi.

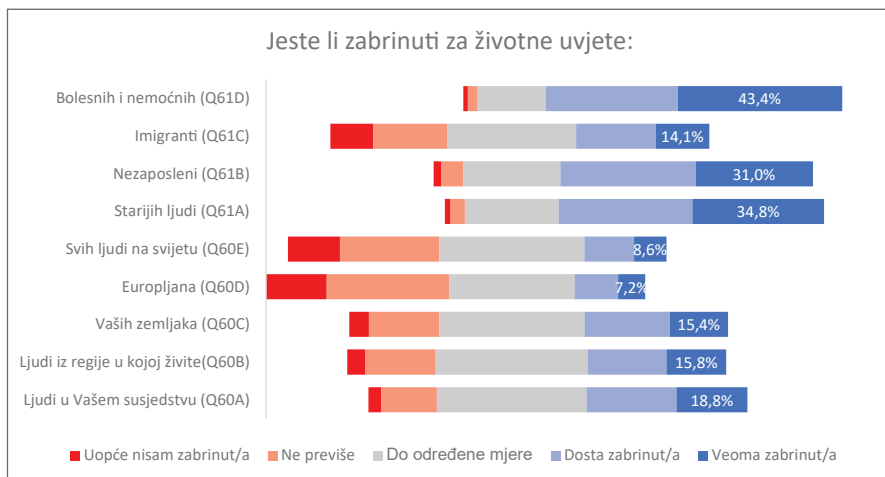
Nalazi istraživanja npr. na francuskom društvu (Bréchon i Galland, 2010, prema Bréchon, 2017) pokazuju da su ova dva fenomena (individualizam i solidarnost) u negativnoj korelaciji. Naime, nezavisnost i poznavanje vlastitih prava u korelaciji je sa altruističkim i humanističkim vrijednostima i većim poštivanjem drugoga i vrijednosti solidarnosti. Kako ovaj autor navodi, upravo je na snazi razvoj i djelovanje humanističkog individualizma u kojem pojedinac kroz naglasak na sebe i svoje potrebe promovira i zalaže se za potreba drugoga iz okruženja. Dosadašnja istraživanja u EVS (Este, Halman, de Moor, 1993 prema Bréchon, 2017) pokazuju da povećanjem razine individualizacije u nekom društvu dolazi i do povećanja vrednovanja individualnih sloboda i smanjenog vrednovanja tradicionalnih, kolektivističkih poimanja ljudskih izbora i vrijednosti.

Dalo bi se zaključiti da je granica prema drugome i njegovim potrebama tvrđa i manje fluentna u neostavrenim, fizički i ekonomski nesigurnijim zajednicama, u odnosu na one koje su ostvarile stupanj modernizacije i zadovoljenje vlastitih potreba, kao temelj oslušivanja tuđih.

Bréchon (2017) povezuje solidarnost i individualizam, te zaključuje da pored mnoštva varijabli koje doprinose razlikama u solidarnosti, razlike se mogu pripisati i tipu individualizma kojega pojedinac kao vrijednost njeguje. Socijalni altruizam i altruizam prema drugim identitetima (koje koristi kao procjene stupnja bliskosti i solidarnosti) neki su od indikatora individualizma. Socijalni altruizam je operacionaliziran kroz procjenu brige za životne uvjete specifičnih, ranjivih, skupina određenoga društva i to: starijih osoba, nezaposlenih, bolesnih i nemoćnih, te imigranata. Druga mjera izražene bliskosti i solidarnosti s drugima izražava se kroz općenitu zainteresiranost za druge ljude bez da znamo za neku njihovu socijalnu, zdravstvenu, uzrasnu ili bilo koju drugu specifičnost. Ovaj konstrukt operacionaliziran je kroz procjenu zabrinutosti za životne uvjete osoba koje žive u našem susjedstvu, u regiji u kojoj živimo, za životne uvjete zemljaka, Europljana i ljudi iz cijeloga svijeta. Ovakav način promišljanja i uživanja u životne prilike svih drugih ljudi koji čine ili dio našeg mikro prostora ili makro sredine može se nazvati i opća solidarnost.

Rezultati provedenog istraživanja ukazuju na vrlo izraženu socijalnu zainteresiranost/altruizam koja je izražena kroz mjeru zabrinutosti za životne uvjete starijih osoba (34,8%), bolesnih i nemoćnih (43,4%), te nezaposlenih (31,0). Rezultat za životne uvjete imigranata ne uklapa se u zaključak kako stanovnici BiH imaju izražen socijalni altruizam. Za životne uvjete ove skupine dosta je zabrinuto 35,2% stanovnika, dok je umjereno zainteresirano 33,9% ispitanika i malo-potpuno nezainteresirano 30,3% sudionika (Slika 3.7.). Rekli bismo da su odgovori ujednačeni te da nema niti pretjerane zainteresiranosti, ali niti nezainteresiranosti za životne uvjete ove skupine.

Slika 8. Procjena socijalnog i identitetskog altruizma/indiferentnosti – ukupni rezultati

Indiferentnost je više izražena za indikatore opće solidarnosti koji ističu zabrinutost za životne uvjete Europljana i svih ljudi na svijetu. Naime, većina odgovora o zabrinutosti za životne uvjete drugih koji čine dio našeg mikro ili makro prostora skoncentrirana je oko ponuđenih modaliteta koji upućuju na povećanu indiferentnost prema njihovim identitetima i životnim uvjetima. To je vidljivo i iz Slike 8. u kojoj su prikazani postoci za svaki od modaliteta odgovora.

Indiferentnost raste u ovisnosti je li drugi više ili manje čine dio zajedničkog/fizičkog prostora. Najviša je indiferentnost za procjenu životnih uvjeta Europljana (81,4%), a najniža za procjenu životnih uvjeta ljudi iz našeg susjedstva (57,6%).

Dosadašnja istraživanja socijalne zainteresiranosti ukazuju da su ljudi općenito više zainteresirani za životne uvjete skupina koje imaju izraženu specifičnu potrebu. Socijalni altruizam ponajviše je izražen prema starijima, bolesnima i nemoćnima, a manje prema nezaposlenima, a posebno imigrantima (Brechon, 2017). Kako ovaj autor navodi socijalni altruizam je značajno razvijeniji kod ljudi u odnosu na altruizam prema identitetima

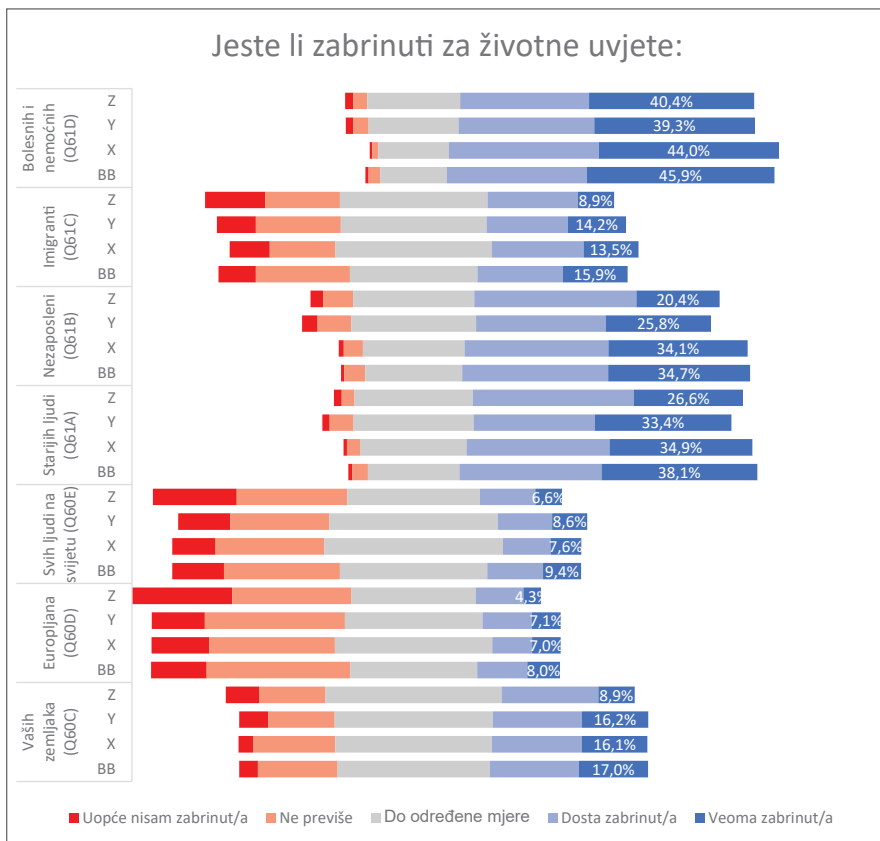
drugih budući da nas životni uvjeti drugih, koji su u lošijem položaju od nas, više dotiču od životnih uvjeta naših susjeda, zemljaka ili ljudi koji žive u drugoj zemlji, a za koje ne znamo da imaju neke „posebne potrebe“ ili da pripadaju „ranjivoj populaciji“.

Rezultati za socijalnu indiferentnost i indiferentnost prema drugim identitetima slični su s obzirom na spol ispitanika. Razlike u odgovorima žena i muškaraca su prilično ujednačene te i jedni i drugi izražavaju visoku (preko 65%) zabrinutost za životne uvjete bolesnih i nemoćnih, starijih ljudi, ali i nezaposlenih. Jednako tako i muškarci i žene imaju umjereno do vrlo visoko izraženu indiferentnost prema imigrantima (preko 60% su odgovori da su umjereno do potpuno nezainteresirani). Rezultati indiferentnosti identiteta su vrlo slični i za muškarce i za žene, to znači da i muškarci i žene imaju jednaku indiferentnost prema drugim osobama i da su uveliko i jedni i drugi usmjereni na očuvanje i brigu za vlastiti identitet.

Razlike u odnosu na generaciju starijih (BB i X) i mlađe (Y i Z) iako male ipak ukazuju na neke trendove, pogotovu za modalitet odgovora „veoma zabrinut“. Među starijima je više onih koji izražavaju socijalni altruizam u odnosu na najmlađe ispitanike. Razlike su vrlo male samo kod iskazivanja brige za životne uvjete imigranata, te se može reći da su jednako altruistični i jednako indiferentni i starije i mlađe generacije prema životnim uvjetima imigranata (Tablica 3.1).

Ipak i za starije i za mlađe ispitanike ne može se reći da izražavaju vrlo visoku zabrinutost i za jednu od skupina budući da se odgovori za „veoma zabrinut“ kreću u rasponu od 4,3% za procjenu zabrinutosti životnih uvjeta Europljana od strane Z generacije do 45,9% za procjenu zabrinutosti za životne uvjete bolesnih i nemoćnih od strane BB generacije. Većina odgovora je ipak skoncentrirano oko umjerene do nikakve zabrinutosti za svaku od kategorija koje ukazuju na životne uvjete drugih u odnosu na pojačani socijalni altruizam.

Slika 9. Procjena socijalnog i identitetskog altruizma/indiferentnosti – rezultati prema generaciji

Izrazitu zabrinutost za druge više ispoljavaju ispitanici bez završene osnovne škole, oni sa završenom osnovnom školom, te sa magisterijem i doktoratom, nego ispitanici koji imaju završenu srednju školu ili fakultet. Ove dvije skupine ponajmanje izražavaju altruizam prema identitetu drugih ljudi. Većina odgovora osoba sa završenom srednjom školom, kao i onih sa završenim fakultetom koncentrirano je oko umjerene i ne tako visoke zabrinutosti za životne uvjete ljudi iz susjedstva, ljudi iz regije, zemljaka i ponajmanje Europljana. Izrazitu indiferentnost za životne uvjete Europljana iskazuju i ispitanici najviše obrazovne razine (magisterij i doktorat). Za životne uvjete nezaposlenih više su zabrinuti oni nižeg obrazovnog statusa od onih koji imaju viši ostvaren obrazovni status.

Oslanjajući se na Halmanovo (1996) tumačenje razlika između „utilitarističkog“ i „svrhovitog“ individualizma, Bréchon (2017) navodi kako nizak rezultat na skalama bliskosti ide u prilog objašnjenju utilitarističkog individualizma, u odnosu na visoko iskazanu brigu i solidarnost koja ukazuje na svrhoviti (humanistički, op.a) individualizam pojedinca. Osobe koje imaju vrlo nisko izraženu brigu za druge, okrenuti su prema sebi i ostvarenju vlastitih interesa. Ključna odlika ovih ljudi je zadovoljenje vlastitih interesa, a takav individualizam pojedinca Halman naziva utilitaristički i sebičubni odnos naspram svijeta. Drugi tip individualizma je svrhoviti (humanistički, op.a) i on je ekspresionistički. Interes pojedinca usmjeren je na bliskost i skrb o drugima. Na taj način pojedinac ostvaruje vlastitu vrijednost. Kako Bréchon (2017) ističe u vrijednosnom smislu može nas pokretati ili svrhoviti (humanistički, op.a) individualizam („iskazana briga i solidarnost za druge“) ili utilitarni individualizam („briga za sebe“). Jedan ili drugi oblik individualizma vodilja je u izboru i određenju značenja svih drugih vrijednosti.

Prikazani rezultati na tragu su tumačenja da su građani vrlo umjereno do malo zainteresirani za životne uvjete drugih ljudi, te da je vrijednost bliskosti i opće solidarnosti vrlo nisko izražena. Može se naslutiti da su skloniji izražavanju utilitarističkog individualizma u odnosu na humanistički koji se vezuje za postmodernistička društva.

O stupnju razvijene i iskazane bliskosti i solidarnosti indirektno se može govoriti i na temelju mjera izraženosti socijalne distance i stavova o imigrantima. Ovi konstrukti indirektno upućuju na otvorenost zajednice i spremnost na bliskost sa drugačijima od nas. One su test propusnosti naših granica za druge i drugačije (bliskost), te razumijevanje njihovih potreba i iskazivanja solidarnosti s njima.

Moderna socijalna psihologija predrasude smatra neminovnim procesom u obradi informacija o drugima. Preko ovoga načina kategoriziranja informacija o drugačijem i nepoznatom olakšavamo socijalnu spoznaju svijeta (Brown, 2006). Tako su predrasude prisutne u svim zajednicama, ali se

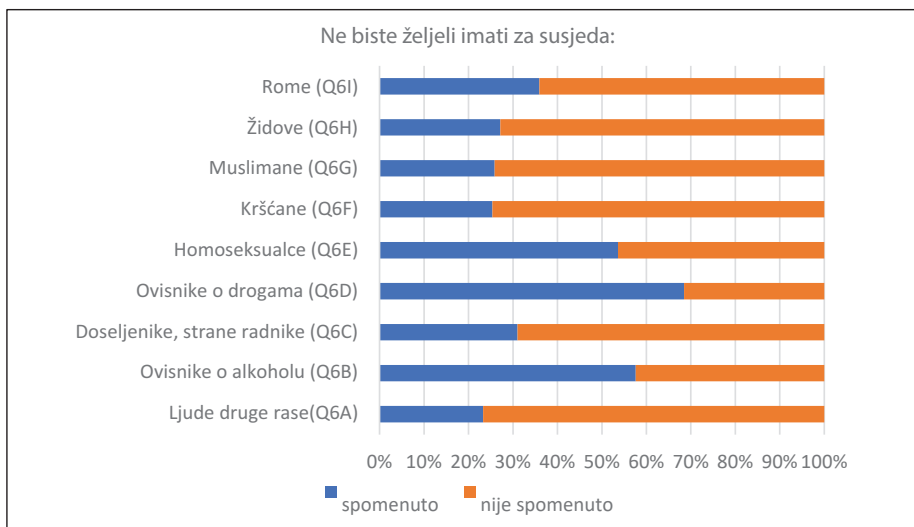
jačina njihove prisutnosti i jasna manifestacija (npr. kroz diskriminaciju) različito izražava u pojedinim društvima. To znači da su predrasude prisutne u svim zajednicama samo se razlikuju zajednice po razini njihove „vidljivosti“ - zastupljenosti ili inhibiciji. Roux (2017) naglašava značaj nacionalne kulture, političkih okolnosti i osobnih karakteristika pojedinca (kognitivne i psihološke) u objašnjenju predrasudnih ksenofobnih stavova. On naglasak stavlja na varijable zajednice u objašnjenju postojanja predrasuda. Npr. gdje je „nacionalna kultura“ koju pored određenja stupnja autoritarnosti i moralnog konzervatizma određenog društva spada i određenje socijalnog povjerenja, niža, veća je prisutnost ksenofobnih stavova. Inglehart (2018) visoku ksenofobiju vezuje za ekonomsku i fizičku nesigurnost koju pojedinac percipira u određenoj zajednici. Analizom dosadašnjih rezultata provedbe Europske studije vrijednosti Roux (2017) iznosi da 37% onih koji imaju nisko opće povjerenje imaju najviše izraženu ksenofobiju. Ksenofobija je, prema ovim istraživanjima, prisutnija u zemljama južne Europe i bivšeg komunističkog bloka u odnosu na zemlje sjeverne Europe.

U provedenoj studiji socijalna distanca mjerila se u dva oblika: rasnu/etničku netoleranciju/distancu i behavioralnu netoleranciju/distancu. Rasna/etnička odnosi se na stupanj izražavanja netolerancije prema drugima zbog njihovog vjerskog ili etničkog identiteta i ispoljavanja karakteristika toga identiteta. U ovoj studiji rasna/etnička distanca mjerena je preko procjene koju od navedenih skupina ne bi željeli imati za susjede: ljude druge rase, doseljenike-strane radnike, kršćane, muslimane, Židove i Rome. Behavioralna distanca odnosi se na distancu prema drugima zbog njihovog ponašanja ili karakteristika koje su posljedice tog ponašanja. Pitanja koja ukazuju na behavioralnu netoleranciju ispituju spremnost na susjedske odnose sa homoseksualcima, ovisnicima o alkoholu i ovisnicima o drogama.

Rezultati pokazuju da građani BiH imaju više izraženu behavioralnu distancu u odnosu na izraženost rasne/etničke netolerancije (Slika 10.). To znači da netolerancija prema ovisnicima o drogama (68,5%), ovisnicima o alkoholu (57,5%) i homoseksualcima (53,6%) je više izražena netolerancije

prema ljudima druge rase (23,3%), doseljenicima (31,0%), kršćanima (25,4%), muslimanima (25,9%), Židovima (27,2%) i Romima (35,9%).

Slika 10. Procjena socijalne distance – ukupni rezultati

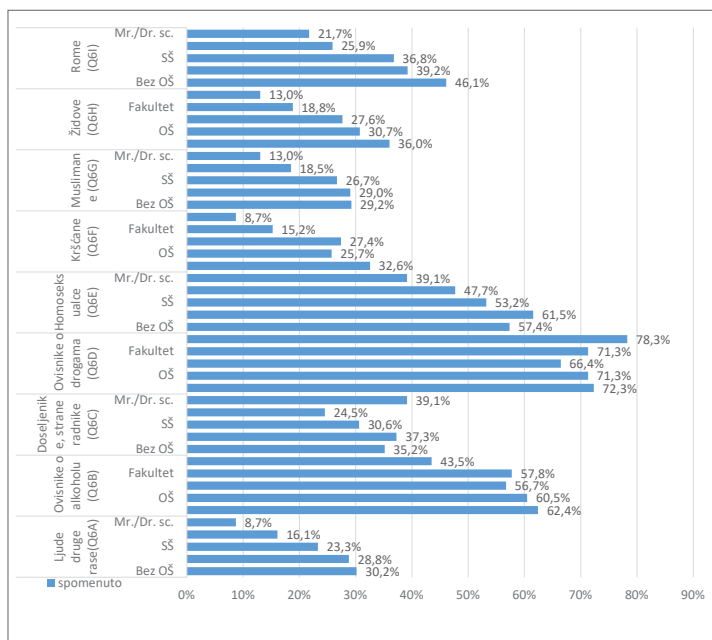

Odgovori muškaraca i žena vrlo su slični ukupnim rezultatima za religijsku/etničku distancu i u rasponu su od 23,3% za ljude druge rase do 35,9% za pripadnike romske populacije. Razlike između muškaraca i žena su niske. Najniža razlika je 0,1% za ljude druge rase za susjede, a najviša za doseljenike, strane radnike 5,3%. Iako su razlike male, žene u odnosu na muškarce imaju izraženiju distancu prema stranim radnicima, muslimanima i kršćanima, a muškarci izražavaju višu netolerantnost prema Židovima. Razlike u odgovorima muškaraca i žena su nešto više za pokazatelje bihevioralne netolerancije. Za devet posto su žene netolerantnije od muškaraca prema ovisnicima o alkoholu, za pet posto za ovisnike o drogama, a muškarci su za 5 posto netolerantniji od žena prema homoseksualcima.

Razlike među generacijama su vrlo ujednačene za etničku/rasnu distancu. Za ljude druge rase i Židove raspon rezultata je smješten u desetici od 20%, a prema Romima i doseljenicima je veća netolerancija i kreće se u rasponu desetice od 30%. Razlika je uočljivija za procjenu tolerancije na muslimane

i kršćane gdje najmlađa generacija Z ima najnižu toleranciju (31-32%) u odnosu na ostale skupine. S druge strane, behaviorlana netolerancija je znatno izraženija i rezultati su viši za generaciju BB i X (60,4% i 60,2%) u odnosu na generaciju, npr. Y (51,9%) koja je u odnosu na ostale skupine najtolerantnija prema ovisnicima o alkoholu. Ova generacija, (Y=44,3%) ima najvišu toleranciju prema pripadnicima homoseksualne skupine u odnosu na druge tri generacije (BB=60,1%; X=54,0%; Z=51,9%). Iako visok, ali najniži u odnosu na ostale tri skupine rezultat netolerancije na ovisnike o drogama iskazuju pripadnici Z generacije (60,5%) iako vrlo nisko toleriraju ovisnike o drogama kao potencijalne bliske osobe u svom okruženju, u odnosu na ostale tri skupine su najtolerantnije prema ovoj skupini. Što se tiče stupnja obrazovanja za procjenu tolerancije prema ljudima druge rase, kršćanima, muslimanima, Židovima, Romima i homoseksualcima s porastom obrazovanja se povećava tolerancija prema ovim skupinama. Rezultati su ujednačeni za procjenu netolerancije prema doseljenicima, ovisnicima o drogama i ovisnicima o alkoholu. Rezultati su predstavljeni u Slici 12.

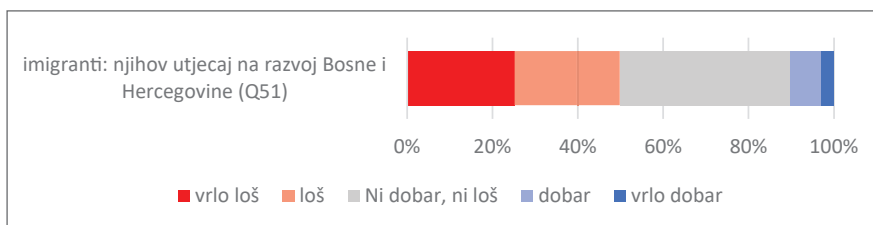
Slika 11. Procjena socijalne distance – rezultati prema stupnju ostvarenog obrazovanja

I na kraju, razlike s obzirom na administrativnu podjelu BiH postoje za behavioralnu distancu gdje su stanovnici Distrikta Brčko najmanje tolerantni prema ovisnicima o alkoholu, drogama i homoseksualcima, a za etničku/rasnu distancu razlike su izražene između Federacije BiH i Republike Srpske. Naime, građani Republike Srpske imaju nižu toleranciju prema ljudima druge rase, doseljenicima, kršćanima, muslimanima, Židovima i Romima.

Stavovi stanovnika BiH prema imigrantima i njihovom utjecaju na BiH je umjereno do vrlo negativan. Većina stanovnika BiH smatra da utjecaj imigranata na razvoj BiH loš i vrlo loš (49,8%), te da niti je dobar niti je loš (40,0%), dok samo 10,1% stanovnika smatra da je dobar i vrlo dobar utjecaj imigracije na razvoj BiH (Slika 12.).

Slika 12. Procjena utjecaja imigranata na razvoj BiH – ukupni rezultati

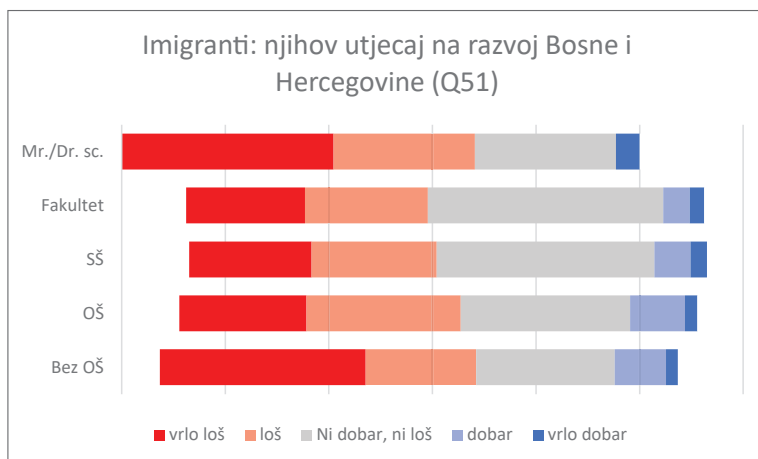
Muškarci i žene imaju ujednačene stavove i oni su identični stavovima opće populacije. Isto se može reći i za razlike po generacijama BB, X, Y i Z. U jednako visokom postotku iznose vrlo negativan stav (preko 45%) i neutralan stav (oko 40%) o utjecaju imigranata na razvoj Bosne i Hercegovine, te samo nekolicina iznosi pozitivan stav (oko i ispod 10% građana svih generacija).

Razlike su uočljivije s obzirom na ostvareni stupanj obrazovanja i administrativno ustrojstvo BiH.

Građani koji imaju ostvareni najviši stupanj obrazovanja (njih 68,2%), kao i oni koji nemaju završenu osnovnu školu (61,1%) imaju vrlo izražene negativne stavove o utjecaju imigranata na razvoj BiH (Slika 12.).

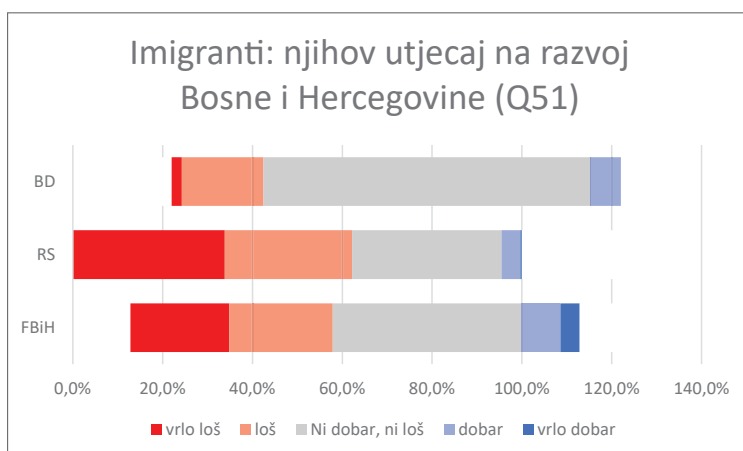
Odgovori ostale tri skupine su u rasponu od 46,6% za građane sa završenim fakultetom do onih koji su završili osnovnu školu 54,2%.

Slika 13. Procjena utjecaja imigranata na razvoj BiH – rezultati prema stupnju ostvarenog obrazovanja

Slika 14. jasno prikazuje razlike s obzirom na administrativno ustrojstvo BiH i stav o utjecaju imigranata na razvoj BiH. Stavovi onih koji žive u FBiH su uglavnom neutralni (41,9%) do vrlo negativni (45,1%), dok su za područje RS negativni (62,2%) do neutralni (33,3%). U Distriktu Brčko stavovi su uglavnom neutralni „ni dobar ni loš“ (72,7%).

Slika 14. Procjena utjecaja imigranata na razvoj BiH – rezultati prema administrativnom ustrojstvu u BiH

Pored opće procjene utjecaja imigrantske populacije na razvoj Bosne i Hercegovine, ispitivani su i stavovi o prijetnji imigranata za nezaposlenost državljana BiH, o utjecaju imigranata na povećanje kriminala u društvu, te njihovom opterećenju za socijalni sustav BiH. Građani su vršili procjene na semantičkom diferencijalu i ponuđenoj skali oponentnih stavova od 1 do 10. Rezultati centralnih vrijednosti ukazuju da su stavovi o imigrantima kao populaciji koja opterećuje socijalni sustav ($C=3.00$) i pogoršava probleme s kriminalom ($C=3.00$) vrlo negativni. Procjene o potrebi zadržavanja tradicionalnih običaja ove populacije kao nepromjenjivih prilikom dolaska u bh. društvo su neutralni ($C=5.00$). Procjene su vrlo visoko u korist stava da imigranti ne ugrožavaju radna mjesta građana BiH ($C=8.00$). Sve vrijednosti prikazane su u Tablici 1.

Tablica 1. Centralne vrijednosti stavova o imigrantima

Varijabla	N	Min	Max	M	SD	C	Q1	Q3
Imigranti oduzimaju poslove državljanima Bosne i Hercegovine.	1600	1.00	10.00	7.10	2.976	8.00	5.00	10.00
Imigranti pogoršavaju probleme s kriminalom.	1661	1.00	10.00	3.66	2.805	3.00	1.00	5.00
Imigranti su opterećenje za socijalni sustav države.	1643	1.00	10.00	3.68	2.905	3.00	1.00	5.00
Za opću dobrobit društva bolje je da useljenici zadrže svoje posebne običaje i tradiciju.	1527	1.00	10.00	5.18	3.074	5.00	3.00	8.00

Zaključno razmatranje

U ovom radu su prikazani rezultati Europske studije vrijednosti na osnovu kojih možemo donijeti neke zaključke o kvaliteti (su)života ljudi u bosanskohercegovačkoj zajednici, kao stupnju ostvarene modernizacije.

Rezultati EVS 2019 pokazuju da građani imaju vrlo izražen ponos prema kolektivnom identitetu koji je bio predmetom ovog istraživanja (preko 2/3 građana iznosi da je ponosno na bosanskohercegovačko državljanstvo), te na pitanja o karakteristikama tog identiteta, skloni su visoko vrednovati indikatore primordijalnog identiteta.

Uz usko i zatvoreno poimanje identiteta, u izrazito većoj mjeri se poistovjećuju sa lokalnim prostorom („moj grad“ i „moja regija“) u odnosu na državni, Europski i svjetski.

Niska razina općeg socijalnog povjerenja (prema ljudima uopće), te visoka razina iskazanog partikulariziranog povjerenja (samo prema obitelji) pokazatelji su nepovezane i izrazito nekoherentne zajednice. Iz ovih rezultata i onih koji se odnose na iskazivanje brige za živote drugih koji čine dio pojedinačevog mikro ili makro prostora (altruizam identiteta), može se govoriti o vrlo nerazvijenoj općoj solidarnosti prema ljudima. Visoka razina solidarnosti se iskazuje isključivo prema onima koji imaju izraženu socijalnu potrebu (bolesni i nemoćni, stariji i nezaposleni) i prema bližnjima (članovi obitelji). I na kraju, rezultati o socijalnoj distanci, idu u prilog tumačenju niskoj i nedostatno razvijenoj vrijednosti tolerancije. Postoji jasno izražen otklon prema drugima koji nemaju usklađeno ponašanje sa važećim društvenim normama. Više od polovice građana i građanki ne bi dijelili bliski fizički prostor – susjedstvo – sa ovisnicima o alkoholu ili drogama. Takođe, više od polovice građana ne bi bili susjedi homoseksualcima. Romi su nepoželjna skupina za više od trećine građana, a slijede ih doseljenici, pripadnici različitih religija i rasa. Imigranti su djelomično poželjna skupina u zajednici, te su više percipirani kao sigurnosna, nego kao ekonomska prijetnja.

Sve prikazano navodi kako modernost teško prodire u bh. društvo. Iako u ovom radu nemamo podatke o percipiranoj ekonomskoj i fizičkoj nesigurnosti, svi predstavljeni rezultati ukazuju kako bosanskohercegovačka zajednica još uvijek nije uspjela napraviti pomak sa vrijednosti preživljavanja ka vrijednostima samoizražavanja. Time se može svrstati u materijalistički vrijednosno orijentiranu i razvijenu zajednicu. Uspješna modernizacija, kako je Inglehart predstavlja (2018) donosi kulturološku (vrijednosnu) evoluciju sa vrijednosti preživljavanja (materijalističke vrijednosti) na vrijednosti samoizražavanja. Ova evolucija podrazumijeva pomjeranje fokusa sa materijalističke (ekonomske) brige za ekonomskom i fizičkom sigurnošću na ljudske slobode izbora i emancipaciju, povećanu autonomiju i usmjerenost

na kvalitetu života. Ove vrijednosti, kako je već i dosada spomenuto, pogoduju nastanku većeg društvenog povjerenja, solidarnosti, toleranciji i kvalitetnijoj demokraciji.

Pored toga što dosadašnja istraživanja potvrđuju da ekonomski čimbenici u zemljama sa niskim dohotkom (kakva je Bosna i Hercegovina) značajno doprinose usvajanju materijalističkih vrijednosti postoje i drugi indikatori koji ukazuju na „odsuće moderne“. Kako Kristić (2010:51) iznosi „odsuće moderne“ onemogućuje da istinske vrijednosti solidarnosti i tolerancije, paradigme „međusobnog odnosa u duhu partnerstva i suradnje (racionalnosti i pragmatizma!)“ budu dijelom bosanskohercegovačke zajednice. Prema ovom autoru, „odsuće moderne“, a time i etabliranje materijalističkog stanja vrijednosnog duha treba tražiti i u trajnoj supremaciji „kolektivnog nad pojedinačnim“ na našem području (bilo da se ta supremacija ostvarivala na matrici religijskog, nacionalnog ili klasnog) koja je omogućila da se kod nas modernitet nikada nije ukorijenio, a priječile su ga vjerske tradicije i monarhistička vladavina, potom komunistička, a u naše dane nacionalistička ideologija“ (Kristić, 2010:51). Pored toga, nakon traumatskih, ratnih razaranja i prelaska iz jednog režimskog sustava u drugi, nikada se nije pristupilo ozbiljnoj i strateškoj *socijalnoj rekonstrukciji zajednice*. Zajednica je ostala zanemarena i svi njeni akteri. Socijalno tkivo zajednice nije rekonstruirano. Nedovoljno i parcijalno se radi(lo) na dijalektici između pojedinca i kolektiviteta, na dijalektici i pomirenju pojedinaca i kolektiviteta, te uspostavi jakog vrijednosnog (demokratskog) sustava. Kvalitetne i održive zajednice, pored ekonomske i okolišne dimenzije, svoje strategije održivosti temelje i na ovim (psih)socijalnim i kulturološkim dimenzijama (Runnals, 2006., prema Geiger Zeman i Zeman, 2010). Ozbiljni iskoraci zajednice prema modernosti i socijalnoj rekonstrukciji podrazumijevali bi pored zadovoljnih egzistencijalnih potreba i vlasti koje potiče socijalnu rekonstrukciju, oporavak od nasilja, gubitka i trauma, osnaživanje pojedinaca i kolektiviteta i jaku izgradnju socijalnih normi. Kao produkti uloženoga mogu se očekivati bolje međuljudsko povjerenje, kvalitetnija tolerancija i suživot, što u konačnici rezultira stabilnosti i napretku zajednice (Ajduković, 2003).

Literatura

Ajduković, D. (ur). (2003). *Socijalna rekonstrukcija zajednice*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć.

Aronson, E., Wilson, T. D. i Akert, R. M. (2002). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Mate.

Baloban, J., Črpić, G., Ježovita, J. (2019). *Vrednote u Hrvatskoj od 1999. do 2018. prema European Values Study*. Zagreb: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko katoličko sveučilište, Kršćanska sadašnjost.

Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup*. Beograd: Fakultet političkih nauka.

Bréchon, P. (2017). Individualization and Individualism in European Societies. U Bréchon, P. i Gonthier, F. (ur.) *European Values, Trends and divides over Thirty Years*, 232-253. Leiden/Boston: Brill.

Brkić Šmigoc, J. (2015). *Vrijednosti i socijalno povjerenje*. U Žiga, J. i sur. *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

Brown, R. (2006). *Grupni procesi: Dinamika unutar i između grupa*. Zagreb: Naklada Slap.

Brunkhorst, H. (2004). *Solidarnost. Od civilnog prijateljstva do globalne pravne zajednice*. Preveo T. Medak. Zagreb: Beogradski krug– Multimedijalni institut. Dostupno na: https://monoskop.org/images/f/f9/Brunkhorst_Hauke_Solidarnost_Od_gradanskog_prijateljstva_do_globalne_pravne_zajednice.pdf

Burger, H. (2016). Solidarnost i njezine perspektive u suvremenom društvu. U Sekulić, D. (ur.). *Vrijednosti u hrvatskom društvu*. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo

Delanty, G. (2009). *Community*. London i New York: Routledge

Geiger Zeman, M. i Zeman, Z. (2010). *Uvod u sociologiju (održivih) zajednica*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Inglehart, R., Moaddel, M., Tessler, M. (2006). Xenophobia and In-Group Solidarity in Iraq: A Natural Experiment on the Impact of Insecurity," *Perspectives on Politics* 4,3., 495 – 506 .

Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge: Cambridge University Press.

Jovanović, V. (2016). Trust and subjective well-being: The case of Serbia. *Personality and Individual Differences*,98, 284–288.

Opća deklaracija o ljudskim pravima (1948). Dostupno na: http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=327

Puhalo, S., Petrović, N., Perišić, N. (2010): *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini*, FES, Sarajevo

Rimac, I. i Štulhofer, A., (2004). Sociokulturne vrijednosti, gospodarska razvijenost i politička stabilnost kao čimbenici povjerenja u Europsku uniju [online] u: K. Ott, ur. Pridruživanje Hrvatske Europskoj uniji: izazovi institucionalnih prilagodbi. Zagreb: Institut za javne financije. Dostupno na: [<http://www.ijf.hr/EU3/stulhofer-rimac.pdf>].

Rotter, J. B. (1971). Generalized expectancies for interpersonal trust. *American Psychologist*, 26, 443–452.

Roux, G. (2017). Explaining Xenophobia, Cultural Values, Political Attitudes and Perception of Threat. U Bréchon, P. i Gonthier, F. (ur.) *European Values, Trends and divides over Thirty Years*, 70-85. Leiden/Boston: Brill.

Šalaj, B. (2009): *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, FES, Sarajevo.

Tajfel, H. (1978). *Differentiation Between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations*. New York: Academic Press

Tajfel, H., i Turner, J.C. (1986). The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W.G. Austin (Eds.), *The psychology of intergroup relations*. Chicago: Nelson-Hall.

Turjačanin, V., Dušanić, S. i Lakić, S. (2017). *Složeni socijalni identiteti u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet.

Vecchione, M., Schwartz, S. H., Caprara, G. V., Schoen, H., Cieciuch, J., Silvester, J., Alessandri, G. (2014). Personal values and political activism: A cross-national study. *British Journal of Psychology*, 106, 84–106.

Wilde, L. (2007). The Concept of Solidarity: Emerging from the Theoretical Shadows? *The British Journal of Politics and International Relations*, 9(1), 171–181. <https://doi.org/10.1111/j.1467-856x.2007.00275.x>

Erikson, E. H. (2008). *Identitet i životni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Smajić, M. i Turčalo, S. (2014). Sigurnost i povjerenje građana u institucije sigurnosti Bosne i Hercegovine. *Trenutni izazovi i perspektive*. Pravni fakultet Univerziteta u Bihaću i Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burch Univerziteta.

Maldini, P. (2008). Političko povjerenje i demokratska konsolidacija. *Politička misao: časopis za politologiju* 45 (1), 179-199.

Rodríguez-Pose, A., i von Berlepsch, V. (2013). Social Capital and Individual Happiness in Europe. *Journal of Happiness Studies*, 15(2), 357–386. doi:10.1007/s10902-013-9426-y

RADNE VRIJEDNOSTI U BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ POPULACIJI: KONTINUITET ILI PROMJENA?

Rad je svrsishodna i konstruktivna ljudska aktivnost koja uključuje plaćeni rad, neplaćeni rad i brigu, rad u domaćinstvu i volonterski rad, aktivizam u zajednici, politički i vjerski aktivizam, studiranje, i sve druge vrste umjetničko-kreativnih i rekreativnih aktivnosti koje iziskuju određeni napor, obrazovanje i korištenje vještina i koje su nam neophodne za postizanje individualne i kolektivne dobrobiti. Riječ je, dakle, o praksi putem koje mi kao pojedinci doprinosimo blagostanju svojih porodica, zajednica i društva općenito. U savremenim komodificiranim društvima tržišne ekonomije razumijevanje rada reducirano je na plaćeni rad, a ostale sfere rada (nepravedno) potisnute na marginu, i o njima se konvencionalno govori kao o nevidljivom i/ili skrivenom radu (invisible ili hidden labor). Uprkos tome, rad je u ovom holističkom značenju od ključne važnosti i u toj novoj globalnoj tržišnoj ekonomiji. Njegova uloga je dvojaka: plaćeni rad još uvijek je za većinu ključni mehanizam za osiguravanje sredstava za život, s jedne strane, te mehanizam socijalnog uključivanja, odnosno participacije u životu zajednice, s druge strane. Kako ukazuje Jackson (2006) putem rada mi iznova stvaramo društveni svijet i nalazimo svoje mjesto u njemu.

Sociolozi već određeno vrijeme tvrdoglavo ukazuju na to da se svijet rada pod uticajem promjena vezanih uz globalizaciju, demografiju i tehnologiju rapidno mijenja. O tome kako se navedeni procesi zrcale na vrijednosnoj/normativnoj ravni ubjedljivo piše njemački filozof Josef Pieper (2009). Pieper, primjerice, opisuje nastanak kulture "totalnog rada" u kontekstu neoliberalizma. Koncept *totalnog rada* ne opisuje samo udio i povećanje broja radnih sati, nego transformaciju načina na koji tumačimo rad. Rad ili

neophodni zadaci produkcije i potrošnje postaju ekskluzivna referentna tačka za samorazumijevanje i samoidentitete, odnosno način na koji vidimo i definiramo sebe. Pieper ide toliko daleko da tvrdi da gotovo više i nismo u mogućnosti vidjeti sebe izvan ili mimo "working selfa". Rad postaje ne samo ključno egzistencijalno sredstvo, mehanizam za osiguranje pojedinačnog i porodičnog blagostanja i društvene integracije, nego i važan izvor samoispunjenja, samopoštovanja i ličnog identiteta.

Radne vrijednosti mogu se definirati kao opća i trajnija uvjerenja, odnosno stavovi o poželjnosti određenih aspekata posla (plaća, radni uvjeti) i temeljem rada ostvarenih ishoda (uspjeh/postignuće, ispunjenje, prestiž) (Lyons i sur. 2005). Radne vrijednosti predstavljaju kognitivnu ekspresiju različitih potreba ili ciljeva koje pojedinac nastoji ostvariti kroz rad, uključujući materijalnu sigurnost, društvenu interakciju, intelektualnu stimulaciju, status, samo-vrijednost i samoaktualizaciju (Lyons i sur.. 2005). O ciljevima kojima težimo ili koje očekujemo od plaćenoga rada u literaturi s engleskog govornog područja se govori i pozivom na termine poput "job expectations", "job preferences", "subjective work goals", "job preference orientation" (Turunen, 2011), a uobičajeno se ispituju fokusom na radnu motivaciju i radnu etiku.

Radna motivacija

U literaturi se mogu pronaći različite klasifikacije radne motivacije. Neki autori potenciraju tipologiju koja radne vrijednosti dijeli na: prestižne radne vrijednosti (status, uticaj i moć), društvene radne vrijednosti (odnosi sa suradnicama, nadređenima i drugim ljudima) i altruistične radne vrijednosti (želja da se pomogne drugima i dadne doprinos društvu) (Lyons i sur. 2005). Međutim, većina autora sklonija je razlikovanju između *intrinzičnih* i *ekstrinzičnih radnih vrijednosti* (Lyons i sur. 2005, Turunen, 2011, Lukeš i sur. 2019.). *Ekstrinzične radne vrijednosti* nisu vezane za vrstu posla koji pojedinac/jedinka obavlja, nego se tiču materijalnih aspekata rada: plaće, visine dohotka i pripadajućih beneficija, sigurnost posla, te mogućnosti napredovanja i izgradnje karijere. Statusno priznanje je također važan ekstrinzični

motivacijski faktor. U klasičnim modelima ekonomskog ponašanja ekstrinzične nagrade smatraju se ključnim motivacijskim faktorom za rad. Iz perspektive teorije samoodređenja, intrinzične vrijednosti mogu biti od većeg značaja na radnom mjestu. *Intrinzične vrijednosti* ili motivacija vezuje posao koji osoba obavlja sa vlastitim potrebama za samorealizacijom, a one se ispoljavaju kroz vrednovanje posla kao smislenog, kreativnog, interesantnog i samoodređujućeg (Lyons i sur.. 2005, Lukeš i sur., 2019., Proroković i sur. 2009.).

Tranzicija iz industrijskog/modernog ka postmodernom društvu implicira i tranzicijsku promjena vrijednosti vezanih uz rad, osobito u domenu radnih vrijednosti i radne etike. U zapadnoj sociološkoj/društvenoj teoriji, obzervirana (društvena) promjena s kraja 20-tog stoljeća, odnosno prijelaz iz modernog u postmoderno društvo opisuje se i tumači modernizacijskom teorijom. U srži modernizacijske teorije jeste tvrdnja da u onim društvima koja su postigla visok nivo socio-ekonomskog razvoja, odnosno prosperiteta, stanovništvo ima tendenciju da u značajnijoj mjeri cijeni emancipacijske, postmoderne društvene vrijednosti u odnosu na moderne vrijednosti konformiranja (Stam, Verbakel i De Graaf, 2013). Tezom o modernizaciji opisuje se proces opadanja modernih vrijednosti i shvatanja u korist postmodernih, individualističkih orijentacija. Primijenjen na sferu rada, ovaj proces podrazumijevao bi snažnije prisustvo i sklonost ka intrinzičnim, nauštrb ekstrinzičnim radnim vrijednostima (ciljevima).

Unutar modernizacijske teorije, može se povući distinkcija između kulturalne i strukturalne perspektive u zavisnosti od toga šta se uzima za presudan, faktor koji doprinosi smjeni (radnih) vrijednosti. Iz spektra kulturalnih objašnjenja, opće mjesto u razmatranju promjena vrijednosti u affluentnima društvima, uključujući i radne vrijednosti jeste Inglehartova teorija *intergeneracijske smjene vrijednosti* (intergenerational value change) (2008). Situira unutar opisane modernističke perspektive, ova teorija sugerira da je na djelu kulturna smjena od vrijednosti preživljavanja ka vrijednostima samo ekspresije. Inglehart, naime, tvrdi da zbog prolongiranog perio-

da prosperiteta u razvijenim industrijskim društvima postmaterijalističke potrebe za autonomijom, samoizražavanjem i kvalitetom života potiskuju materijalističke brige za ekonomskom i fizičkom sigurnošću. Stoga je, po njemu, u ovim društvima moguće govoriti o *cultural shift*/kulturalna smjena, odnosno otklonu od vrijednosti preživljavanja ka vrijednostima samoekspresije. Ovaj *cultural shift* uzrokuje/vodi nadalje ka promjenama društvenih (i individualnih) vrijednosti vezano za rodne uloge, seksualnu orijentaciju, religiju i podizanje djece (Inglehart, 2008: 142). Na ovom mjestu nije moguće ulaziti podrobnije u različite kritike koje su upućene na račun ove teorije, ali je neophodno i možda dovoljno ukazati na empirijska istraživanja koja dovode u pitanje navedenu tvrdnju, pozivajući se na značajne i specifične unutarnje razlike među zapadnoeuropskim zemljama, koje sugeriraju da one ne mogu biti tretirane kao homogena/jednobrazna cjelina (Turunen, 2011.).

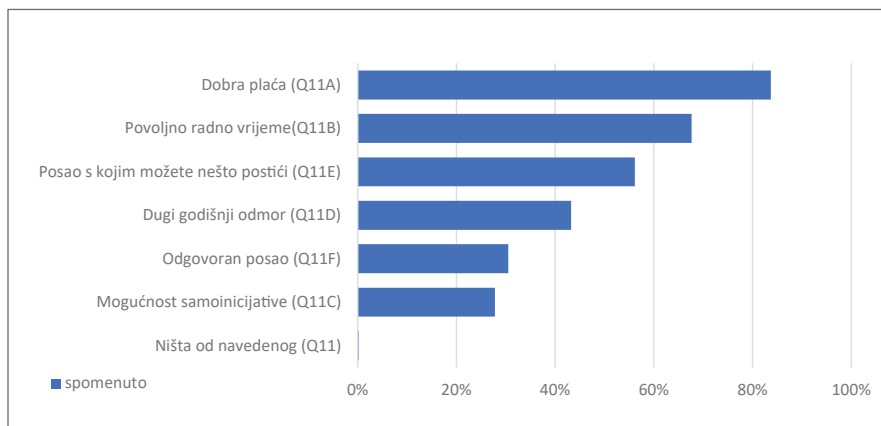
Alternativno objašnjenje razlika i sličnosti/varijacija u vrijednostima među zemljama nudi teorija socijalnih institucija. Iz strukturalne perspektive čini se da identificirane razlike u vrijednostima treba tražiti u razlikama institucionalnog okruženja, odnosno u društvenim institucijama poput crkve, socijalne države i obrazovanja. Podrobnju deskripciju ovog teorijskog stajališta nalazimo kod Stam, Verbakel i De Graaf (2013) koji ukazuju na (presudan) uticaj društvenih institucija na vrijednosti i ponašanja pojedinaca u određenom društvu putem formalnih i neformalnih normi koje produciraju, a koje pojedincima služe kao skup (društveno) prihvatljivih stavova, vrijednosti i ponašanja. Autori akcentuiraju specifičnih uticaja kulture i kulturnih normi (duboko penetrirane u kolektivne vrijednosti i vrijednosni sistem), religijske/vjerske denominacije (vjerska pripadnost kao značajan prediktor radne etike i radnih vrijednosti, osobito protestantizama u fazi utemeljenja kapitalizma) i socijalne države (izdašna socijalna država i socijalne naknade uvjetuje razumijevanje da rad nije obaveza za sve) na formiranje širih vrijednosnih orijentacija i radnih vrijednosti.

Uprkos dalekosežnim društvenim promjenama koje su odigrale u BiH od kraja socijalističkog perioda naovamo (u posljednjih 30-tak godina), a koje imaju važne implikacije na svijet rada i načina (re)konstituiranje pripadajućih radnih vrijednosti, potencijalne promjene u vrijednostima i stavovima bh. stanovništva spram rada i radne etike nisu istraživane. Pri tome, može se poći od pretpostavke da je (pet decenija) socijalistički sistem ostavio snažan pečat/naslijeđe na vrijednosti, stavove i očekivanja stanovništva. Radne etika bila je važan dio socijalističkog vrijednosnog sistema, rad je smatran najcjenjenijom aktivnošću, država je osiguravala (mit) punu zaposlenost, a nezaposlenost je stigmatizirana parazitiranjem ("ko ne radi, ne treba ni da jede"). (Aslund, 2007). U međuvremenu, političke, ekonomske i društvene okolnosti drastično su se promijenile: socio-ekonomski razvoj je usporen ili zaustavljen, država se odrekla obaveze da osigura punu zaposlenost, dostignuti nivo životnog standarda prosječno je opao, a siromaštvo raširilo (Bašić, 2013). Stoga su rezultati ovoga istraživanja od (neizmjernog) značaja za razumijevanje uloge rada i korespondentnih radnih vrijednosti u bh. populaciji, te (eventualno) utvrđivanje da li društvenu promjenu koju kolokvijalno nazivamo tranzicijom (od jednopartijskog sistema i komande ekonomije, u liberalnu demokratiju i tržišnu ekonomiju) prati i smjena radnih vrijednosti.

Upitnik korišten za prikupljanje podataka u ovoj studiji vrijednosti sadržavao je dva ključna pitanja vezano uz rad, a dobiveni odgovori omogućuju uvid u radne vrijednosti, odnosno motive za prihvatanje posla i radnu etiku. U okviru prvog pitanja od ispitanika je traženo da identificiraju sve značajke posla koje smatraju važnim, a koje determiniraju izbor posla, odnosno karijere. Među ponuđenim odgovorima – na osi ekstrinzičnih i intrinzičnih vrijednosti - nalazilo se šest ključnih aspekata rada: dobra plaća, povoljno radno vrijeme, mogućnost samoinicijative, dugi godišnji odmori, posao s kojim možete nešto postići, i odgovoran posao. Ispitanicima je data mogućnost da odaberu svaku značajku koju smatraju važnom, uključujući i opciju "ništa od navedenoga".

Odgovori na navedeno pitanje omogućuju nam da odgovorimo na pitanje šta je bh. građanima važno u poslu ili u radnom životu.

Slika 1. Karakteristike posla koje ispitanici smatraju važnima

Prema dobivenim pokazateljima, dvije centralne značajke posla koje većina ispitanika ocjenjuje/smatra važnim su ekstrinzične vrijednosti, dobra plaća (83,7%) i povoljno radno vrijeme (67,6%), dok je na trećem mjestu intrinzična vrijednost koja odgovara sadržaju posla ("posao s kojim možete nešto postići") koju važnom smatra nešto više od polovine ispitanika (56,1%). Najrjeđe birane značajke jesu intrinzične vrijednosti 'odgovoran posao' (30,5%) i 'mogućnost samoinicijative' (27,8%) koje važnima procjenjuje tek svaki treći građanin/ka. Također, nešto manje od polovine ispitanika vrednuje duge godišnje odmore (43,2%). Posmatramo li dobivene rezultate na osi ekstrinzične- intrinzične radne motivacije evidentno je da su materijalne (ekstrinzične) dimenzija/prednosti rada visoko rangirane (plaća, radno vrijeme, godišnji odmor). Tek jedna trećina ispitanika inklinira samoinicijativnosti i odgovornosti na poslu. Ipak, više od polovine ispitanika čini neki pomak ka intrinzičnom skupu vrijednosti – premosnicu između materijalne/tradicionalne motivacije ka intrinzičnoj motivaciji čini značajka koja upućuje na sadržaj posla, odnosno da li je ispunjavajući ili ne.

U kojem ključu razumjeti i tumačiti ove pokazatelje koji sugeriraju da se bh. stanovništvo sporo i mukotrпно adaptira na novonastale društvene okolnosti koje potiču kulturu rada utemeljenu na inovativnosti, kreativnosti i fleksibilnosti? Od koristi nam može biti komparativna analiza radnih vrijednosti za devet europskih zemalja uključenih u četiri studije vrijednosti urađene od 1981. godine (1981., 1990., 1999. i 2008.) i ostalih zemalja europskog regiona (Tchernia, 2017). Poredeći iskazane radne vrijednosti na osi materijalne prednosti (ekstrinzične) i sadržaja rada (intrinzične), Tchernia dolazi do zaključka da u obje navedene dimenzije postoje signifikantne varijacije među europskim zemljama u zavisnosti od geografskog područja: materijalne radne vrijednosti najznačajnije su u zemljama južne i istočne Evrope (Portugal, Mala, Rumunija, Estonija, Bugarska, Litvanija, Poljska), a najmanje važne u sjevernoj i zapadnoj Evropi (Danska, Belgiji, Francuska, Njemačka). Očekivanja u vezi sa sadržajem rada najvažnijima se čine u Luksemburgu i Holandiji, te Bugarskoj, Kipru, Portugalu i Sloveniji (2017:129). Podatke po kojima stanovništvo manje bogatih zemalja više vrednuje materijalna očekivanja od rada, dok se u bogatijim zemljama više važnosti od očekivanja pridaje sadržaju rada. Ona dovodi u vezu sa postmaterijalističkom teorijom koja sugerira da sa povećanjem materijalnog prosperiteta uslijed socioekonomskog razvoja zemlje, opada značaj materijalne satisfakcije, a raste potreba za samoostvarenjem i kolektivnom odgovornošću u stanovništvu (2017).

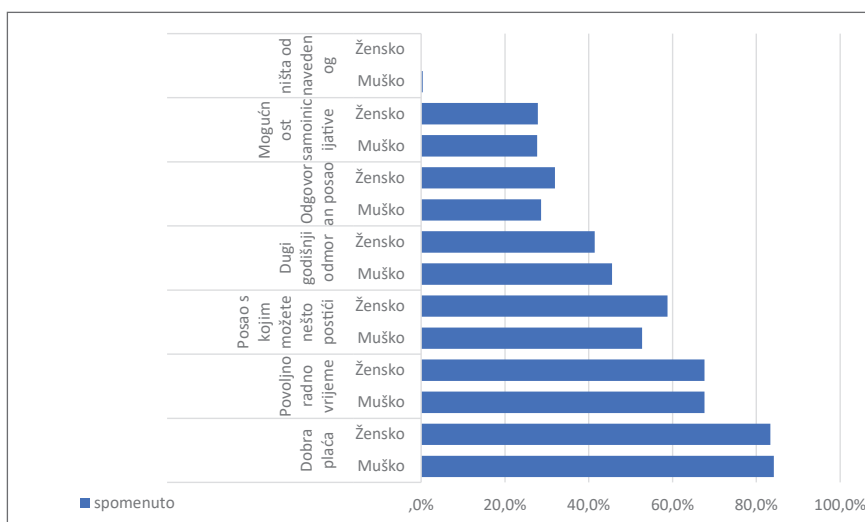
Nameće se pitanje da li radne vrijednosti variraju u odnosu na spol, dob ili generacijsku pripadnost, obrazovanje, odnosno mjesto prebivališta shodno administrativnoj strukturi zemlje.

Tranzicijske promjene u ekonomskoj sferi (deindustrijalizacija, privatizacija, širenje uslužnog sektora i sl.) najdrastičnije su se odrazile na stope aktivnosti kod žena. Za razliku od socijalističkog perioda koji je visoko vrednovao žene kao industrijske radnice i promovirao visoku participaciju žena u sferi rada, stope aktivnosti među ženama u postsocijalističkom periodu dvostruko su niže od muškaraca, pri čemu se žene suočavaju sa brojnim poteškoća-

ma i izazovima na liberaliziranom tržištu rada (Bašić i Miković, 2012., Bašić i Repovac-Nikšić, 2019). S druge strane, nekoliko je razloga zbog kojih je participacija žena na tržišta rada bitna i poželjna: značajnije učešće žena u sferi rada i zapošljavanja omogućuje održanje postojećih aranžmana u sferi penzionog osiguranja i tržišta rada, doprinosi rodnoj ravnopravnosti i višem nivou blagostanja i socio-ekonomskog prosperiteta na pojedinačnoj, porodičnoj i kolektivnoj razini.

Stoga je važno utvrditi kojim se faktorima žene rukovode pri odabiru posla i karijere, odnosno postoje li razlike između žena i muškaraca po pitanju ciljeva i očekivanja od posla.

Slika 2. Karakteristike posla koje ispitanici smatraju važnima prema spolu

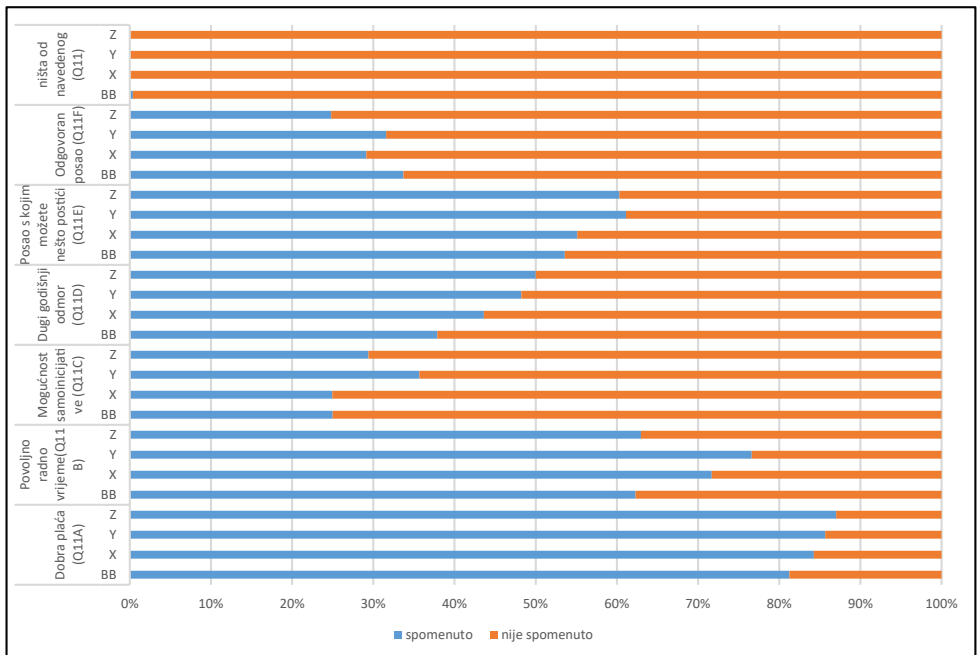
Podaci ukazuju na to da nema značajnijih varijacija u frekvencijama između žena i muškaraca u identificiranom obrascu sklonosti ka ekstrinzičnim motivima: dobru plaću cijeni 84,2% ispitanika i 83,4% ispitanica, a povoljno radno vrijeme istovjetan procent (67,6%). Međutim, žene inkliniraju da češće od muškaraca biraju intrinzične radne vrijednosti. Tako je jedini visokorangirani intrinzični faktor – “*posao s kojim možete nešto postići*” – biralo više žena (58,8%) nego muškaraca (52,7%).

Slično je i kod značajke "odgovoran posao" koju je biralo 32% žena u odnosu na 28,6% muškaraca. Kod mogućnosti samoinicijative, kao najslabije rangiranom faktoru, rodne razlike su najmanje izražene, što znači da je aspekt samoinicijativnosti nisko na ljestvici ciljeva i za žene i za muškarce. Manje je možda očekivano da muškarci za četiri procenta više vrednuju duge godišnje odmore u odnosu na žene (45,5% muškaraca i 41,4% žena). Testiranjem značajnosti opisanih razlika u radnoj motivaciji između žena i muškaraca nije utvrđena statistička značajnost iako se u savremenoj literaturi navode dokazi da žene u odnosu na muškarce pridaju više važnost intrinzičnim radnim vrijednostima (Bilha, 1993., Schutz Lee i sur., 2020).

U javnoj sferi prisutan je empirijskim istraživanjima neprovjeren stav kako se radne vrijednosti današnje mlade generacije razlikuju od prethodnih generacija, a stereotipske predstave o generacijama protežu se medijskim i javnim prostorom. Tako se npr. pripadnici/e GEN X simplificirano prokazuju kao "ne"-orijentirani, manje spremni da posao smatraju centralnom životnom sferom i manje lojalni poslodavcima, iz istovremeno čvrsto vjerovanje da je naporan rad (ulaganje truda) indikator lične vrijednosti. Generaciju Y, odnosno milenijale povezuje se često sa povećanom samosviješću, narcizmom, anksioznošću i depresijom, i generaciju skloniju eksternim lokusima kontrole.

Postoje li međugeneracijske razlike u radnoj motivaciji u BiH?

Slika 3. Karakteristike posla koje ispitanici smatraju važnima prema generaciji

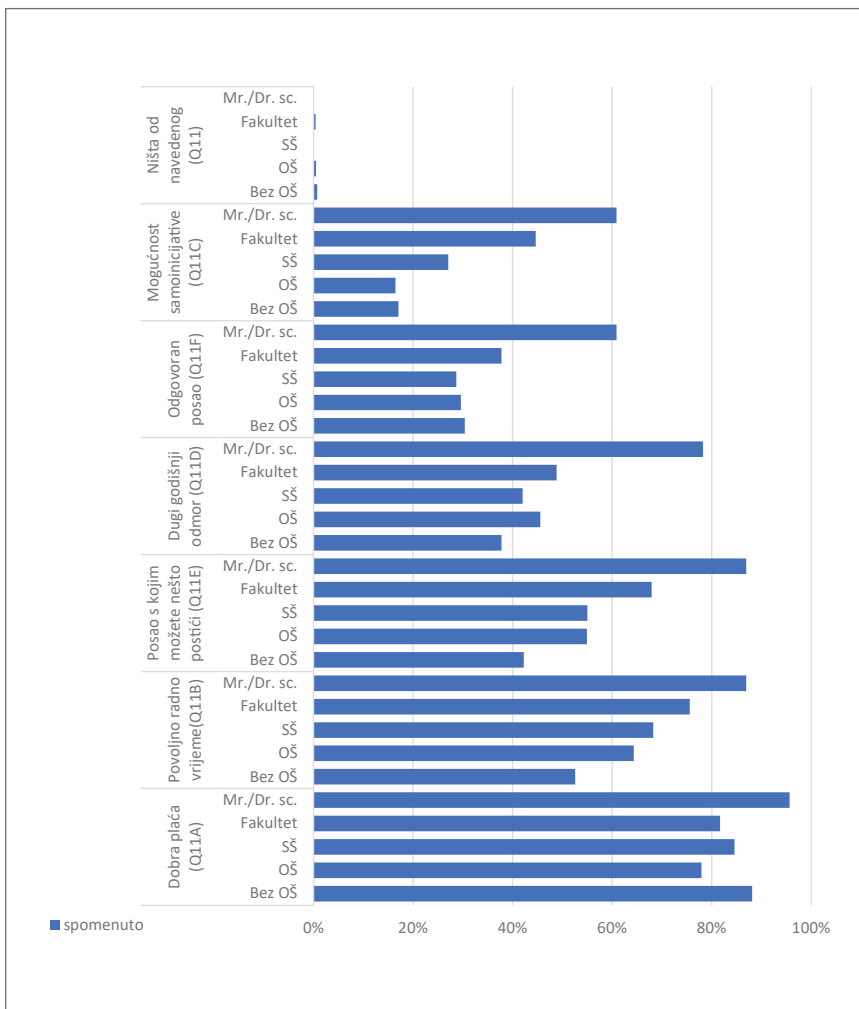
Očito je da se opisani opći obrazac čini relativno stabilnim i konzistentnim među generacijama, uz manje/neznatne razlike. Općenito, najfrekventniji radni motiv u svim generacijama jeste dobra plaća i općenito visok postotak onih koji biraju ovu kategoriju odgovora iz generacije u generaciju raste: od 81,3% - BB, 84,3 % - Gen X , 85,7% - Gen Y do 87% - Gen Z. Drugi najčešće birani motiv jeste povoljno radno vrijeme, koje učestalije biraju pripadnici i pripadnice Y- (76,6%) i X-generacije (71,7%) u odnosu na 62,3% BB i 63% milenijala.

Uzlaznu distribuciju frekvencija nalazimo i kod ekstrinzičnog motiva dugi godišnji odmor: u svakoj narednoj generaciji viši je postotak onih kojima je ova dimenzija posla važna: od 37,9% BB do 50% u Gen-Z, te intrinzičnog motiva "posao kojim možete nešto postići"/sadržajan posao: 53,6% BB, 55,1%X, 61,1% Y i 60,3% Z – generacija.

S druge strane, spremnost da posao bira zbog njegove odgovornosti iz generacije u generaciju (generacijski) opada: dok je za 33,7% BB vršenje odgovornog posla važan, taj postotak u generaciji Y iznosi tek 24,8%. Intrinzična vrijednost samoinicijativnosti koja je važna tek trećini ispitanika, nešto je značajnije zastupljena u Gen-Y (35,7%) i Z-generaciji (29,4%). Ovi podaci u određenoj mjeri korespondiraju rezultatima istraživanja o položaju mladih u BiH (Bašić, 2015) koji su pokazali da se ispitanici prilikom odabira zaposlenja rukovode visinom plaće (45,4%) i sigurnošću radnoga mjesta (30%), a da je zadovoljno poslom koji radi važno tek 15% mladih.

Dosadašnja istraživanja vršena u razvijenim zemljama ukazuju na snažnu spregu između obrazovanja i radne motivacije, na način da se viši nivo obrazovanja pokazuje značajnim prediktorom sklonosti ka intrinzičnim radnim vrijednostima.

Slika 4. Karakteristike posla koje ispitanici smatraju važnima prema obrazovanju

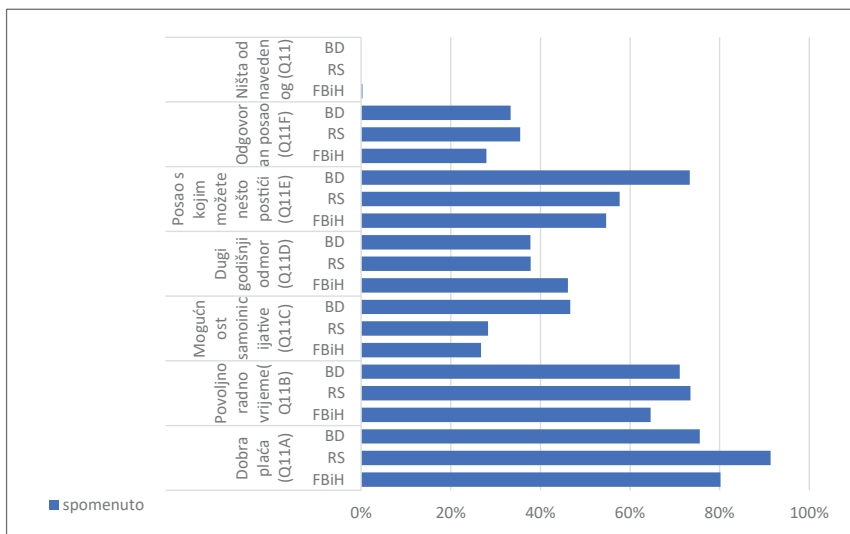

Posmatrani kroz prizmu obrazovanja, utvrđeni obrazac visokog vrednovanja materijalnih i relativno niskog značaja intrinzičnih radnih vrijednosti se pokazuje opstojnim, s tim da je vidljivo također da postotak onih koju važnost pridaju i jednim i drugim vrijednostima raste s porastom nivoa obrazovanja. Ispitanici s različitim nivoom obrazovanja, u podjednako visokom omjeru cijene ekstrinzične motive- dobru plaću i povoljno radno vrijeme, a raspon frekvencija kreće se kod dobre plaće od 81,1% kod ispitan-

ika bez formalnog obrazovanja do 95,7% kod ispitanika sa magistarskom i/ili doktorskom diplomom. Povoljno radno vrijeme vrednuje više navedena kategorija (87%) u odnosu na polovinu nekvalificiranih (52,6%). Raspon razlike u frekvencijama je, međutim, najintenzivniji u intrinzičnoj dimenziji samoinicijativnosti: dok je među onima bez osnovnoškolskog obrazovanja tek 17% biralo ovu značajku, mogućnost samoinicijative važna je za 60% magistara i doktora znanosti. Slično je i za druga dva intrinzična faktora – posao s kojim možete nešto postići (važan za 42,2% ispitanika bez OŠ i 87% Mr/Dr.sc.) i odgovoran posao (30,4% naspram 60,9%), što pokazuje da je među onima koji vrednuju intrinzične vrijednosti dvostruko više visokobrazovanih ispitanika. Iz ovih podataka može se izvući zaključak da s porastom nivoa obrazovanja u relativnom smislu, raste sklonost ekstrinzičnim, a u apsolutnom smislu sklonost intrinzičnim radnim vrijednostima.

Tcherna (2017) je sličan obrazac identificirala u evropskom kontekstu: intrinzična očekivanja izraženija su među osobama s višim nivoima obrazovanja, što tumači na način da je cilj sve dužeg školovanja/obrazovanja ne samo mogućnost dolaska do bolje plaćenog posla, nego i fundamentalnija težnja da se nađe zanimljiv i samoostvarujući posao. Na sličan zaključak upućuje i Turunenova studija subjektivnih radnih vrijednosti za pet evropskih zemalja (Finska, Njemačka, Velika Britanija, Španija i Švedska). Operacionalizirajući socijalnu klasu kroz nivo obrazovanja (uzimajući nivo obrazovanja za proxy za socijalnu klasu), autor utvrdio da je klasna pripadnost najznačajnija individualna determinanta intrinzičnih radnih vrijednosti, odnosno da pripadnici više klase više vrednuju intrinzične radne vrijednosti od onih niže na društvenoj ljestvici.

Slika 5. Karakteristike posla koje ispitanici smatraju važnima prema mjestu prebivališta

Obzirom da tri administrativne cjeline koje čine BiH fungiraju manje-više neovisno, te da tržište rada reflektuje entitetske/etničke podjele i segmentirano je, pojavljuje se pitanje postoje li unutrašnje razlike u radnim stavovima. Rezultati istraživanja pokazuju kako ispitanici u RS češće biraju dobru plaću (91,4%), povoljno radno vrijeme (73,5%) i odgovoran posao (35,5%), a ispitanici u FBiH duge godišnje odmore (46,1%). Nadalje, pokazuje se da su intrinzične vrijednosti – samoinicijativnosti i sadržaja posla – rasprostranjenije među ispitanicima u BD (46,7% naspram 27,8% ukupno, odnosno 73,3% naspram 56,1% ukupno).

Radna etika

Pored radnih vrijednosti u smislu motivacije za prihvatnje/bavljenje određenim poslom, istraživanje je obuhvatilo i ispitivanje *radne etike*. U pripadajućoj literaturi *radne etika* se definiše kao skup vrijednosti i stavova koji reflektuju fundamentalnu vrijednost rada u životu pojedinca. Referentno mjesto za promišljanje fenomena radne etike u savremenim kontekstu jeste studija Miller u sur. (2002) koji pokazuju da radne etika nije singula-

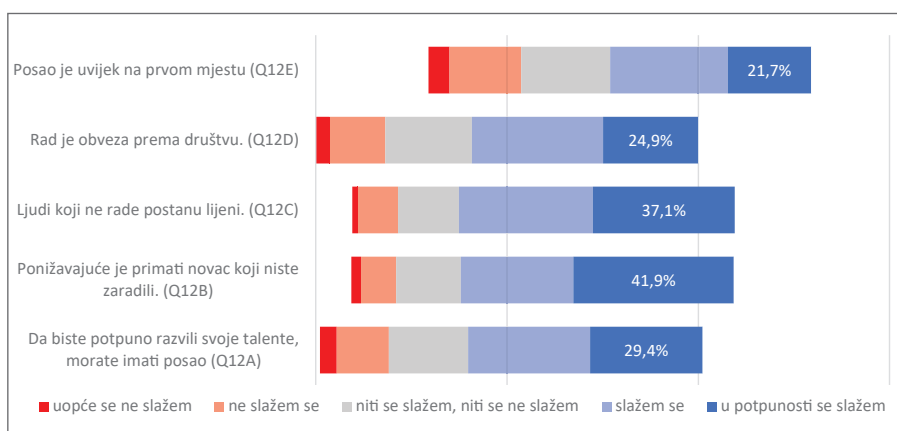
ran konstrukt, nego je čini specifična konstalacija stavova i uvjerenja koji utječu na, i oblikuju radno ponašanje. Navedeni autori govore o nekoliko važnih obilježja radne etike, među kojima su multidimenzionalnosti; radne etika tiče se rada i s radom spojive aktivnosti općenito, a ne specifičnosti vezano uz konkretan posao; radne etika se uči; radne etika se odnosi na stavove i uvjerenja (ne nužno i na ponašanje); radne etika je motivacijski i sekularan konstrukt (Miller i sur., 2002). Oni su, nadalje, identificirali sedam konceptualno različitih (i divergentnih) komponenti ili dimenzija koje po njima konstituiraju/čine/sačinjavaju konstrukt radne etike: centralnost rada, samooslanjanje, težak/mukotrpan rad, slobodno vrijeme/dokolica, moralnost/etika, odgoda zadovoljstva i izgubljeno vrijeme (2002). U okviru ovoga istraživanja radna etika je ispitivana fokusom na dimenziju centralnosti posla.

Centralnost posla u životu pojedinca reflektuje lične normativne poglede na radnu etiku i ulogu rada u ličnom životu. Dok se radna etika definira kao način na koji se rad inkorporira u vlastiti identitet ili poimanje sebstva (Coggin, 2012), zaokupljenost radom se razumijeva kao stupanj u kojemu pojedinačna radna motivacija predstavlja ili ne predstavlja središnji životni interes (Miliša, 1999. prema Proroković i sur., 2009.). Na sličan način centralnost rada definiraju i Lukeš i al. (2019) u istraživanju implikacija radnih vrijednosti na različite forme participacije na tržištu rada među mladim odraslim osobama u Europi. Po njima, centralnost rada je "uvjerenje koje pojedinci imaju glede nivoa značaja/važnosti koju rad igra u njihovim životima" (Paullay, Alliger i Stone-Romero, 1994:225, prema Lukeš i sur. 2019).

Intra-subjektivni doživljaj etike rada i korespondirajućih radnih vrijednosti vrši se interpolacijom "subjektivnog" i "objektivnog", jer se radne vrijednosti kanaliziraju susretom/sukobom lične motivacije i društvenog pritiska, odnosno norme društvene sredine. Značaj društvenih normi i očekivanja, ističe Tchernia (2017), ogleda se u činjenici da je riječ o jakom poticaju na rad koja dolazi izvanjskog svijeta za razliku od motivacije koja je lična, odnosno intimna.

Na taj način dominantne društvene predodžbe i vrijednosti postaju važni katalizatori individualnog doživljaja rada: da li se rad percipira društvenom dužnosti ili doprinosu društvu, izvorom samopoštovanja ili otuđenja i sl. Uticaj društvenih normi i očekivanja na percepciju rada ispitivan je u pitanju u kojem je izloženo pet tvrdnji koje ispituju radnu etiku, odnosno centralnost rada, odnos između rada i samopoštovanja i rada, i osudu lijenosti. Od ispitanika je traženo da na petostupanjskoj Likertovoj skali (1 - u potpunosti se slažem, 5 – uopće se ne slažem) iskažu stupanj slaganja sa navedenim tvrdnjama koje reprezentiraju specifično razumijevanje značaja i uloge rada u životu ispitanika/ca.

Slika 6. Značaj i uloga rada u životu ispitanika

Prema dobivenim pokazateljima, najveći stepen slaganja iskazuje se spram stavova koji vezuju rad i lijenost (*"ljudi koje ne rade postaju lijeni"* – 72,1%) su (u potpunosti) slaže, te rad i samopoštovanje (*"ponižavajuće je primati novac koji niste zaradili"* – 71,3% ispitanika se (u potpunosti) slaže). Ovakva distribucija frekvencija po kojoj je dvije trećine ispitanika spremno osuditi lijenost i smatra ponižavajućim nezaslužno priskrbljivanje primanja/dohotka, može se uzeti kao empirijska potvrda tezi da rad igra važnu ulogu u životu bosanskohercegovačkog stanovništva.

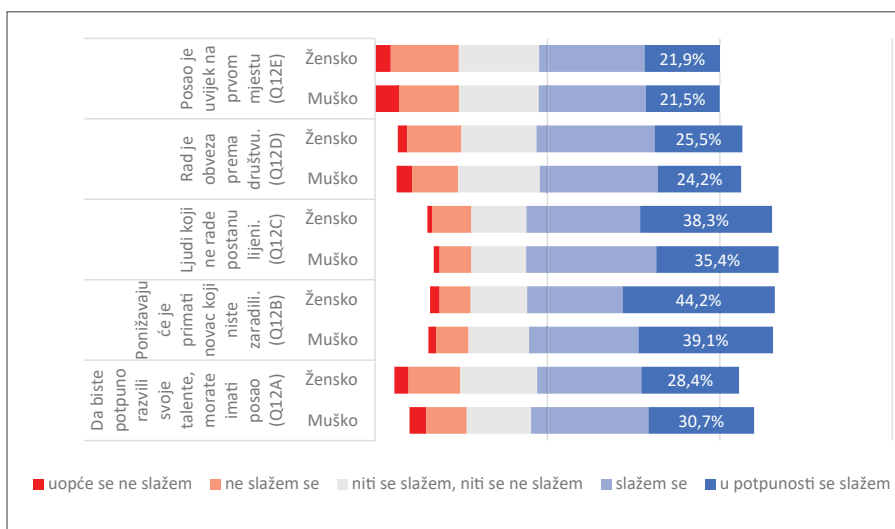
O tome da li je rad, odnosno posao središnji interes u životu bh. građana moguće je zaključivati kroz stepen slaganja sa sljedećim tvrdnjama: (1) "Da biste potpuno razvili svoje talente, trebate posao", (2) "Rad je obaveza prema društvu" i (3) "Posao je uvijek na prvom mjestu". Pokazuje se da ukoliko značajnost rada cijenimo kroz konstrukt centralnosti posla u svakodnevnom životu, podrška radu i nije toliko snažna: tek natpolovična većina ispitanika smatra da bi posao trebao biti na prvom mjestu (52,55), s konceptom rada kao društvene obaveze/obligacije slaže se 59,2% ispitanika, a da je posao važan za samoaktualizaciju, odnosno samoostvarenje smatra 61,3% ispitanika.

Ovi nalazi korespondiraju rezultatima istraživanja sprovednih u evropskom kontekstu. U studiji pod nazivom "*Explaining Variation in Work Ethic in Europe – Religious Heritage rather than Modernisation, the Welfare State and Communism*" Stam, Verbakel i De Graaf (2013) su, koristeći se podacima o radnoj etici iz Europske studije vrijednosti iz 2008. godine koja je ispitivana na temelju istovjetnog skupa tvrdnji, analizirali međunacionalne varijacije u radnoj etici u 44 evropske zemlje. Njihova analiza pokazuje da na skali od 1 (najniža) do 5 (najviša), radna etika u evropskim zemljama varira između 3.13 (Holandija) i 4.23 (Turska). Njihov je zaključak da općenito govoreći, Europljani ne odbacuju ideju rada kao moralne obaveze, ali da prosječna podrška ovoj ideji nije izražena. Međutim, uočljiv je obrazac u kojem se ispoljavaju razlike među evropskim zemljama: najsnažnija radna etiku zatiče se u zemljama istočne i južne Evrope, za razliku od zemalja zapadne i sjeverne Evrope gdje je ona općenito niža. Istraživanjem su obuhvaćene i zemlje iz regiona, a podaci o nivou radne etike pokazuju da najnižu vrijednost u regionu imaju Hrvatska (3.39) i BiH (3.56), slijede Slovenija i Srbija (3.66), Crna Gora (3.68), a najvišu Makedonija (3.83) i Albanija (3.93).

Studije na međunarodnom nivou pokazuju da radna etika i s njom povezani konstrukti ovise o sociodemografskim varijablama, poput spola, starosti, obrazovanja (Lindsay i Knox, 1984.) tako da će u narednom dijelu biti dat prikaz dobivenih pokazatelja o radnoj etici u odnosu na spolnu i generacijsku pripadnost, nivo obrazovanja i mjesto prebivališta.

Referirajući se na određeni broj međunarodnih studija koje pokazuju da je radna etika mjerena kroz centralnost posla značajnije niža kod žena nego kod muškaraca, osobito u kategorijama muškaraca i žena s (malom) djecom, Sharabi i Harpaz (2011) sugeriraju da je (eventualno) riječ o univerzalnom fenomenu. Identificirane razlike u poimanju značajnosti sfere rada u individualnim životima žena i muškaraca tumače se, najčešće, pozivom na specifične životne događaje koji pogađajuću (udate) žene, poput trudnoće, rađanja i brige o djeci, koji u još uvijek neravnopravnoj podjeli poslova u domaćinstvu i brige o djeci, uvjetuju da žene rade nižim intenzitetom od muškaraca, te različitoj, rodospecifičnoj socijalizaciji i društvenim očekivanijima i sl. Stoga je zanimljivo vidjeti da li postoje razlike između bh. žena i muškaraca glede značajnosti koju pridaju radu, odnosno poslu.

Slika 7. Radna etika prema spolu

Čini se da nema značajnijih razlika između žena i muškaraca u BiH u pogledu radne etike. U dimenziji centralnosti posla distribucija podataka po frekvencijama ne pokazuje značajnija odstupanja prema spolu. Jedina značajna razlika postoji kod tvrdnje " *da biste potpuno razvili svoje sposobnosti, morate imati posao*" koju su češće birali muškarci (64,7%) u odnosu na žene (58,6).

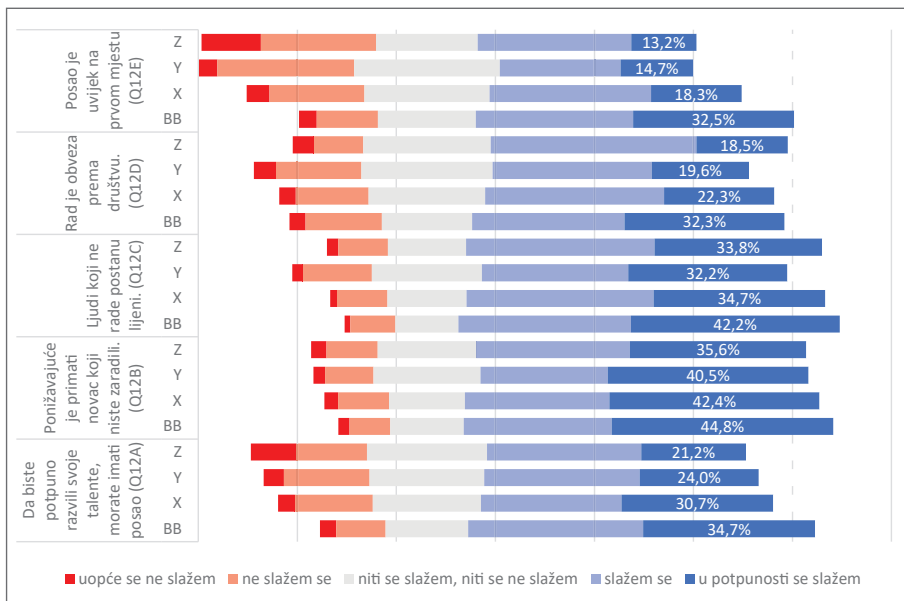
Obzirom da ovo može ukazivati na druge značajnije životne sfere u kojima žene pronalaze samorealizaciju, poput porodice i porodičnog života, dodatnim ispitivanjem utvrđeno je da ovo razlikovanje nije statistički značajno. Nadalje, polovina i muškaraca i žena smatra posao prioritarnim (52,5), i gotovo identičan postotak muškaraca i žena smatra rad obavezom prema društvu (58,4: 59,4%).

Općenito, visok stepen slaganja i kod muškaraca i kod žena postoji kod tvrdnji koje se odnose na odnos prema lijenosti i uživanju u nezarađenom novcu. Rodne razlike nisu izražene ni kod ovih tvrdnji, s tim da je nešto veći postotak žena nego muškaraca izražava potpuno slaganje sa navedenim tvrdnjama (44,2% žena u odnosu na 39,1% muškaraca, odnosno 38,3% žena u odnosu na 35,4% muškaraca), ali nije utvrđeno da su ove razlike na nivou statističke značajnosti.

Postalo je popularno i rašireno uvjerenje o opadanju značaja rada među mlađim zaposlenicima, osobito u smislu sveslabljenja razumijevanja rada kao najvažnijeg dijela osobnog života. Detaljan pregled dosadašnjih empirijskih istraživanja o generacijskim razlikama u radnim vrijednostima iz perspektive kros-sekcionalnih, kvalitativnih i longitudinalnih studija nalazimo kod Parry i Urwin (2011), koji u konačnici zaključuju da empirijski nalazi nisu jednoznačni zbog toga što je broj studija koje utvrđuju međugeneracijske razlike gotovo podjednak onima koje ih ne nalaze.

Postoje li generacijske razlike u radnoj etici u bosanskohercegovačkoj populaciji?

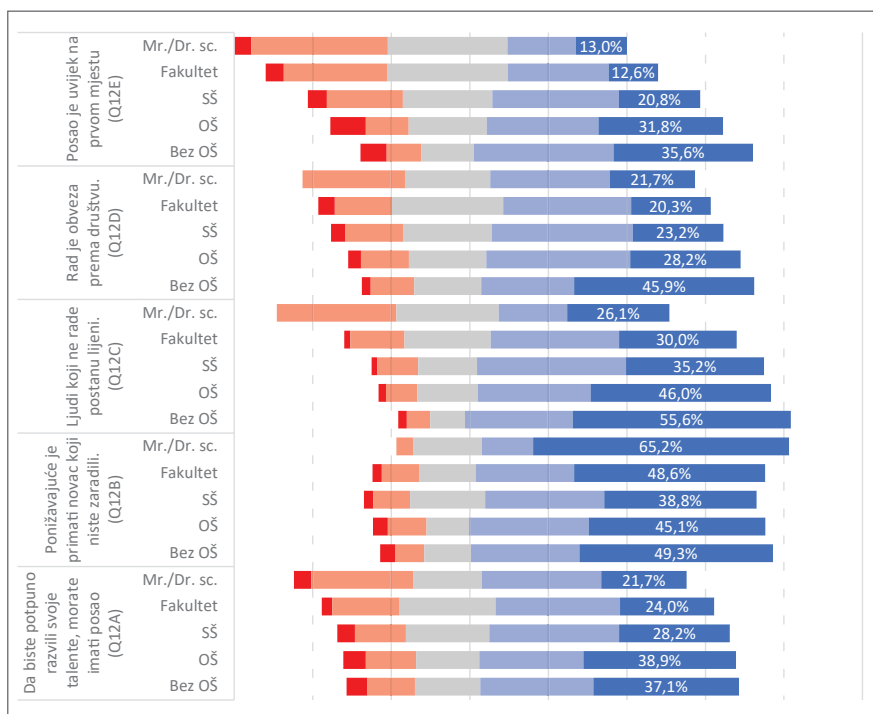
Slika 8. Rada etika prema generacijskoj pripadnosti

Uprkos prisutnim razlikama među generacijama ne može se tvrditi da se značajnost i uloga rada u životima pojedinaca generacijski mijenja, odnosno da svaka generacija iskazuje svojevrsnu vlastitu, generacijskom pripadnošću uslovljenu dinamiku u obrascima vrednovanja rada, odnosno radne tike. Dobiveni pokazatelji, ipak, ukazuju na neke trendove: tako npr. u kategoriji centralnosti rada, percepcija da je posao značajan za razvoj talenata opada sa relativno visokih 70% u BB–generaciji na 52,4% u Z–generaciji. Istovremeno, pripadnici Z–generacije rad u nešto značajnijem postotku smatraju društvenom obavezom (67,3% u odnosu na 63,1% u generaciji BB), ali su istovremeno u znatno manjem postotku spremni staviti posao na prvo mjesto (44,2% za razliku od 64,2% u BB generaciji i 50,9% u X–generaciji). Nadalje, spremnost za osudu lijenosti također (blago) opada generacijski: sa tvrdnjom da “ljudi koji ne rade postanu lijeni” slaže se 77% BB, 72,5% X i 61,7% pripadnika/ca Y– generacija. Međutim, u narednoj starosnoj kohorti primjetan je ponovo trend rasta (Z– generacije: 71.9%).

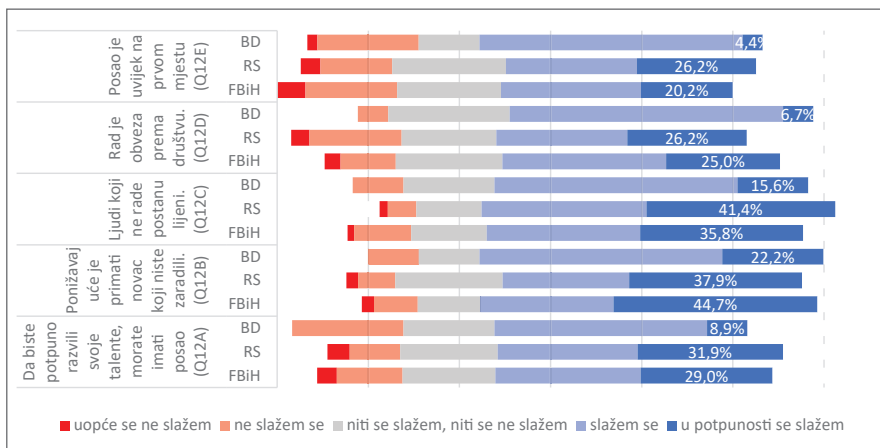
Sličan obrazac evidentan je i sa percepcijom priskrblijanja nezarađenog novca: dok u BB generaciji postotak onih koji se slažu sa tvrdnjom da je ponižavajuće uzeti novac koji niste zaradili iznosi 74,7% BB, u Z – generaciji iznosi 66,6%. Kada je riječ o međugeneracijskim razlikama u odnosu na radnu etiku, dobiveni podaci se u određenoj mjeri poklapaju sa rezultatima onih studija koje ukazuju na određene promjene u shvaćanju rada i njegove uloge u postbabyboomerskim generacijama. U tom kontekstu, studije Twenge i sur. (2010) su pokazali, koristeći se longitudinalnim pristupom, da centralnost posla opada među mladim odraslim osobama. Iz rezultata njihove analize je vidljivo, primjerice, da dok se tri četvrtine BB slaže s tvrdnjom da je rad centralni aspekt života, u GenY taj postotak je tek 63% . Do sličnih rezultata dolaze i Meriaca, Woehr i Banister (2010) srednje razlike u vrijednostima raspoređuju se u njihovoj analizi na sljedeći način: BB – 3.87, X – 3.04 i Y – 3.07, što upućuje na transgeneracijski pad radne etike.

Slika 9. Radne etika prema obrazovanju

Kada je riječ o obrazovanju, iz dobivenih se pokazatelja može identificirati stabilan obrazac koji ukazuje na to da postoji čvrsta veza između nivoa obrazovanja/školske spreme i vrijednosti rada u individualnim životima ispitanika: što viši nivo obrazovanja, toliko manje ispitanika kojima je rad ključan/centralan. Očekivano, razlike u frekvencijama najizrazitije su kod ispitanika bez formalnog/osnovnoškolskog obrazovanja i ispitanika sa Mr/Dr. zvanjima. Tako je, primjerice, (raspon) razlika između osoba bez kvalifikacija i onih sa najvišim nivoom obrazovanja (Mr/Dr) najizraženija u percepciji posla kao prioriteta (Q12E): s ovom tvrdnjom slaže se tek jedna trećina visokoobrazovanih u odnosu na dvije trećine neobrazovanih. Značajne, ali manje intenzivne razlike postoje i kod odgovora na druge dvije tvrdnje: rad kao društvenu obavezu vidi 69,6% onih bez obrazovanja spram 52,1% Mr./Dr., te posao kao osnovu za razvoj talenata 65,9% neobrazovanih spram 52,1% visokokvalificiranih. Može se, dakle, generalizirati da su obrazovaniji ispitanici/ce manje skloni dati plaćenom poslu prioritet, smatrati posao osnovom za samorazvoj i rad društvenom obavezom. Kada je u pitanju uživanje koristi od nezarađenog novca, postoji visok stepen slaganja među svim obrazovnim skupinama da je riječ o ponižavajućem činu ili praksi: 80,9% bez osnovne škole i 78,25% sa višim obrazovanjem se slaže sa ovom tvrdnjom. Ovo može upućivati na to da bez obzira na to kakvo mjesto rad zauzima u vlastitom životu, ispitanici iz svih obrazovnih skupina rad i dalje smatraju važnim izvorom samopoštovanja. Razlike među građanima najizraženije su u stavu spram lijenosti: visokoobrazovane osobe najmanje su osuđivački raspoložene, obzirom da postotak onih koji se slažu s ovom tvrdnjom opada s porastom nivoa obrazovanja (26,1% vs. 55,6% bez OŠ).

Slika 10. Radna etrika prema mjestu prebivališta

Obzirom da nisu uočene značajnije razlike u raspodjeli frekvencija među ispitanicima iz FBiH, RS i BD može se zaključiti da ove vrijednosti reflektuju općeprihvaćeni, prevladavajući obrazac stavova i vrijednosti. U konstruktivnosti posla, slaganje sa tvrdnjom da je rad društvena obaveza najviše je u RS (55% ispitanika) u odnosu na 61% u FBiH – 61% i 66,7% u BD); posao bi na prvo mjesto stavio gotovo jedan postotak ispitanika u FBiH (50,95) i RS (55%) i nešto više u BD (62,2%). S tvrdnjom “da biste u potpunosti razvili svoje talente, morate imati posao” slaže se 55,6% ispitanika u BD, 60,9% u FBiH i 62,6% ispitanika u RS. Stepent slaganja čini se stabilnim i u odnosu na osudu lijenosti (69,5% -FBiH, 69,9%-RS i 68,9% BD), te samopoštovanje, budući da se s tvrdnjom da je ponižavajuće primati novac koji niste zaradili slaže se 75,5% ispitanika u BD, 73,9% ispitanika u FBiH i 65,7% ispitanika u RS.

Zaključak

U ovom poglavlju prezentirani stavovi i vrijednosti spram radnih vrijednosti u bh. populaciji pokazuju da je poglede koje imamo na životne aktivnosti - uključujući i rad – nemoguće razumjeti i tumačiti uzvan društvenog konteksta unutar kojih su oblikovani. Rezultati istraživanja daju se uvjerljivo tumačiti referiranjem na pretpostavku o blagostanju kao ključnom pokretaču i katalizatoru obzerviranih promjena u svjetonazorskim/vrijednosnim orijentacijama među stanovništvom u (razvijenim) zemljama. *Blagostanje*, odnosno nivo životnog standarda je ujedno i zajednički sadržalac, odnosno tačka presijecanja (intersekcije) strukturalne i kulturalne perspektive kao potencijalnog eksplikacijskog (teorijskog) okvira za njihovo razumijevanje. U društvenoj zajednici izloženoj trajućim i traumatičnim lomovima društvenosti prolongirani nedostatak, odnosno preciznije rečeno *odsustvo blagostanja* (prosperiteta) uvjerljivo se razkriva ključnim uzrokom postojanosti identificiranih vrijednosnih obrazaca. U ovim društvenim okolnostima radikalniji odmak ka (post)modernim stavovima i vrijednostima, odnosno radikalnija promjena kulturnih obrazaca niti je izvjesna niti je realna.

U sferi rada čiji značaj u životu pojedinca općenito opada, loše ekonomske prilike, poput ograničenih ekonomskih mogućnosti i raširena nezaposlenost, visok stepen ekonomske i socijalne nesigurnosti, te prekasnost rada, u značajnoj mjeri kanaliziraju sklonost ka ekstrinzičnim/materijalnim radnim vrijednostima i rezultiraju preferencijama spram onih odrednica posla koje omogućuju osiguranje materijalne egzistencije. Posao/rad ili zaposlenje se vrednuje prevashodno kao sredstvo za osiguranje egzistencije i društvena obligacija, iako raste i značaj posla za vođenje (radno) smislenog i sadržajnog života.

Literatura

Aslund, A. (2007): *How Capitalism was Built: The Transformation of Central and Eastern Europe, Russia and Central Asia*. New York: Cambridge University Press.

Bašić, S., Miković, M. (2012): *Rodne (ne)jednakosti na tržištu rada u BiH – Ženska strana priče*. Sarajevo: Udruženje Žene ženama i Friedrich Ebert Fondacija.

Bašić, S., Repovac Nikšić, V. (2019): Ekonomija i rodna ravnopravnost, u: Gavrić, S. i Ždralović, A. 2019. (ur): *Rodna ravnopravnost: Teorija, pravo, politike. Uvod u rodne studije za studentice i studente društvenih nauka u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar i Pravni fakultet Sarajevo, 187-203.

Bašić, S. (2013): Društvene nejednakosti, društveno raslojavanje i siromaštvo u BiH, *Dijalog – Časopis za filozofiju i društvenu teoriju*, 1-2, 62-83.

_____ 2015.: 'Obrazovanje, zapošljavanje i mobilnost mladih', u: Žiga, J., Turčilo, L., Osmić, A., Bašić, S., Džananović Miraščija, N., Kapidžić D. i Brkić Šmigoc, J. (2015): *Studija o mladima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

Bilha, Mannheim. (1993): Gender and the Effects of Demographics, Status and Work Values on Work Centrality, *Work and Occupations*, 20 (1), 3-22.

Jackson, Robert M. (2006): *Opposing Forces: How, Why and When Will Gender Inequality Disappear?*, u: Francine D. Blau, Mary C. Brinton i David B. Grusky (eds): *The Declining Significance of Gender?*, New York: Russel Sage Foundation, 215-244.

Lindsay, P. i Wiliam, E. Knox. (1984): Continuity and Change in Work Values Among Young Adults. A Longitudinal Study, *American Journal of Sociology*, 89, (4), 918-931.

Lukeš, M., Feldmann, Manul i Vegetti, Federico. (2010): Work values and the Value of Work: Different Implications for Young Aduluts' Self-Employment in Europe, *The Annals of the Americal Academy*, 156-171.

Lyons, Sean., Duxbury, Linda i Chris Higgins. (2005): An Empirical Assessment of Generational Differences in Work-Related Values, u: Zinni, Deborah M. (ed): Human Resource Management. Proceedings of the Annual Conference of the Administrative Sciences Association of Canada, 26 (9), 62-72.

Meriac, John P., David J. Woehr. David J. i Christina Banister (2010): Generational Differences in Work Ethic: An Examination of Measurement Equivalence Across Three Cohorts, *Journal of Business Psychology*, 25, 315-324.

Miller, Michael J., David J. Woehr i Natasha Hudspeth. (2002): The Meaning and Measurement of Work Ethic: Construction and initial Validation of a Multidimensional Inventory, *Journal of Vocational Behaviour*, 60 (3), 451-489.

Parry, Ema i Peter Urwin. (2011): Generational Differences in Work Values: A Review of Theory and Evidence, *International Journal of Management Reviews* 13, 79-96.

Pieper, Josef. (2009): *Leisure: The Basis of Culture – The Philosophical Act*. San Francisko: Ignatius Press.

Proroković, Ana., Miliša, Zlatko i Antonio Knez. (2009): Radne vrijednosti i zadovoljstvo poslom s obzirom na neke sociodemografske značajke, *Acta Iadertina*, 6, 3-17.

Schutz Lee, K., Tufis P., and Alwin, D. (2010): Separate Sphere or Increasing Equality? Changing Gender beliefs in Postwar Japan, *Journal of Marriage and Family*, 72 (1), 184-201.

Sharabi, Moshe i Izthak Harpaz. (2011): Gender and the Relative Centrality of Major Life Domains: Changes over the Course of Time, *Community, Work and Family* 14 (1), 57-62.

Stam, Kirstin., Ellen Verkabel i Paul M. De Graaf. (2013): Explaining Variation in Work Ethic in Europe, *European Societies*, 15 (2), 268-289.
Standing, Guy. (2011): *The Precariat. The New dangerous Class*. London/New York: Bloomsbury Academic.

Tchernia, Jean – Francois. (2017): Expectations about Work, u: Brechon, Pierre i Frederic Gonthier (eds): *European Values – Trends and Divides over Thirty Years*. Leiden/Boston: Brill, 123-152.

Turunen, Teemu. (2011): Work Orientation in Flux? Comparing Trends in and Determinants of Subjective Work Goals in Five European Countries, *European Societies*, 13 (5), 641-662.

Twenge, Jean M., Stacy M. Campbell, Brian J. Hoffman i Charles E. Lance. (2010): Generational Differences in Work Values: Leisure and Extrinsic Values Increasing, Social and Intrinsic Values Decreasing, *Journal of Management* 36 (5): 1172-42.

BOSNA I HERCEGOVINA – “VJEROVANJE I PRIPADANJE” KAO DOMINANTAN MODEL RELIGIOZNOSTI U TRANZICIJSKOM KONTEKSTU

Ključno pitanje bilo koje rasprave o religiji i/ili religioznosti u savremenim europskim društvima, pa tako i bosanskohercegovačkom, nužno reflektira kontekstualnost koja je u stručnim radovima određena „sekularizacijskom debatom“, odnosno raspravama o sekularizaciji.

Na ovom mjestu važno je primjetiti da se duže vrijeme kod nas, kako u široj tako i u stručnoj javnosti nažalost, sam termin „sekularizacija“, bez obzira na kompleksnost polaznih premisa, uglavnom progrešno i pojednostavljeno razumijeva kao nešto što je u suprotnosti sa religijskim, nerijetko i kao proces koji je „antireligijski“, a što je zapravo anahron pristup, te u krajnjem pozicija koja metodološki nije valjana.

Kako god, polazna premisa jeste da u suvremenim europskim liberalno-demokratskim društvima, pokazalo se, sekularizacija ne samo da štiti neotuđiva prava individualne svijesti, već je ona također način života sa postmodernim povratkom religije u najdemokratskijem maniru. Dakle, ne radi se o opoziciji ili antireligijskoj sekularizaciji, već sekularizaciji kao političkoj predanosti koja nastaje kao stvarnost života u višereligijskom svijetu.

Sretan paradoks sekularizacije, kako to argumentira Željko Mardešić (2007), vidljiv i u tome što ona slabi političnost religije, ali u isto vrijeme otvara slobodan prostor za jačanje religioznosti religije, bilo izvan ili u samim religijskim institucijama.

Kada je pak u pitanju opći evropski kontekst, Jean-Paul Willaime (2007) ide i korak dalje, te ukazuje da svjedočimo hipersekularizaciji evropskih društava, odnosno, „upravo se u kontekstu hipersekularizacije evropskih društava ostvaruje određeni povratak vjerskoga, vjerskoga koje, sa svoje strane, teži svom dubokom preoblikovanju jednako u svojim odnosima prema istinama koje oni zahtijevaju i u svojim načinima društvenog postojanja... Ultramodernost se pojavljuje kao sekularizirana modernost gdje se sekularizacija primjenjuje na same sekularizirajuće snage“ (Willaime, 2007:102-3).

Razmatrajući sekularizaciju kao specifičnu evropsku karakteristiku, Daniele Harvieu-Leger (2003) pokazala je kako se dugo (pogrešno) mislilo da uz opadanje religijske prakse, paralelno opada i zastupljenost religijskog vjerovanja (uzrokovano prije svega tehničkim racionalizmom i afirmiranjem autonomije individua). Po ovoj autorici, u evropskim zemljama deregulacija institucionalne religije (individualiziranje vjerovanja koje rezultira u personalnom kredo i individualiziranje religijske prakse bez značajnijeg uticaja struktura religijskih zajednica) nije značilo u isto vrijeme da su konvencionalne religijske tradicije izgubile na svom kulturnom značaju u evropskom društvu.

Zapravo, radi se o tome da su konvencionalne religijske tradicije počele služiti kao posebni repozitoriji značenja na raspolaganju pojedincima da ih koriste subjektivno i na različite načine. Ipak, u modernoj Evropi, religijski identitet jeste naglo postao stvar ličnog izbora, najslikovitije prikazan sintagmom „vjerovanje bez pripadanja“ (Davie, 2005).

Upravo, reflektirajući gore određeni kontekst trebamo „čitati“ trenutni bosanskohercegovački momenat – ultramodernost i hipersekularizacija u Evropi, ali sa tom razlikom da to u Bosni i Hercegovini sve skupa nastupa isuviše brzo, odnosno, ovdje nismo imali priliku živjeti dovoljno dugo period klasične sekularizirajuće modernosti (a što je onaj period u kojem se sekularizacija razumijeva kao transfer sakralizacije vjerskog na druge sfere aktivnosti - ekonomsku, političku, moralnu, itd.).

Najmanje su dva bitna razloga zašto se to ovdje dešava na gore opisan način – prvi, specifično lokalni (uključujući tu i zaostavštinu socijalističnog uređenja odnosa država – religijske zajednice) kao i onoj globalni, gdje se istovremeno svijet restrukturira po principu *West vs. Rest* (Zapad nasuprot ostalima).

Sve u svemu, i kod nas, kao i uglavnom u većini svijeta, sekularizacija se primjenjuje sama na sebe, što rezultira u tzv. pobuni protiv sekularizacije, a što se očituje prije svega u tome da „religijske tradicije širom svijeta odbijaju prihvatiti marginalnu i privatiziranu ulogu koju su im namijenile teorije moderniteta... Društveni pokreti koji su se pojavili su ili religijski u svojoj prirodi, ili u ime religije postavljaju izazove legitimitnosti i autonomiji primarno sekularnih sfera, države i tržišne ekonomije... Religije širom svijeta ulaze u javnu sferu i arenu političkog nadmetanja ne samo da bi zaštitile svoj tradicionalni teren, kao što su to činile u prošlosti, već i da bi učestvovala u nadmetanju koje će definirati i odrediti moderne granice između privatne i javne sfere, između sistema i svijeta života, između pojedinca i društva, između obitelji, civilnog društva i države, između nacija, država, civilizacija, i svjetskog poretka“ (Casanova, 1994:3-6).

Ne radi se kod nas dakle samo o političkoj instrumentalizaciji religije, već i o tome da sekularizacija doista pojačava specifičnosti vjerskog, uzrokujući rekonstrukciju vjerskog identiteta kao manjiskog i transnacionalnog identiteta odvojenog od države. Na sceni nam se pojavljuje vjersko kao subkulture i/ili komunitarni okviri u pluralističkom društvu, i to je globalni, transnacionalni proces.

Steve Bruce (1996) uviđa situacije u kojima modernost ne podriva religiju, odnosno kada religiji dodjeljuje važne društvene uloge – to su situacije kulturne odbrane i kulturne tranzicije. Po njemu, kulturna odbrana je na sceni kada su dvije ili više zajednica u konfliktu, a njihovi pripadnici baštine različite religijske tradicije (npr. protestanti i katolici u Irskoj; Srbi, Hrvati i Bošnjaci u bivšoj Jugoslaviji).

Tada religijski identitet može dobiti na društvenoj važnosti i biti pozivom za etničko jedinstvo i ponos. Slična situacija je i kada jednom zajednicom dominira druga zajednica (koja je različite religije, ili je „bez“ religije) pa tada religijska institucija preuzima ulogu branitelja kulture i identiteta ljudi koji su pod dominacijom. U situacijama kulturne tranzicije, religijske institucije imaju ulogu pomoći ljudima da se nose sa promjenama sa kojima su suočeni.

Stroga je nužna kratka refleksija o nedavnoj prošlosti, odnosno situaciji u bivšoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, posebno u BiH. Iako nije ovom prilikom plauzibilno referirati se na empirijska istraživanja religije i religioznosti iz tog perioda, tako da ih na ovom mjestu nećemo predstavljati, mnogo je veoma validnih uvida o tom periodu koji pojašnjavaju trendove koji su danas prisutni. Naime, bivši sistem stvorio je praktično dvije vrste kultura „međusobno prilično udaljenih od kojih je jedna bila sistemska i ateistička koja se nije samo svim institucionalnim sredstvima podržavala, nego se često i nametala, što je rezultiralo njenom hegemonijom u kulturi, i drugu, izvansistemska, ali legalnu koja je efikasno potiskivala u sferu privatnosti bez značajnih javnih društvenih manifestacija (Blagojević, 2007:112).

Religija doista jeste u socijalističkoj Jugoslaviji bila privatizirana, na što ukazuju mnogi autori, a na naročito interesantan način o tome piše Jakelićeva (2003), kada govori o privatiziranju ne kao stvari individue, već kao stvari kolektiviteta. „Privatizacija religije u bivšoj Jugoslaviji bila je nametnuta komunističkom i antinacionalističkom platformom, što je... institucionaliziralo kolektivističku religiju u jedinoj sferi u kojoj je to bilo dozvoljeno – u privatnom životu vjernika, a ne u sferi javnog, gdje je kolektivna religioznost konceptualno uvijek smještena.“ (Jakelić, 2003:75-6).

Međutim, za razliku od perioda prethodnog društveno-političkog uređenja, kada smo imali situaciju sa „teizmima bez ikakvih javnih uloga“ (Vrcan, 2001), danas svjedočimo da je etabliran sistem, prije svega etnopolitički u svojoj naravi, sa teizmima izuzetno značajnih javnih uloga.

Posebno pitanje je koliko su predstavnici organizirane religije bili, i još uvijek jesu, spremni odgovoriti na također izuzetno visoka očekivanja koja su pred njih postavljena.

Bilo kako bilo, u posljednja tri desetljeća u Bosni i Hercegovini evidentan je proces povratka ka religijama, odnosno povratka religije u javni život, njenog prelaska iz „nevidljive“ (privatne) u (po)javnu sferu, dakle evidentna religijska deprivatizacija. Religijska obnova i revitalizacija religije ovdje je prisutna prije svega kao „desekularizacija“ javnog prostora i života, i svi relevantni indikatori ukazuju na značajnu revitalizaciju mjesta i uloge religije u bosanskohercegovačkom društvu (povećana participacija u religijskim aktivnostima, naglašavanje religijske pripadnosti, prisutnost religijskih zajednica u političkom i javnom životu kao i u medijima, uloga religijskih zajednica u legitimizacijskom sistemu, u obrazovanom sistemu, itd.). U naučnim i stručnim raspravama, fenomen „oživljenja“ religija uglavnom se određuje slijedećim ključnim riječima: povratak religija, desekularizacija javnog života, povratak ka religijama, deprivatiziranje religije, religijska obnova i revitalizacija religije, resakralizacija javnog prostora, izlazak religija iz „nevidljive“ sfere u javni život, i tome slično.

Ne smije se također zanemariti činjenica da su naročito konfliktna i post-konfliktna društva, napose ukoliko su karakterizirana multikonfesionalnošću, umnogome pogodnija za procese povećanja religioznosti. Bosna i Hercegovina, u tom smislu, više je od tipskog primjera za provjeru takvih tvrdnji.

Specifičnost bosanskohercegovačkog društveno-političkog miljea ogleda se naročito u etničkoj i konfesionalnoj strukturi stanovništva koje ga čini. Ono što se često spominje kao opće mjesto u historiji Bosne i Hercegovine jeste uloga religija u procesu primarnog samoodređenja njenih etniciteta. Povijesni subjektivitet u Bosni i Hercegovini nije ostvario istoznačnu nominalnost prostora i nacije, nego tradicionalnu komponentnost njenih naroda, nije se oformila jedna nacija, već nacionalni pluralizam, tj. nacionalni

trijalitet. U procesu nacionalnog diferenciranja domicilnog stanovništva, religije i konfesije su zapravo imale ključnu ulogu („vjera“ je ta koja spaja izvan i razdava unutar BiH; Suljević, 1983), tako da se i danas kod većine stanovnika religija i konfesija smatraju za uporišne tačke određenja identiteta, kao i individualne i kolektivne svijesti, kako o sebi samima, tako i o drugima. Iako je u prethodnih pedesetak godina u Bosni i Hercegovini sproveden relativno mali broj empirijskih istraživanja koja su razmatrala odnos religije (konfesije) i nacije, ipak se može tvrditi da u njoj većina stanovništva ima jasno izraženu konfesionalnu pripadnost, odnosno religijsku/konfesionalnu samoidentifikaciju. Pri tome treba naglasiti da religijska/konfesionalna samoidentifikacija nije istoznačna sa religijskom participacijom, i nije rijetkost da je stepen religijske, odnosno konfesionalne samoidentifikacije, po nekoliko puta veći od stepena religijske participacije.

Claude Dargent (2017) u zborniku *Evropska studija vrijednosti 2017*, upoglavljju pod naslovom *Religijska promjena, javni prostor i vjerovanja u Evropi*, tematski problematizira komparativnim pristupom stanje sa religijom na osnovu podataka dobivenih iz četiri vala istraživanja za evropsku studiju vrijednosti (EVS). Na osnovnoj razini, ovako koncipirana istraživanja vrijednosti doista omogućuju procjenu onoga što bi se moglo nazvati sveukupnom religioznošću neke od zemlja obuhvaćene istraživanjem. Prikupljeni podaci pružaju mjerenje stope, odnosno procenete pripadnosti stanovnika nekoj religijskoj zajednici, te identificiraju učestalost religijske prakse, odnosno participiranja u religijskim obredima.

Ne ulazeći u specifičnosti svake od pomenutih dimezija istraživanja fenomena religioznosti, odnosno specifičnosti varijabli, već u cilju prikazivanja općeg odnosa stanovništva različitih zemalja prema religiji, prema Dargentu, Evropljani koji zaista ispunjavaju zahtjeve svoje vjeroispovijesti danas su, u većini zemalja, „aktivna manjina“. Međutim, ono što nas u ovom momentu posebno interesira jeste da se, prema ovom autoru, na osnovu prikupljenih podataka pojavljuju tri različita profila zemalja: one u kojima je uočljivo *rapidno opadanje religijske afilijacije i prakse*, one kojima je prisutan

otpor ili fluktuacije u religijskoj afilijaciji i praksi, te konačno one u kojima je uočljiv *porast religijske afilijacije*. U tabelama koje slijede dati su osnovni parametri, pri čemu prvi indikator u polju predstavlja procenat onih koji su se samodeklarirali u smislu religijske pripadnosti, a drugi/donji indikator procenat onih koji participiraju u religijskim obredima (bilo redovno bilo povremeno).

Tabela 1. Prvi profil zemalja – Opadanje; Religijska afilijacija i učešće u religijskim obredima

	1981.	1990.	1999.	2008.		1981.	1990.	1999.	2008.
Francuska	74 31	61 34	57 26	49 25	Hrvatska			89 79	83 63
Belgija	76 46	68 44	64 43	58 33	Velika Britanija	91 33	81 23	76 20	66 15
Španija	91 64	87 58	82 52	75 38	Švedska	93 26	81 23	76 20	66 15
Irska	99	96 94	91 82	87 64	Norveška	96 41	90 34		80 37
Sjeverna Irska	96 74	90 74	86 68	78 65	Finska		88 34	88 42	76 26
Češka Republika		40 29	34 25	29 21					

Tabela 2. Drugi profil zemalja - Otpor ili fluktuacija; Religijska afilijacija i učešće u religijskim obredima

	1981.	1990.	1999.	2008.		1981.	1990.	1999.	2008.
Italija	94 70	85 76	82 78	82 80	Njemačka		79 46	77 50	73 44
Malta	100 94	97 91	99 92	97 86	Zapadna NJ.	91 53	89 50	87 55	84 50
Poljska		96 91	96 90	95 87	Istočna Nj.		38 30	34 27	23 17
Grčka			96 86	96 84	Danska	94 30	92 28	90 33	88 41
Portugal		72 50	89 64	81 52	Island	99 38	98 40	96 39	92 37
Austrija		85 59	88 62	83 52	Nizozemska	62 49	51 47	45 39	48 38
Luksemburg			72 52	74 64	Mađarska		58 43	57 37	55 38
Slovenija		73 57	70 54	71 51					

Tabela 3. Treći profil zemalja - Porast; Religijska afilijacija i učešće u religijskim obredima

	1990.	1999.	2008.		1990.	1999.	2008.
Bugarska	33 27	70 58	74 61	Litvanija	63 n/a	81 68	86 67
Rumunija	94 80	98 82	98 83	Bjelorusija		52 49	72 55
Slovačka	72 57	77 64	77 58	Rusija		51 32	62 40
Estonija	13 n/a	25 42	31 28	Ukrajina		56 54	77 64
Latvija	37 19	59 43	65 41	Turska		98 63	99 67

Od ostalih važnih uvida iz ovog preglednog poglavlja o općoj religioznosti u Evropi, interesantno je uvidjeti neke od indikatora kada je u pitanju dob ispitanika, generacijski učinak, te društvene i religijske promjene. Naime, bez obzira na skup zemalja uzetih u obzir (bilo sve koje su sudjelovale u europskom istraživanju iz 2008., bilo dvadeset i sedam koje su tada bile članice Evropske unije, bilo dvanaest država koje su bile u Europskoj uniji prije 1995.), mlađa populacija u Evropi je bila manje sklona da iskaže svoju vjersku pripadnost. Prema Dargentu ovo se može čitati na dva načina - ovisno o tome daje li se prednost efektu dobi/godina starosti (što bi značilo da starenje povećava privrženost religiji) ili generacijskom učinku (koji više naglašava stabilnost pozicioniranja datoj generaciji tokom svoga postojanja). Ukratko, ukoliko se favorizira generacijski učinak u odnosu na učinak starenja, moglo bi se govoriti o validnosti određenih postavki teorija sekularizacije.

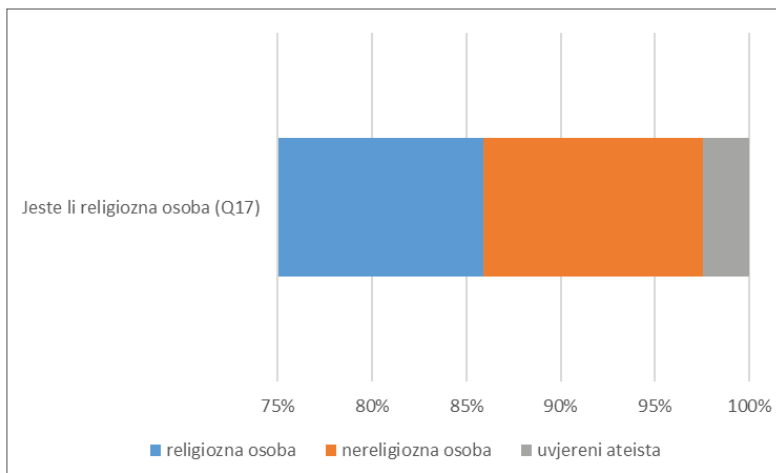
Bilo kako bilo, gdje je u svemu tome Bosna i Hercegovina, i kakvo je stanje religioznosti u BiH prema istraživanju EVS iz 2017. godine. Pri tome treba(lo) bi imati u vidu da je jedna od pretpostavki prisutna u većini studija koje za predmet imaju religiju i religioznost, te da se stepen religioznosti u svim bivšim zemljama SFRJ povećao nakon 20 i više godina tranzicije. Ipak, kako to sasvim ispravno argumentira Bešić:

„Ova hipoteza ne može biti nedvosmisleno dokazana na precizan način usljed činjenice da nemamo podatke istraživanja istim instrumentarijom na longitudinalnoj ravni.“ (Bešić, 2014:59).

Međutim, i u ovom kao i u mnogim drugim istraživanjima religioznosti, sam prikaz religioznosti zasniva se na manje-više standardnim sociološkim dimenzijama religioznosti: *vjerovanje, osobna religioznost/važnost religije u svakodnevnom životu, praksa, pripadanje, te javna uloga religije.*

Tako na pitanje da li se smatraju religioznom osobom, 85,9 odsto je odgovorilo pozitivno, 11,7 odsto se smatra nereligioznom, dok se 2,4 odsto ispitanih određuje uvjerenim ateistima. Žene su religioznije od muškaraca (88,9 odsto žene i 82,0 odsto muškarci), te je nešto viši stupanj religioznih zabilježen u Federaciji BiH u odnosu na Republiku Srpsku (87,2 odsto u odnosu na 83,6 odsto).

Slika 1: Da li se smatrate religioznom osobom?

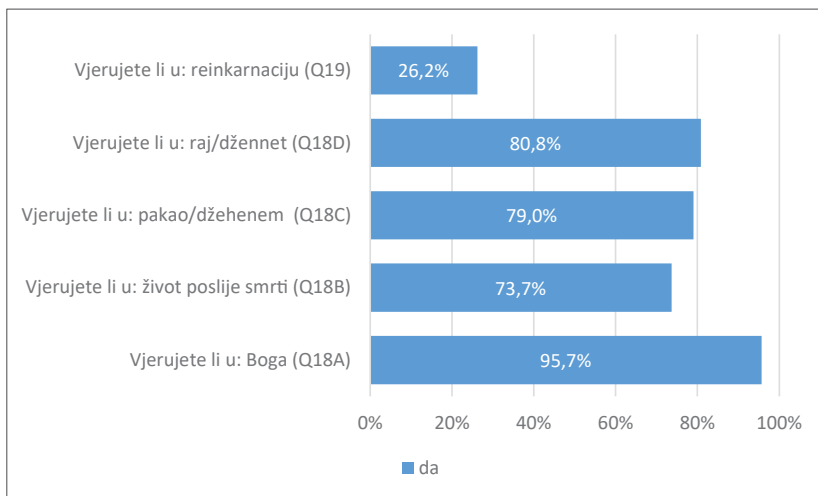

Religijsko vjerovanje se najčešće (po upitniku) reflektira u odgovorima na ona pitanja fokusirana na vjerovanje u Boga, vjerovanje u život poslije smrti, pakao/džehenem i raj/džennet, te vjerovanje u reinkarnaciju. Deskriptivna analiza često nije dovoljna, te napominjemo da rezultati faktorske analize nisu rađeni za potrebe ovog poglavlja.

Međutim, radna pretpostavka ipak jeste da bi rezultati faktorske analize ukazali na visok stepen strukturalne konzistentnosti indikatora religioznosti.

Na deskriptivnom nivou uočljivo je da najveći procenat ispitanika vjeruje u Boga, dok je primjetno (i određenom smislu očekivano) relativno nizak procenat onih koji vjeruju u reinkarnaciju. Prema spolu ispitanika, žene po svim varijablama imaju više skorove od muškaraca, iako ne možemo govoriti o statističkoj značajnosti (npr. 96, 9 odsto žena vjeruje u Boga u odnosu na 94,2 odsto muškaraca, ili 28, 5 odsto žena vjeruje u reinkarnaciju u odnosu na 23,4 odsto muškaraca). Slično je i sa generacijom ispitanika, ipak nešto viši je skor kod osoba koje ne vjeruju u Boga zabilježen u generaciji Z, a u odnosu na druge generacije (u generaciji Z 7,0 odsto ispitanih ne vjeruje u Boga, potom u generaciji Y – 4,5 odsto, slijedi generacija BB – 3,9 odsto, i konačno generacija X sa 2,6 odsto).

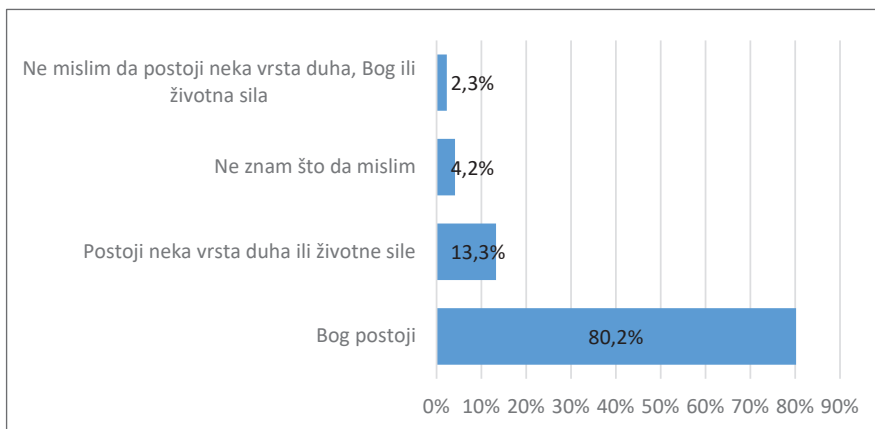
Slika 2: Vjerujete li u...

Nadalje, kada je u pitanju osobna religioznost, odnosno spiritualna razina ispitanika neovisna od doktrinarnog religijskog vjerovanja i/ili odnosa prema religijskoj zajednici (tj. konfesionalnoj pripadnosti), u analitički okvir uzima se, uz tvrdnje o postojanju Boga, i vjerovanje u neku vrstu duha ili životne sile, te slaganje sa tvrdnjom da se veza sa nadnaravnim uspostavlja na vlasititi način.

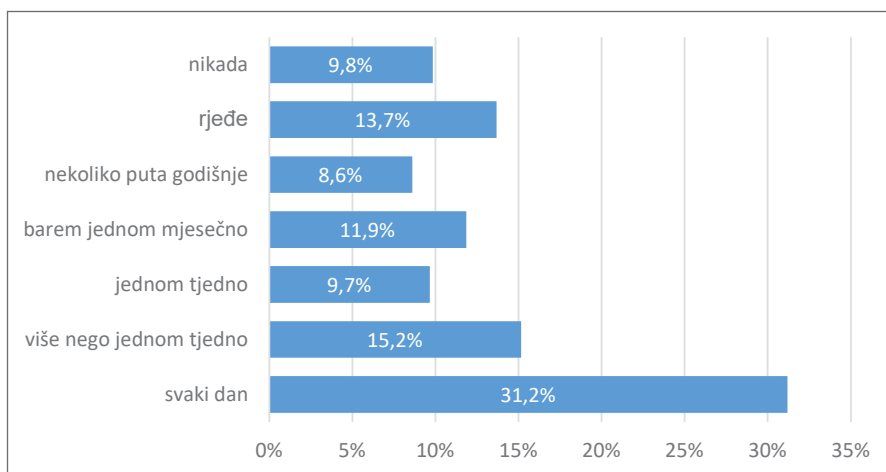
Također, tu spadaju i frekvencije o učestalosti molitvi/meditacije ispitanika, ali izvan vjerskog obreda.

Slika 3. Koja se od ovih tvrdnji najviše slaže s Vašim uvjerenjima?

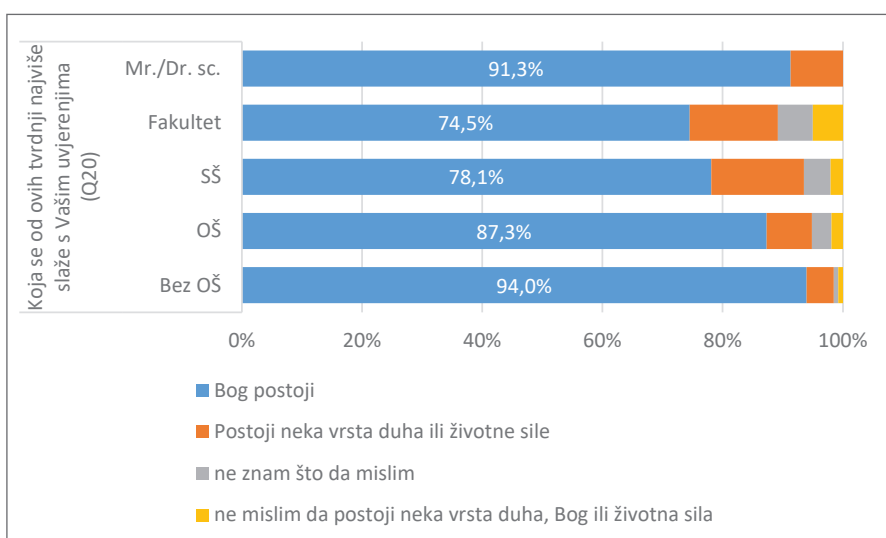

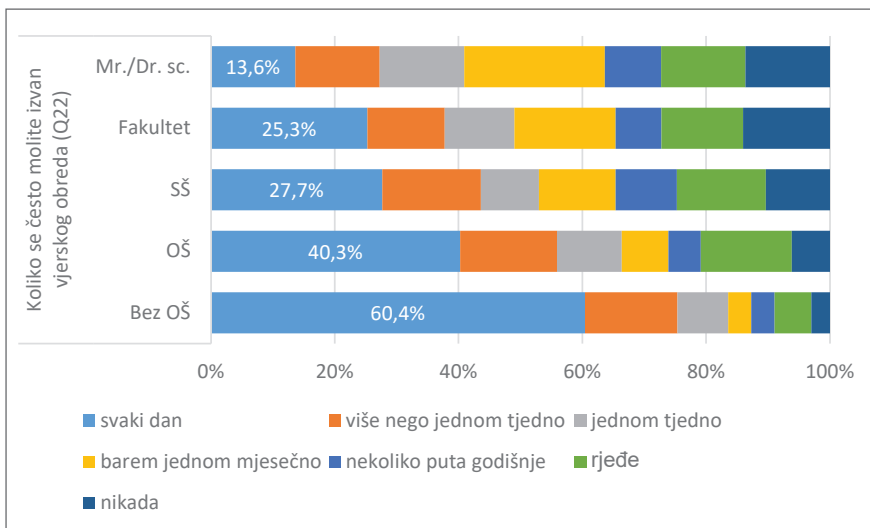
Iako to nije slučaj sa drugim pitanjima i varijablama, kod ove varijable mjesto stanovanja, odnosno entitet u kojem žive ispitanici pokazuje značajnije odstupanje – dok u Federaciji BiH 86, 5 odsto ispitanika vjeruje da Bog postoji, u Republici Srpskoj je taj procenat 66,8 odsto. U Republici Srpskoj pak 25, 2 odsto ispitanika vjeruje da postoji neka vrsta duha ili životne sile, dok je, kada je Federacija BiH u pitanju, postotak ispitanika koji ne vjeruju da postoji neka vrsta duha, Bog ili životna sila (ukupno 2, 3 odsto), među njima je najveći skor među onima koji imaju završen fakultet, kao i među onima koji pripadaju generaciji Z (iako se ne radi o statistički značajnom broju).

Slika 4. Koliko se često molite izvan vjerskog obreda?

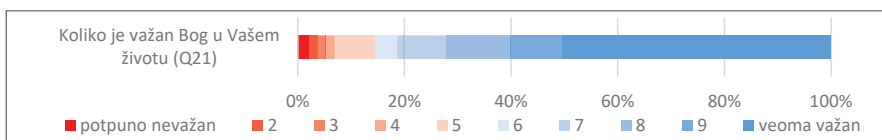

Deskriptivna analiza ukazuje na konzistentnost u odgovorima po demografskim karakteristikama kao i u slučaju religijskog vjerovanja (mada se žene češće mole od muškaraca svakodnevno - 38,9 odsto žena naspram 21,1 odsto muškaraca, odnosno znatno je više muškaraca koji se nikada ne mole izvan religijskog obreda, njih 14,4 odsto u odnosu na žene, njih 6,3 odsto), ali treba primjetiti da je efekat obrazovanja prisutan, iako slab, to jest na uzorcima sa većim stepenom obrazovanja smanjuje se nivo religijske samoidentifikacije, kao i osobne važnosti religije.

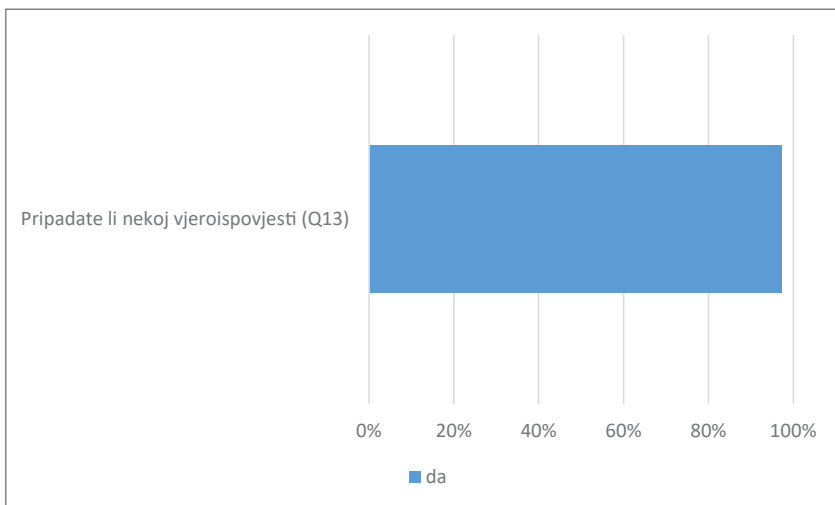

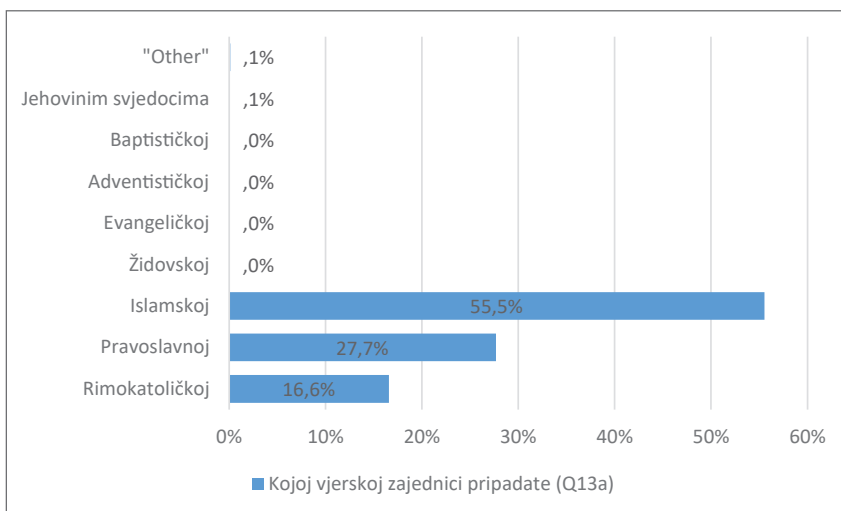
Jednako je tako i po pitanju stupnja važnosti u svakodnevnom životu, nedvojbeno je da je za većinu ispitanika religijski svjetonazor veoma važan.

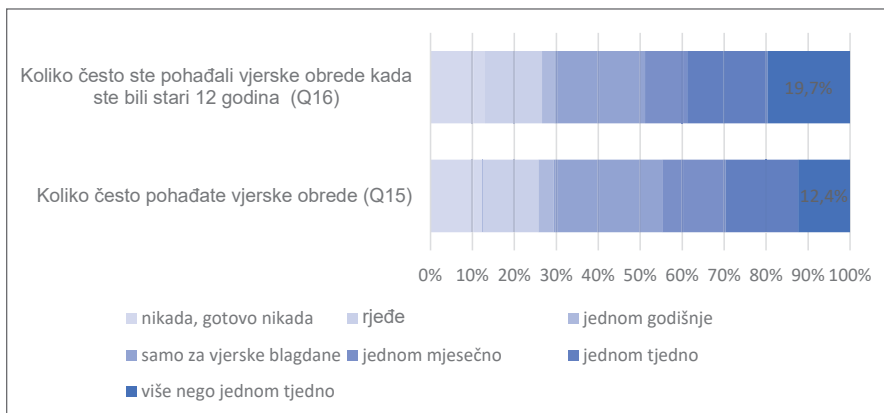
Na pitanje, da li pripadate nekoj vjeroispovjesti, 97,3 odsto ispitanika je odgovorilo pozitivno, što Bosnu i Hercegovinu svrstava u sami vrh evropskih zemalja kada je u pitanju religijska agregacija. Nema značajnijih razlika kada je u pitanju spol (žene su nešto religioznije od muškaraca 97,8 odsto naspram 96,5 odsto).

Time je primjetan i veoma visok i očekivani stupanj samodeklarativnog pripadanja religijskim zajednicama pri analizi dobivenih podataka.

Konačno, praktični aspekt religioznosti kroz participaciju u vjerskim obredima ukazuje da bi Bosnu i Hercegovinu mogli svrstati u ranije pominjani treći profil evropskih zemalja: *Porast; Religijska afilijacija i učešće u religijskim obredima.*

U uporednoj analizi podataka za evropski kontekst, razvidno je da je Bosna i Hercegovina značajno religioznija zemlja u odnosu na prosječni stepen religioznosti u Evropi.

Ono što je možda jedan od najinteresantnijih momenata za ovu studiju zapravo je ranije specifično uspostavljena "tranziciona generacijska hipoteza" (Bešić, 2014) koja pretpostavlja da su distinktivni tranzicijski faktori u bivšoj Jugoslaviji, tako i u Bosni i Hercegovini, uticali na povišen stepen religioznosti kod pripadnika najmlađe generacije.

Uzimaju se tu u obzir specifičnosti i razlike između grupa po generacijama BB (1945-1964), X (1965-1981), Y (1982-1994), Z (1995-2012) ili po ispitanicima starosti od 55-74 godine, 38 - 54 godine, 25-37 godina, i ispod 24 godine starosti.

Tako, prema Bešiću (2014), identificirano je dejstvo tranzicijskih faktora na povećanje stepena religioznosti (stav prema crkvi/konfesiji) kod pripadnika tranzicijske generacije (rođenih nakon 1980. godine) u zemljama bivše Jugoslavije. Nadalje, specifični tranzicijski faktori u bivšoj Jugoslaviji djelovali su na povećanje stepena religioznosti kod pripadnika najmlađe generacije. Utvrđeno je da bez obzira na rodne, obrazovne, materijalne, urbane i vjerske/konfesionalne razlike, pripadnici najmlađe generacije u većoj meri

vjeruju u religijske dogme, nego što je to slučaj sa starijim generacijama. Konačno, Bešić smatra ključnim u ovom pogledu "nalaz da je religijsko vjerovanje u zapadnim zemljama kod najmlađe generacije na nižem nivou, nego kod starijih generacija, dok je u postkomunističkoj Evropi, a posebno u ex SFRJ zemljama obrnuto". (Bešić, 2014:90)

Polazna premisa da su tranzicijski uslovi u Bosni i Hercegovini djelovali na povećanje stepena religioznosti (pozitivnog stava prema crkvi/vjerskoj zajednici/konfesiji) kod pripadnika najmlađe generacije vidljiva je i iz uporedne analize dobivenih podataka po generacijama kada je obavljanje religijskih obreda u pitanju. Tako 15,2 odsto pripadnika generacije Z religijske obrede obavlja više nego jednom sedmično, njih 16,3 odsto jednom sedmično, odnosno 17,3 odsto jednom mjesečno, što su i najviše frekvencije po ovom pitanju (u periodu kada su imali 12 godina starosti procenti su 25,8 odsto više nego jednom sedmično, 20,3 odsto jednom sedmično, i 8,2 odsto jednom mjesečno).

Sa druge pak strane, treba imati u vidu da je kod generacije Z u odnosu na druge generacije, bar kada je u pitanju osobna religioznost, tj. spiritualna razina ispitanika neovisna od doktrinarnog religijskog vjerovanja i/ili odnosa prema religijskoj zajednici (tj. konfesionalnoj pripadnosti), najviši postotak onih koji na postavljeno pitanje "ne znaju šta da misle", tj. njih 6,6 odsto, kao i "ne mislim da postoji neka vrsta duha, Bog ili životna sila", tj. njih 3,5 odsto. Konačno, među ispitanicima generacije Z je najveći postotak onih koji se ne smatraju religioznim uopšte, njih 14,2 odsto, i najveći broj uvjerenih ateista, njih 4,0 odsto.

Bilo kako bilo, pripadnost zemljama postsocijalističke i postkomunističke Evrope u odnosu na tzv. Zapad povećava vjerovatnoću pozitivnog stava prema religijskim zajednicama/konfesiji, dok pripadnost najmlađoj generaciji u postsocijalističkim i postpostkomunističkim zemljama u odnosu na pripadnost istoj generaciji na Zapadu, povećava vjerovatnoću religijskog vjerovanja i osobne religioznosti, dok između vršnjaka u dvije kategorije zemalja u pogledu povjerenja u crkvu/konfesiju ne postoje

značajne razlike. Bosna i Hercegovina je tu svakako dominantan primjer za potvrdu izrečenih tvrdnji.

Stoga se umjesto zaključka valja kratko osvrnuti na neka opća mjesta, bar kada je sociologija religije u pitanju. Michele Dillon (2003) podsjeća čemu još istraživanje religije u sociološkoj perspektivi:

prvo: religija i razumijevanje društvenog - odnosno, religija još uvijek ima pivotalnu ulogu u procesu kojim značajna većina stanovnika tumači svoje živote, i društveni kao i fizički svijet oko njih;

drugo: religija kao objašnjenje društvenog - odnosno, religija ne samo da ljudima pomože da razumiju društvena iskustva i institucionalne prakse, ona im također služi kao moćan izvor objašnjenja širokog spektra društvenih stavova i ponašanja;

i konačno

treće: religija kao emancipatorno sredstvo - odnosno, različite na religiji zasnovane grupe (faith-based groups) postavljaju izazove nejednakostima kako unutar religijskih institucija tako i drugim institucionalnim i društvenim oblicima organiziranja.

Bosna i Hercegovina je doista tipski primjer za provjeru i potvrdu prve i druge specifičnosti iz sociološke perspektive, dok treća, religija kao emancipatorno sredstvo gotovo ne egzistira, pogotovo kad je *mainstream* religija i religioznost na sceni.

„Što na kraju reći... Ne mnogo. Treba se ipak nadati da nas nadolazeća vremena neće stavljati pred stalni izbor između dviju krajnosti: ili da prihvatimo sveto koje je poludjelo od straha pred svjetovnim, ili da pristanemo na ravnodušno svjetovno što je zaboravilo na sveto. To, dakako, neće biti nikakv izbor, nego velika nesreća i novo ropstvo za cijeli ljudski rod. Zato nam pluralizam svjetonazora i dijalog religija postaju zadnjom uzdanicom pouzdanja u bolju sutrašnjicu.“ (Mardešić, 2007:38)

Literatura

Abel, O. (2005): „Vjerski konflikt – utemeljivač Evrope“, u Clamens, Gilles (ur.): SAVREMENA POLITIČKA FILOZOFIJA U EVROPI: FRANCUSKI POGLEDI, Forum Bosnae, Sarajevo, 2005.

Berger, P. (1999): „The Desecularization of the World: A Global Overview“ in Berger, Peter (ed.) (1999): THE DESECULARIZATION OF THE WORLD: Resurgent Religion and World Politics, Ethnic and Public Policy Center, Washington, D.C.

Bešić, M. (2014): „TRANZICIONE TRAUME I PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA -GENERACIJSKI PRISTUP: KOMPARATIVNA EMPIRIJSKA STUDIJA VREDNOSTI U ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE“, FPN Beograd, 2014.

Blagojević, M. (2007): „Savremena (de)sekularizacija srpskog društva“ u Đorđević,

Dragoljub (ur.) (2007): MUKE SA SVETIM, Niški kulturni centar, Niš.

Bruce, Steve (1996): RELIGION IN MODERN WORLD: From Catedrals to Cults, Oxford University Press, Oxford.

Casanova, Jose (1994): PUBLIC RELIGION IN THE MODERN WORLD, University of Chicago Press, Chichago.

Davie, Grace: RELIGIJA U SUVREMENOJ EVROPI: Mutacija sjećanja, Golden Marketing, Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

Dillon, Michele 2003. “The Sociology of Religion in Late Modernity”, in M. Dillon, ed., The Handbook of Sociology of Religion, the Cambridge University Press.

Dobbelaere, Karel (2004): *SECULARIZATION: An Analysis at Three Levels*, P.I.E Peter Lang, Brussels, Belgium.

Habermas, Jurgen: "The Political: The Rational Meaning of a Questionable Inheritance of Political Theology" in Mendieta, E. – Vanantwerpen, J. (eds.): *THE POWER OF RELIGION IN THE PUBLIC SPHERE*, COLUMBIA UNIVERSITY PRESS, New York, 2011.

Halman Loek, Paul de Graaf (eds.) (2017): *EUROPEAN VALUES STUDIES*, Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.

Harvieu-Leger, Danielle (2000): *RELIGION AS A CHAIN OF MEMORY*, Polity Press, Oxford, 2000.

Jakelić, S. (2003): „Sekularizacija: teorijski i povijesni aspekti“ u Vukomanović, M. – Vučelić, M. (ur.) (2003): *RELIGIJSKI DIJALOG – DRAMA RAZUMEVANJA*, BOŠ, Beograd.

Mardešić, Ž. (2007): „Religija u postmodernitetu: Nestanak ili povratak svetoga?“ u Đorđević, Dragoljub (ur.) (2007): *MUKE SA SVETIM*, Niški kulturni centar, Niš.

Wilson, Bryan (1982): *RELIGION IN SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE*, Oxford University Press, Oxford.

Suljević, K. (1981): *NACIONALNOST MUSLIMANA: Između teorije i politike*, Otokar Keršovani, Rijeka.

Vrcan, Srdjan: „Lacerated between Enormous Challenges and Inadequate Responses“ in Vukomanović, M. – Vučinić, M. (eds.) (2001): *RELIGIOUS DIALOGUE IN THE BALKANS: THE DRAMA OF UNDERSTANDING*, Belgrade Open School, Beograd, 2001.

Willaime. J. (2007): „Ultramoderne rekonfiguracije“, u *Evropski glasnik*, godište XII, br. 12. 2007, Zagreb.

PERCEPCIJA GRAĐANA O ULOZI DRŽAVE U BOSNI I HERCEGOVINI

UVOD

Problematsko razumijevanje *percepcije države u društvu* svrstava se u red osnovnih analiza u okviru temeljnih socioloških disciplina. Imajući u vidu ovu naizgled samorazumljivu polazišnu osnovu, problemu "percepcije i uloge države u društvu" može se pristupiti iz nekoliko "posebnih" socioloških okvira. Može se govoriti o perspektivi sociologije politike, sociologije kulture, sociologije religije itd. S obzirom na empirijski kvantum podataka koji imaju u vidu u studiji koja se bavi "aksiološkom" dimenzijom artikulacije i samoprodukcije društvene zbilje može asertirati da je jedini ispravan pristup navedenoj temi baziran na tzv. "hibridizaciji" metodologija u humanističkim i društvenim znanostima. Uzajamni dijalog "relativno autonomnih" oblasti u sociologiji omogućit će da holistički promislimo empirijske materijale o *vrijednosnoj* ulozi države u Bosni i Hercegovini.

O percepciji građana o ulozi države u Bosni i Hercegovini može se misliti iz tri perspektive. Prva perspektiva je zasnovana na stupnju povjerenja pojedinca u institucije države, koje se u skladu s horizontalnom raspodjelom vlasti misle u komponentama: izvršne, zakonodavne i pravosudne vlasti. Druga perspektiva je zasnovana na dimenziji tzv. "svakodnevnog života" i ona se ogleda u sociološkim indikatorima i determinantama poput stupnja zaposlenja, obrazovnog sistema, "realnih ciljeva države" itd. Treća dimenzija ogleda se na onome što će nazvati geostrateškom ili "geoepistemološkom" problematikom koja se ogleda u strategiji i sposobnosti države da se nosi s izazovima XXI stoljeća. Ova dimenzija može se dodatno sagledati iz dvije perspektive: jedna koje je usko vezana za fenomen globalizacije i

dominacije transnacionalnog kapitala te druga, koja se ogleda u izazovima "migrantske krize" s kojom je najviše pogođena Bosna i Hercegovina, a u konačnici i Europska Unija. Letimičan pogled na analitiku religijskih migracija, potvrđuje potrebu da se kultura "vrijednosti" u širokom smislu misli iznova.

Govoreći jezikom ranih i poznih prosvjetiteljskih teorija o društvu, pitanje o državi uvijek je i nužno pitanje o sistemu vrijednosti. Ovakvo stanovište proitsiče iz činjenice da su vrijednosti *društveno oblikovane i društveno uvjetovane*. Kulturalna i socijalna antropologija zdenac je u kome se može pronaći pregršt primjera u korist ove teze. Različita društva, proizvode različite vrijednosti te shodno tome normiraju i definiraju ono što nazivaju "socijalno prihvatljivim ponašanjem". Referentniji teorijski prilog ovoj tezi može se pronaći u tekstu Shmuela Eisenstadta "*Višestruke modernosti*" koji se zasniva na tezi da se procesi modernizacije koji su oblikovali suvremeni svijet nisu odvijali linearno i jednoznačno, nego heterogeno i u cjelosti "na različite načine". U suvremenoj sociologiji ovo se uzima kao jedan od više pokazatelja o tome kako su "društvene vrijednosti", zapravo, "kulturalno ovisne". Zahvaljujući pronicljivom opažanju ranih socijalnih antropologa (Radcliffe-Brown) i socijalnih psihologa pragmatističke orijentacije (G.H. Mead), izrasla je potreba za izgradnjom sistemskih/znanstvenih pristupa o porijeklu "ljudske vrijednosne različitosti".

Metode poput etnografije i etnologije, uklopljene u kapacitete "kulture sociologije" (Wallerstein) postale su prostor hermeneutičkog otkrivanja aksioloških semantičkih slojeva. S obzirom na tezu o "višestrukim modernostima" (Eisenstadt, 2000) sociolozi danas, van svake sumnje, razlikuju: japansku modernost, klasičnu europsku modernost koja se opet unutar sebe diferencira na njemačku, francusku, britansku itd. te druge tipove modernizacije svijeta koji su se razvijali historijski komplementarno, ali tematski divergentno.

Bosna i Hercegovina, i to je ono što se prvo mora konstatirati kada god se govori o istoj, u posljednjih tridesetak godina suštinski je promjenila svoj društveni i državni karakter. Strahote rata vođenog od 1992-1995 godine transformirale su karakter socijalne ontologije (sveukupne naravi društvenih institucija) te utoliko, barem nominalno promijenile i aksiološku strukturu društvene svijesti. Prevažno se misli na to da su stvorene nove "društvene činjenice" za koje se vjerovalo da će izvršiti "proces integracije" pojedinca u novonastale okolnosti. Pojednostavljeno rečeno, vjerovalo se da se disolucijom SFR Jugoslavije jednom za sva vremena stalo u kraj "starim socijalističkim samoupravnim" vrijednostima i očekivanjima koje pojedinac ima od društva. Jedan od značajnih empirijskih pokazatelja do koga se došlo pri izradi ove studije pokazao je da 26,7% ispitanika smatra da država treba preuzeti odgovornost da svakome osigura ono što mu je potrebno, dok svega 14,1% ispitanika smatra da je odgovornost na individui.

Ovo je eksplicitan pokazatelj da je naša društvena svijest "konzervativna" te da se ne uklapa u tokove onoga što podrazumijeva razvijena logika (neo) liberalnog kapitalizma. Treba istaći da kada se govori o korpusu pitanja o *ciljevima države*, većina ispitanika je odgovorila da su ekonomsko-privredni prioriteti najvažniji, što se može smatrati izuzetkom s obzirom na "tradicionalni" okvir ostalih odgovora. Analizi empirijskih podataka detaljno će se pristupiti u narednim cjelinama ovog poglavlja te će ih se dovoditi u korelaciju s teorijskim postavkama kojima će operirati.

Problem izgradnje jedne "sociologije društvenih vrijednosti" u Bosni i Hercegovini jeste, između ostaloga, i u činjenici da je srušen jedan kompaktan i sveprožimajući sistem vrijednosti koji bismo sociodemografski mogli locirati u hronotop između 1945-1992 godine (era SFRJ), a da u međuvremenu nije izgrađen novi sistem vrijednosti prema kojem bi pojedinci mogli "usidriti" (Ibrulj, 2005) svoje novonastale identitete. Metaforičkom terminologijom Zygmunta Baumanna, posuđenom iz mehanike fluida, moglo bi se kazati da se "solidna modernost" transformirala u "fluidnu modernost" kojoj je osnovni motiv za organizaciju društvenih vrijednosti "rastakanje svega čvrstoga" (Bauman, 2011, 11).

Novonastale društvene vrijednosti (prvo u eri Rpublike BiH (1992-1995), a nakon Daytonskog sporazuma samo Bosne i Hercegovine, države sačinjene iz dva entiteta i jednog distrikta) "kopernikanski" su promijenile temelje na kojima počiva socijalna ontologija s kojom se išlo, a u konačnici, i ušlo u XXI st. Ključni problem, mimo općepoznatog porasta etnoklerikalnog nacionalizma, sačinjavao se u diskrepanci između "starih vrijednosti" koje su funkcionirale kao "događaj", te novih društvenih vrijednosti koje su nastajale u "krvi i tlu", pri čemu većina stanovništva nije znala šta je stvarni uzrok strahotama kojima svjedoče i u kojima učestvuju. U tom smislu nove vrijednosti bosanskohercegovačkog društva u XXI st. kao što su neposredno pokazala empirijska istraživanja na kojima se bazira ovo poglavlje ostaju konzervativne vrijednosti, vrlo često zasnovane na verifikaciji savremenih vrijednosti kao dobrih, samo ukoliko su bliske onim iz "*ancien regime-a*".

Navedeno je pokazatelj da se društvena svijest, koja je nositelj vrijednosnog sistema društva, vrlo teško mijenja. Drugim riječima, nije dovoljna samo nominalna i formalna promijena legislativa i zakonskih akata (koje u pravilu treba da imaju funkciju apostaze društvenih vrijednosti u jasan okvir, što u sociologiji vodi razlikovanju pojmova *moral i pravo*) nego je potrebno raditi na supstancijalnom preoblikovanju društvene svijesti s ciljem izgradnje progresivnih i suvremenih sistema vrijednosti. Naime, zakoni i legislative se vrlo lako mogu promijeniti, bilo parlamentarnim odlučivanjem ili prinudom "međunarodne" zajednice, ali promjena stvarne vrijednosno-društvene svijesti građana je dugotrajan i sveobuhvatan proces koji, u konačnici, mora biti *autonoman* te izraz slobodne volje građana.

U Bosni i Hercegovini (ali i regionu) postoji jedna osobita nevolja s pojmom kojim se obuhvata proces promjene sistema vrijednosti – pojmom *tranzicije*. Tranzicija bi, po definiciji, trebala da obuhvata vremenski period privikavanja na novoizgrađene te novousvojene vrijednosti.

U Bosni i Hercegovini to je, u prvom redu značilo, promjenu/tranziciju s društvene svojine na privatnu, dakle, transformaciju u sferi političke ekonomije društvene zbilje. Empirijski pokazatelji u ovom istraživanju pokazuju da 35,0% ispitanika smatra da treba povećati državno vlasništvo nad poduzećima, dok svega 9,1% ispitanika smatra da treba raditi na jačanju privatnog sektora. Ovaj poražavajući rezultat pokazuje "uspavanost", juvenilnost te izuzetnu naivnost društvene vrijednosne svijesti pred izazovima nemilosrdnog liberalnog (neo)kapitalizma koji se pojavljuje kao prirodna konsekvencija nastala nakon disolucije bivše zajedničke države. Utoliko pojam "tranzicije" u Bosni i Hercegovini reflektira opću nemoć nositelja javnih funkcija i drugih formalnih autoriteta da riješe pitanje integracije novih društvenih vrijednosti u "svakodnevni" život običnog čovjeka.

Zbog toga, proces *tranzicije* u Bosni i Hercegovini traje skoro tri decenije te ne ispunjava svoju primarnu funkciju, ne zato što neće, nego zbog toga što je *dotrajao*. Umjesto da bude pokretač promjena u vrijednosnom sistemu društva, tranzicija počinje da predstavlja svojevrsnu prepreku usvajanju novih društvenih vrijednosti te predstavlja, da parafraziramo sociologa Zlatana Delića, "nedostatak pravog imena za procese koji se dešavaju na tlu Bosne i Hercegovine" i mehnaizam održavanja *status quo-a*.

Povjerenje pojedinca u institucije – vrijednosna perspektiva

Poraz svakog društva počinje nepovjerenjem građana u njegove institucije. S druge strane, ako bi se jednim pojmom morao iskazati opći sociološki portret bosanskohercegovačkog društva, onda bi to bio upravo pojam: *nepovjerenje*. U Bosni i Hercegovini "nepovjerenje" malo po malo postaje stvar *opće opasnosti*. U ironijskom smislu može se kazati da bi naziv ove cje-line trebao glasiti: "nepovjerenje pojedinca u institucije" kao perspektivne produkte sistema društvenih vrijednosti.

Da je povjerenje u institucije “zakazalo” pokazuju nam empirijski podaci iz sprovedenog istraživanja koji se odnose na **1)** uklanjanje velikih nejednakosti u dohodcima između građana, **2)** podmirenje osnovnih potreba svih (hrana, stanovanje, odjeća, obrazovanje i zdravlje)**3)** priznavanje zasluga,**4)** zaštitu od terorizma.

Ravno 50% ispitanika afirmativno je odgovorilo na prvo pitanje od čega 47,9% žena i 52,7% muškaraca. Čak 77,3% ispitanika “veoma važnim” je smatrala da društvo treba osigurati podmirenje osnovnih potreba za život, što je iznad europskog i svjetskog prosjeka, dok je 72,4% smatralo da ljudima treba priznati zasluge te 74,0% zaštitu od terorizma.

S obzirom na postavljene probleme, ne začuđuju nas visoki postoci koji se odnose na “centralna životna pitanja”, a koji su karakteristični za “kolektivističke” društvene obrasce. Rezultati se mogu smatrati poražavajućim jer građani navedene probleme smatraju “veoma važnim”, a ulogu institucija koja treba da isto obezbijedi “graničnom” ili statistički beznačajnom.

Ukoliko je osnovni problem koji se ovdje analizira zasnovan na analizi percepcije uloge države kao ekonomskog i političkog aparata koji pomaže pojedincu lakše nošenje sa svakodnevnim tegobama pokušajmo sagledati konsekvence koje u odnosu na dati problem ima tzv. horizontalna raspodjela vlasti.

Pod sintagmom “horizontalna raspodjela vlasti” podrazumijeva se distribucija vlasti na: zakonodavnu, izvršnu i pravosudnu vlast. Stoga je u sociološkoj literaturi uobičajeno, da kada se govori o percepciji uloge države i povjerenja građana u institucije, da se analiza navedenog vrši s obzirom na visok ili nizak stupanj funkcioniranja elemenata horizontalne distribucije vlasti. Sociološke determinante koje proističu iz takve analize omogućavaju da se, između ostaloga, utvrdi oblik i stupanj stratificiranosti i funkcionalne diferenciranosti jednog društva. U sociologiji je poznato da kada se istraživač vodi onime što se “prećutno” određuje kao “strukturni funkcio-

nalizam”, zapravo tvrdi postojanje jednog latentnog obrasca – obrasca zasnovanog na povjerenju u društvenu stratifikaciju kao prirodnu datost.

Hipoteza o stratifikaciji se sadrži u tome da su suvremena društva, ona koja su nastala i razvijena nakon velikih industrijskih revolucija, u bitnom smislu *stratifikovana (podijeljena na bogate i siromašne)* tj. da su društvene razlike između pojedinaca stvar *prirodne datosti*. U suvremenim državama, tamo gdje se društvene vrijednosti reproduciraju kroz (neo)liberalni kapitalizam, ovo shvatanje uzima se neposredno tj. “zdravo za gotovo”. Društvena zbilja Bosne i Hercegovine, zahvaljujući ulozi međunarodne zajednice u uspostavi mira i novog vrijednosnog poretka, oslanja se na ovaj model organizacije socijalne i političke ontologije reflektirajući i prožimajući svakodnevni život čovjeka.

Bosanskohercegovačko društvo, kao jednu od prirodnih konsekvenci svoje izgrađenosti na “hronologiji *anomija*”, manifestira i na primjeru onoga što se sa stanovišta međunarodnih izvještaja o Bosni i Hercegovini imenuje kao “nefunkcionalnost društvenih institucija”, u onom pogledu u kome one treba da obezbjede bolji život, zaposlenje, obrazovanje i druge elementarne stvari svakodnevnog života.

Sociološka analiza vodi ka pitanju: šta je stvarni uzrok nefunkcionalnosti društvenih/državnih institucija koje produciraju i reproduciraju društvenu anomiju kao trajno i “posve normalno” stanje? Ovo važi i za društveni proces “tranzicije” koji je u neposrednom obliku (onakav kakav jeste u Bosni i Hercegovini) jedna vrsta anomalije. Stvarni uzrok nefunkcionalnosti institucija, što u konačnici rezultira lošom percepcijom i slabim povjerenjem građana u iste, jesu loše “javne politike” političkih subjekata prisutnih na tlu Bosne i Hercegovine vođene i zasnovane na retrogradnim političkim idejama iz 18. i konca 19. stoljeća. Odraz tih ideja, što nedvosmisleno pokazuju empirijski materijali, ogleda se u drastično “konzervativnoj” slici bosanskohercegovačkog društva koja se ekstendira sve do društvenih instituta kao što su brak i obitelj.

Plauzibilna sociološka argumentacija za navedene probleme, s obzirom na aksiološku problematiku, može se razumijeti iz objektivnog hronotopa koji si kreće od konca 2018. godine do konca 2019. godine. Radi se o tome da (u vrijeme pisanja ovog teksta) preko godinu dana u Bosni i Hercegovini nije formirana većina vlasti iz tzv. "horizontalne" raspodjele iste, a tamo gdje je i formirana, ona se očituje u kontradiktornim semantičkim relacijama. Konkretni primjeri jesu: neformiranja Vijeća ministara, kršenje načela "nespojivosti javnih funkcija" koje se manifestira u tome da jedan čovjek u isto vrijeme predstavlja i zakonodavnu i izvršnu vlast, da se za imenovanje na najvažnije pravosudne funkcije treba najprije poštivati nacionalni ključ pa tek potom stvarne kompetencije i stručnost kandidata itd.

Navedeni primjeri samo su ključne i aktualne "kontradikcije" koje čine svakodnevnost bosanskohercegovačkog društva, te su u pitanju samo neki od faktora koji neposredno utiču na nepovjerenje građana u državu i njene institucije. Jedan od daljnjih problema očituje se u posve izopačenom shvatanju "formalnih autoriteta" u javnom životu. To naime znači da u javnim institucijama, nositelji najznačajnijih "javnih" funkcija funkcioniraju "performativno" (Goffman) tj. samo izvršavaju naredbe, dok je stvarna moć "konačne odluke" koncentrirana u šefove političkih subjekata. Proces loše politizacije "svega" temeljni je razlog nepovjerenja građana u institucije države u Bosni i Hercegovini. Loše političke odluke, "*politikanstvo*" umjesto konstituirajuće *državničke politike* (politike kojoj je jedini interes država u funkciji građana), temeljni je razlog onoga što se naziva "*slojevitom* nepovjerenje građana i loša percepcija građana u javne institucije"

Pojam *slojevitog/multidimenzinalnog/polivalentnog* nepovjerenja očituje se u nedostatku državničke strategije koja bi u prvi plan stavljala *ekonomske interese zemlje*. Istraživanje EVS-a, ovo je nedvosmisleno pokazalo. Čak 65,3% ispitanika na pitanje: koji su najvažniji ciljevi ove zemlje, odgovorilo je "visok ekonomski rast". Tek nakon toga, statistički neuporedivo manje, slijede odgovori o važnosti koji se tiču, naprije, jakih odbrambenih snaga, osiguravanju da se ljudi mogu izjasniti o stvarima na poslu, lokalnoj zajednici te pitanjima koja se tiču uljepšavanja gradova i sela.

Slojevito nepovjerenje građana u institucije – nepovjerenje kao vrijednost

Teza o "slojevitom" nepovjerenju građana posebno se veže za društva nastala raspadom komunističkog sistema te društva u kojima neposredno dominira "kulturalna trauma". Konceptiju "kulturalne traume" u sociologiju uvodi Jeffrey. C. Alexander dovodeći je u korelaciju s bivšim komunističkim društvima. Alexander, s grupom sociologa iz istočne Europe, "strategiju" kulturalne traume definira kao:

"Kulturalna trauma se pojavljuje onda kada su članovi kolektiviteta podvrgnuti užasnim događajima koji ostavljaju neizbrisiv trag nad njihovom grupnom svijesću time zauvijek označavajući njihovo sjećanje te transformirajući njihov budući identitet u temeljnom i neopozivom smislu." (Alexander, 2004, 1)

Konceptija "kulturalne traume", prema gledištu koje se zauzima u ovoj cjelini, odsudno je važna za hermeneutičku analizu "tranzicijskih" institucija u Bosni i Hercegovini. Iako zamišljena kao neka vrsta općeg okvira za razumijevanje "novih" društava i država nastalih nakon ratnih stradanja, konceptija kulturalne traume u Bosni i Hercegovini, osobito sa stanovišta "studije vrijednosti" ima sasvim autonomno značenje. Ono se ogleda u tome da se radi o: 1) državi nastaloj nakon raspada SFR Jugoslavije, 2) aspektu iz koga treba interpretirati tezu da je "nepovjerenje" ključna vrijednost. Metodologijom jedne vrste "kulturalne hermeneutike" za koju se zalažu Alexander i Smith (2004) može se i obrazložiti jedno ovakvo polazište.

Horizontalna raspodjela vlasti, mehanizam je održavanja kulturalne traume i anomalije kao nečega što se određuje kao "posve prirodno". U ovom smislu govori se o fenomenu koji se zove "naturalizacija nepovjerenja u temeljne institute društva". S obzirom da je obrazac naturalizacije u Bosni i Hercegovini suglasan s procesom "tipizacije" (Husserl) i rutinizacije (Shutz) postaje jasno zbog čega javne institucije i formalni autoriteti na njihovom čelu

mogu da "održavaju obrazac" (Merton) kulturne trauma kao *prirodne datosti*. Jedan od srodnih zaključaka, relevantnih za ovu topiku, svakako jeste i onaj stav koji se može pronaći u sociološkim analizama Anthonya D. Smitha, a koji se uobličava u viđenje o: "naturalizaciji historije (...) kao stavu o tome da se naša historija shvata kao dio prirode, kao produžetak tla zajednice i njenih prirodnih obilježja." (Smith, 2003, 136)

Nepovjerenje kao vrijednost u bosanskohercegovačkom društvu, na ovom tragu, ima tri sloja/dimenzije: prvi je sloj *prirodnosti kulturne traume*, drugi je sloj *prirodnosti anomalije kao zastoja sprovođenja zakona, legislativa i odluka* (Durkheimovo shvatanje) te, *treći sloj zasnovan na naturalizaciji historije*.

Važan aspekt koji treba imati u vidu kada se govori o "percepciji povjerenja građana u institucije države i društva" jeste i uloga ideoloških i represivnih mehanizama u društvu. U teorijskom smislu problem ideoloških i represivnih mehanizama razrađivao je Louis Althusser, smatrajući da je ispravno razumijevanje ovih koncepata ključ društvenih nauka. Treba istaknuti, da se potreba za razlikovanjem prethodno navedenih kategorija povijesno javlja kao vrsta reakcije na "strukturalno-funkcionalističku" tezu o prirodnosti društvene stratifikacije koja, u konačnici, treba da održava stanje društvenog konsenzusa. Ovo postaje intenzivno važno u onom trenutku kada se osvijetli činjenica da je dominacija (neo)liberalnog kapitalizma s "prirodnom posljedicom" izrazito stratifikovanog društva, već odavno prisutna u Bosni i Hercegovini. Drugim riječima, s promjenom "procesa proizvodnje" dolazi i do promjena u političkom, kulturnom, obrazovnom i inim drugim sistemima vrijednosti koji mogu da funkcioniraju kao "ideološki mehanizmi".

Upotreba društvenih institucija u svrhu produkcije ideoloških obrazaca i spremnost države da te obrasce štiti represivnim mehanizmima jasan je signal "nedemokratizirane demokratičnosti" bosanskohercegovačkog društva, a što se, s obzirom na rezultate EVS-a, nedvosmisleno uočava.

U tom smislu dolazi se do onoga što se može shvatiti kroz sintagmu “nepovjerenja kao vrijednosti”, a što se očituje u činjenici da je jedino u što građani vjeruju, zapravo, to da institucije ne ispunjavaju obaveze koje bi bile u skladu sa njihovim životnim potrebama.

Neefikasnost “horizontalne podjele vlasti”, može se smatrati temeljnim razlogom nepovjerenja građana u institucije države u Bosni i Hercegovini. Ako sociološki kompariramo navedene rezultate s zemljama članicama Europske unije dolazi se do zaključka da: 1) sve zemlje u EU nemaju isti status i rang unutar same Unije, te da se kao sociološka determinanta za razumijevanje navedenog može koristiti, 2) kriterijum povjerenja građana određene države u njene institucije.

Tako npr. visok stupanj povjerenja u institucije države mogu se uočiti u skandinavskim zemljama, koje kao svoj sociološki cilj imaju stvaranje nekog oblika “države blagostanja”. Sociološki indikatori za navedeno su: visok stupanj zaposlenosti, kvalitetno obrazovanje, progresivna i “usmjerena” privreda, visok stupanj tolerancije ka “drugacijima”, te kvalitetan zdravstveni sistem.

Kao najznačajniju sociološku determinantu za “razvojnu politiku” države, prema istraživanju koje je sproveo EVS, građani u Bosni i Hercegovini izdvojili su: visok privredni razvoj tj. potrebu da država kao primarni cilj u svom fokusu ima pitanja privredne i razvojne politike. Jasna privredna politika te ulaganje u istu, bitno bi reducirala i riješila problem “bijeke kuge”, iseljavanja stanovništva u zemlje EU, te motivirala građane na razvoj malih i srednjih poduzeća. Sve navedeno vodilo bi ka produkciji novog i “zdravog” sistema vrednota, u prvom redu zasnovanih na “povjerenju”.

Govoreći o “slojevitosti nepovjerenja” treba istaknuti da se u Bosni i Hercegovini o navedenom problemu može govoriti i iz perspektive neke vrste reifikacijske matrice za identifikaciju istog. Radi se o činjenici da se odnosi među ljudima svode na *ne-vjeronje* kako jednih u druge, tako i u same sebe, te u konačnici, u društveni sistem u cjelini.

Svakodnevni život i problem vrijednosti – Svijet, Europa i “MI”

Teorijsko razumijevanje svakodnevnog života višestruko je “neugodan” problem. Stoga se može početi sa sljedećim:

“Za filozofiju i nauku svakodnevnica tradicionalno predstavlja kontrastan pojam. One se od svojih početaka konstituišu nasuprot svakodnevnom životu i njemu primerenom mišljenju: istinito znanje nasuprot mnijenju, *episteme* nasuprot *doxa*, refleksija nasuprot “pukom življenju”. (Spasić, 2004, 9)

Aksiološka dimenzija društvene stvarnosti najadekvatnije se može razumjeti iz perspektive iskustva “svakodnevnog” života *građanina u državi*. Ipak, da bi se dosegla znanstvena “konačnost” koncepta “svakodnevnosti”, neophodno je ukazati na momenat “konstitucije” iste u savremenom kontekstu, a koji istu veže za složenicu “glokalizacija” o kojoj pišu sociolog Zygmunt Bauman te antropolog Thomas Hylland Eriksen. Konceptija “glokali-zacije” podrazumijeva da je svakodnevnost suvremenog čovjeka, u Svijetu, Europi i “kod nas” danas sve više oblikovana te isposredovana intersekcijom globalnih i lokalnih (moralnih, političkih, kulturnih i drugih) vrijednosti. Izgradnja “svakodnevne dimenzije ljudskog života”, dakle, orijentirana je ka sinkretizmu vrijednosih formi. U skladu s navedenim, od osobite važnosti, pokazuje se i pitanje “identiteta”. Problem “društvenih vrijednosti”, tako se korelira sa problemom ličnog i kolektivnog identiteta.

Empirijski pokazatelji EVS-ovog istraživanja pokazuju da je bosanskohercegovačko društvo, u svojim temeljnim determinantama i određenjima, iz percepcije svakodnevnog “iskustva svijeta” orijentirano ka tradicionalizmu i konzervativnom svjetonazoru. Sa stanovišta suvremene europske sociologije, ovaj “izuzetak od pravila” postaje *par excellence* primjer činjenice da globalizacija nije “generalan”, univerzalan i linearan proces te da teze tzv. “skeptičara” (David Heldova klasifikacija) o “inter te *intranacionalizaciji*” imaju svoju plauzibilnost i u XXI st.

Konkretna empirijske determinante se ogledaju u činjenici da: 1) *država treba preuzimati veću ulogu da pojedincima osigura šta im je potrebno*, 2) *plaće trebaju biti ujednačene bez obzira na efikasnost*, te da 3) *treba povećati državno vlasništvo nad privatnim*. Tri navedene komponente *konzervativno "reaguju"* na globalizacijske izazove te na neki način potvrđuju tezu o "globalizaciji kao mitu".

Svakodnevni život u Bosni i Hercegovini, u oba entiteta i Brčko Distriktu tako je, načelno, "konzervativni život". Kako se svakodnevnost derivira iz "intersubjektivnog stanja" te neposredosti "okolnog svijeta" otvara se pitanje o tome "na koji način se proizvodi društvena solidarnost" među akterima koji su u odnosu uzajamnih figuracija.

S obzirom na postavljeno pitanje dolazi se do važnog faktora "produkcije društvene vrijednosti u Bosni i Hercegovini, te jednog od uzroka konzervativne slike bosanskohercegovačkog društva, uloge "javnih religija" u svakodnevnom diskurzu.

Padom "željezne zavjese" u istočnoeuropskim zemljama dolazi do naglog porasta "religioznosti" i uloge "javnih religija" u svakodnevnom životu. Empirijski pokazatelji koje je obradila britanska sociologinja religije Grace Davie u studiji "Religija u suvremenoj Europi: mutacija sjećanja", pokazali su da se unutar Europskog kontinenta može razlikovati nekoliko modela "religijske pripadnosti", ali da su svi u svojoj suštini vezani za reprodukciju sistema vrijednosti. Tako npr. u Poljskoj, za vrijeme komunističke vladavine, dolazi do naglog porasta "praktične religioznosti" koja se ogledala u povećanom broju odlazaka građana u Crkvu, čime su zapravo isti htjeli pokazati otpor prema dominirajućem sistemu.

U Bosni i Hercegovini, nakon ratnih stradanja i pada "samoupravljanja" dolazi do pojave srodnih ili pak identičnih socioloških fenomena. Uloga "javnih religija" - religija koje institucionalno, organizirano i ciljno djeluju u javnom prostoru – što je, čak i na regionalnom nivou pokazalo EVS-ovo istraživanje, npr. Vrijednosti u Srbiji. Tako se podaci dobiveni 2008. godine,

komparativno promatrano, mogu koristiti da potkrijepe našu tezu. O navedenom fenomenu se više može pogledati u studiji: *European Values Study (2008): Serbia*. Pokazalo se, da su ključne riječi u razumijevanju vrijednosnih modela u Srbiji: religija, moral i politika.

Jedan od ključnih socioloških uzroka "dominacije konzervativnih vrijednosti" u bosanskohercegovačkom društvu jeste mjesto i značaj koji zauzimaju javne religije. Konsekvence ove hipoteze reflektiraju se na: obitelj, privredno-poslovnu politiku, obrazovni sistem – na svakodnevnost. *Drama (a)teizacije*, kako ju imenuje i određuje sociolog Esad Ćimić, ogleda se u tome da se danas sve vrijednosti reduciraju na "religiozni horizont smisla" u maniru vjerovanja "da se sve usiljeno gura pod klobuk religijskih zajednica". Obzirom da su u Bosni i Hercegovini dominantne tri religijske zajednice, Rimokatolička Crkva, Islamska zajednica i Srpska pravoslavna crkva, te da su sve tri povijesno utemeljene i izgrađene na "konzervativnom svjetonazoru", postaje jasnije od kuda dominacija "konzervativnog" u svakodnevnom životu. Jedna od socioloških indikacija za opravdavanje ove teze pronalazi se u drastičnom porastu "religijskih brakova" u posljednjih deset godina.

Gledajući ovu problematiku, može se konstatirati da se "progresija religioznih vrijednosti" te "regresija" sekularnosti kao temeljnog produktora vrijednosnog sistema pojavljuje kao "svjetski trend". Drugim riječima, suvremeni svijet je mjesto "nesekularizirane modernosti" (Berger), iskoristivši odrednicu sociologa Pitera L. Bergera, koji se kao takav sve više približava konzervativnoj vrijednosnoj optici.

U Bergerovoj studiji, *Desekularizacija svijeta*, Bosna i Hercegovina te tlo bivše SFR Jugoslavije predstavlja paradigmatički okvir za razumijevanje ovog procesa. Svjetski relevantni sociolozi poput Davida Martina, Pitera L. Bergera, Grace Davie, Danielle Hervieu-Leger, dakle, nedvosmisleno smatraju da je uzrok konzervativnog svjetonazora u svakodnevnosti, s obzirom na "ratove na balkanu" i njihove sociološke posljedice, uloga koju imaju javne religije.

Obzirom da su poglavlja o religiji nezaobilazna i u EVS-ovim istraživanjima na području Srbije, Crne Gore, Hrvatske i Sjeverne Makedonije, te da su u pitanju longitudinalna istraživanja, konstatujemo se da se aksiološka dimenzija bosanskohercegovačkog društva ne može hermeneutički obuhvatiti i istraživački obraditi bez propitivanja i davanja na značaju problematici "javnih religija".

Svakodnevnost i politika

Nepovjerenje i nefunkcioniranje horizontalne raspodjele vlasti, iz perspektive aksiološke optike, najprije pogađa ono najneposrednije: *svakodnevni život običnog građanina*. Ovo "pogađanje" odvija se u politiziranoj i političarskoj domeni svakodnevnosti te u "banalnosti" *životnog svijeta*. Nepovjerenje kao sistemsku vrijednost te lošu percepciju građana o ulozi države vidimo obavljajući svakodnevne životne aktivnosti u bilo kojem dijelu Bosne i Hercegovine. Trend općeg nezadovoljstva svim domenama javnih politika, u toj sferi se očituje najjasnije. U ovoj cjelini pokušat ćemo razjasniti neke od osnovnih karakteristika o ovoj temi.

Adekvatna misao kojom se moguće voditi u boljem razumijevanju transformacije vrijednosti na planu svakodnevnosti korektno se i precizno izražava u srodnoj studiji Miloša Bešića pod nazivom "*Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija - generacijski pristup: Komparativna empirijska studija vrednosti u zemljama bivše Jugoslavije*", u okviru koje se kaže:

"Uvesti slobodno tržište i dati pravo pojedincima da budu preduzetnici, ne znači da će oni nužno biti preduzetni. Uvesti višepartijski sistem i promenjenim institucionalnim okruženjem omogućiti pojedincima da slobodno deluju na političkom polju, ne znači nužno da će njihovo ponašanje biti demokratsko. Proglasiti dojučerašnje "sužnjeve" građanima i dati im sva građanska prava i slobode, ne znači nužno da će oni taj građanski potencijal koristiti. Omogućiti slobodu medija, ne znači da će mediji uistinu biti slobodni. Osloboditi kulturu ideoloških stega, ne znači da će kulturni upos-

lenici stvarati bez opterećenja koja su socijalistička, ili neka ranija prošlost, nametale. Drštveno ponašanje je kompleksno i ono se ne može mehanički proizvesti vladinim uredbama, zakonima, ideološkim pritiscima i delovanjem političkih elita". (Bešić, 16, 2019)

Drugim riječima kazano: transformacija društvene svijesti je dugotrajan, heterogen i "proširujući" proces. Oslanjajući se na tezu o "generacijskoj i tihoj revoluciji" Ronald Ingleharta, koja će se šire razmatrati u idućoj cjelini, pokazuje se da koncept "vrijednosti" podliježe jednoj široj sociološkoj analitici. To se najprije misli u okviru onoga što se shvata kao svakodnevnost, jer adekvatno razumijevanje društvene svijesti moguće je sagledati isključivo u okviru "običnog života", dakle u odnosu na neku vrstu norme, a ne izuzetka.

Sistem vrijednosti formira se u svakodnevnom životu, što znači da generacije usvajaju određene vrijednosti u neposrednom lokalnom i globalnom okruženju, u skladu s dominantnim političkim i ekonomskim okolnostima.

Odatle se dolazi do činjenice da "vrijednosti" nije moguće naprosto nametnuti bilo kakvim legislativnim ili represivnim mehanizmom, već da se one mijenjaju vlastitom generacijskom dinamikom uvjetovanom okolnostima svakodnevnog života. Figura "generacijskog jaza" u ovom slučaju postaje ključna. Generacijski jaz, u svojoj osnovi, podrazumijeva sociološki sukob dva sistema vrijednosti, dva svjetonazora koja se odnose i reflektiraju o istoj stvari. Generacija X koja je svoj sistem vrijednosti oblikovala u prijeratnom Jugosloveskom društvu (najprije njegovoj svakodnevnoj dimenziji), inkomensurabilna je s generacijom Y koja svoje životne svjetonazore oblikuje u skladu s postratnom/tranzicijskom društvenom stvarnošću novonastalih nacionalnih država.

Ipak, empirijski pokazatelji EVS istraživanja, pokazuju da, što je u konačnici sasvim normalno, u određenom sistemu vrijednosti između dvije generacije postoje i izvjesne podudarnosti. To je sociološki indikator da do suštinske

generacijske transformacije vrijednosti ipak nije došlo u cjelosti. Uzrok za razumijevanje ove "nevolje" leži u odnosu realnih politika ka *svakodnevnosti* u Bosni i Hercegovini. Ovo se najjasnije očituje na činjenici da empirijski pokazatelji nedvosmisleno ukazuju na to da *država* u svim ključnim aspektima treba preuzimati ulogu regulatora i opskrbljivača temeljnih društvenih potreba svih građana.

Korektno razumijevanje intergeneracijske te *intrageneracijske* promjene vrijednosnog sistema koja se odvija u svakodnevnom diskursu neophodno je sagledati iz perspektive socioloških indikatora kao što su: "tehnološke inovacije, ekonomski rast, ekspanzija obrazovanja te razvoj masovnih komunikacija". (Inglehart, 1977)

Svi navedeni indikatori vežu se za ulogu *države u društvu* u smislu ulaganja neophodnih materijalnih i simboličkih resursa u navedene komponente. Inglehart smatra da je za razumijevanje procesa transformacije generacijskih vrijednosti neophodno sagledati svaki od navedenih aspekata i to na način da se empirijskim putem ustanovi kako svaki od navedenih indikatora oblikuje svakodnevno iskustvo. Ovi indikatori relevantni su za razumijevanje "novih generacija" koje svoj vrijednosni sistem, prema Inglehartu, ne artikuliraju kroz isključivo i nužno "materijalističku" vrijednosnu optiku o kojoj će se govoriti u narednoj cjelini. Treba konstatirati da je za sociološko razumijevanje procesa vrijednosti u Bosni i Hercegovini neophodno napraviti intervenciju u Inglehartovo viđenje "materijalističkih vrijednosti", najprije zbog činjenice da se njegova analiza međugeneracijske razmjene aksioloških optika odnosi na visoko razvijena post-industrijska društva zapadnog svijeta nakon Drugog svjetskog rata. Ovo je još jedan od uzroka "konzervativnih" rezultata sprovedenog istraživanja u Bosni i Hercegovini.

Shodno tome, očito je zbog čega vrijednosna transformacija ne nastupa "preko noći" nego podrazumijeva dugotrajan proces koji u cjelosti nadilazi grubo i formalno donošenje zakona te podrazumijeva suštinsku transformaciju društvene svijesti koja se, pak, oblikuje navedenim sociološkim ind-

ikatorima. Od navedenih indikatora najviše pažnje treba usmjeriti ka “tehnološkim inovacijama” koje iz današnje perspektive za sobom povlače sve ostale indikatore.

Tehnološke inovacije, njihovo mjesto i značaj kao socioloških pokazatelja usmjerenih ka transformaciji vrijednosnog obrasca, s obzirom na rezultate EVS istraživanja na bosanskohercegovačkom obrascu, najjasnije se pokazuju u domeni koja se odnosi na prihvatanje i odbijanje ponuđenog posla. Rezultati su pokazali da je većina ispitanika u longitudinalnom istraživanju odgovorila da građani *ne bi trebali prihvatiti svaki posao koji im se ponudi*. Razlozi za ovo leže u činjenici da je ljudski rad, od najranijih teorija o društvu, vezan za koncepciju vrijednosti. Tako npr. političko-ekonomska teorija Adama Smitha može da se sažme u jednostavnu formulaciju: *rad je vrijednost*. Također, polazeći od činjenice da je rad vezan za svakodnevnu aktivnost, njemu biva imanentno to da je od svih ljudskih instituta on, taj koji je najneposrednije vezan za “svrsishodnost” tj. osjećaj da čovjek kroz rad i posao potvrđuje svoju svrhovitost te ispunjava svoju teleološku dimenziju orijentiranu ka “stvaranju vrijednosti” u životnom svijetu.

Tehnološke inovacije u XXI st. u ključnom smislu su vezane za tzv. “formativna iskustva” (Inglehart, 1977, 84) novih generacija. Svakodnevni život, isposredovan je tehnološkim inovacijama koje olakšavaju i omogućavaju pristup *informacijama* koje po svom karakteru tvore novi tip društva i novi tip vrijednosti, a koji su zasnovani na prevazilaženju modela vezanih za razvijeno postindustrijsko društvo, te koji se imenuje kao “*informacijsko društvo*”. Stoga, novi tip vrijednosti se može nazvati “*informacijskim vrijednostima*”, a tip društva u kome se iste oblikuju, *informacijskim društvom*.

Globalizacija i “atrofijska geopistemologija” vrijednosti u Bosni i Hercegovini

U kom smjeru se odvija promjena vrijednosnog obrasca zemalja na Balkanu u eri globalizacije i svekolike “krize” modernog svijeta i njegovih aksioloških dimenzija? Kako na pravilan način razumijevati generacijsku transformaciju aksioloških okvira “iz jedne u drugu”, te šta u tom svjetlu pokazuju EVS istraživački rezultati? Šta biva sa društvenom solidarnošću kao faktorom društvene integracije posredstvom socijalnih, političkih, kulturnih i religijskih simboličkih okvira? Zbog čega se ne možemo složiti s Inglehartovom tezom o eksponencijalnom rastu *postmaterijalističkih* vrijednosti (iz perspektive Bosne i Hercegovine)?

U ovoj cjelini pokušat ćemo sagledati i dati odgovore na ova pitanja.

Fenomenom *atrofijske geopistemologije vrijednosti* naziva se fenomen karakterističan za Bosnu i Hercegovinu, a koji se ogleda u porastu i dominaciji *materijalističkih* vrijednosti u društvu i državi uvjetovanim i zasnovanim na “tezi o oskudici” te na rekonfiguraciji i readaptaciji Inglehartove teze o kognitivnoj mobilizaciji. Ova teza veže se za političke vrijednosti, čije se reperkusije prema našem gledištu očituju u svakodnevnom životu. Empirijski pokazatelji EVS istraživanja jasno pokazuju da se uloga i percepcija države, iz aksiološke perspektive, u Bosni i Hercegovini svodi na zadovoljavanje elementarnih materijalnih potreba građana.

Teza da se:

“Promjena vrijednosti odvija postepeno. Za ljude koji su odrasli u periodu oskudice zadržavaju se materijalističke vrijednosti (...) Da bi se testirala teorija vrijednosti, moraju se imati podaci kroz nekoliko decenija.” (Abramson, Inglehart, 1995, 9)

Potvrđuje da se za adekvatno razumijevanje procesa vrijednosti u sociologiji mora krenuti od tzv. "formativne socijalizacije" (Ibid, 5) tj. činjenice da se vrijednosti oblikuju u historijskom/geoepistemološkom/sociološkom okviru koji se zasniva na jednostavnoj logici da "periodi oskudice vode stvaranju materijalnih vrijednosti" (Ibid, 59), a da periodi *izobilja* vode stvaranju *postmaterijalističkih vrijednosti*, koje se prema Inglehartovoj ranoj hipotezi očituju u većem cijenjenju vrijednosti kao što su: sloboda, obrazovanje, pravo na samoopredjeljenje i tome slično.

U filigranskoj analizi EVS podataka lako je uočiti da je najveća statistička razlika u odgovorima među ispitanicima upravo u stupnju obrazovanosti, te da ispitanici sa većom stručnom spremom imaju afinitete ka postmaterijalističkim vrijednostima. Tako npr. na pitanje o tome da li bi plate među građanima trebale biti izjednačene, čak 44,4% ispitanika bez osnovne škole odgovorilo je afirmativno na navedeno pitanje, a svega 25% ispitanika s postignutim naučnim stepenom doktora znanosti ili magistara znanosti na navedeno pitanje odgovorilo je na isti način. Na skali koja se tiče obrazovanja ispitanika o navedenom pitanju, jasno se vidi da što smo obrazovaniji, to smo više *postmaterijalistički* orijentirani. Drugim riječima, obrazovaniji ispitanici, s višim naučnim stepenima svjesniji su značaja postmaterijalističkih vrijednosti. Ipak, s obzirom na statističku srednju mjeru te generalni rezultat koji se da svesti na izrazito konzervativnu sliku bosanskohercegovačkog društva, u konačnici, ukazuje na nedvosmislenu dominaciju *materijalistički* orijentiranih vrijednosti. Odnos materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosti, iz perspektive empirijskih podataka, jasno pokazuje da je bosanskohercegovačko društvo *tradicionalistički* orijentirano.

Na ovom tragu pitanje globalizacije dovodi se u korelaciju s procesom "kognitivne mobilizacije" pod kojim se podrazumijeva:

"Razvoj vještina koje su neophodne za manipuliranje političkim aspiracijama, čime se koordiniraju aktivnosti koje su udaljene u prostoru i vremenu." (Inglehart, 1977, 295)

Koncepcija "kognitivnosti" veže se za problematiku postmaterijalističkih vrijednosti nastalih u "globalnom" razvijenom zapadnom svijetu. Kriza ove teze ogleda se u činjenici da se vrijednosti, u konačnici i ne mogu masovno analizirati te da se o njima ne može govoriti uopćen i apstraktno. Drugim riječima, teza o nedovoljnoj kognitivnoj mobilizaciji i dominaciji materijalističkih vrijednosti u Bosni i Hercegovini, na kraju XX stoljeća, opravdava se događajima koji su oblikovani stravičnim ratom te iskustvom "golog preživljavanja". Dok je savremeni svijet progresivno napredovao na krilima tehnoloških inovacija, balkanska društva i države razorene su u "barbarstvu nove vrste" (Adorno, Horkheimer, 1989), čime je onemogućena generacijska razmjena vrijednosnog sistema ka "kognitivnim" i simboličkim vrijednostima.

Kada se govori o *atrofiranoj geoepistemologiji* onda se govori o činjenici da su aksiološki sistemi geografski, kulturalno-politički, socijalni itd., relativni te ovisni od povijesnih okolnosti. Ukazuje se na činjenicu da se vrijednosti na globalnom nivou ne razvijaju konvergentno, simultano i linearno progresivno te da globalni porast postmaterijalističkih vrijednosti, nikako ne znači nestanak materijalističkih vrijednosti. U najmanju ruku, globalna evolucija postmaterijalizma implicira involuciju u materijalizam na lokalnim nivoima, barem onda kada se govori o onome što se pejorativno definira i obuhvata kao "treći svijet".

Tamo gdje je dominacija materijalističkih vrijednosti izrazito prisutna, gotovo po definiciji imamo jako slabu percepciju uloge države u sve njene institucije. To znači da građani nemaju riješena temeljna egzistencijalna pitanja, da je siromaštvo relativno ili apsolutno, da su samoubistva u porastu itd. Treba kazati da je još Durkheim uočio da bez jasnih faktora integracije vrijednosti društva, vrlo teško može govoriti o društvenom poretku koji treba sve svoje elemente da drži u nekom obliku ravnoteže.

U Bosni i Hercegovini, dakle, imamo posla s atrofijom svih vrijednosti, a što se da opravdati dominacijom "hipoteze oskudice" (Abramson, Inglehart, 1995, 25). Razmotrimo, šta ova teza podrazumijeva?

Jedan od mogućih pristupa ogleda se u hermenutičkom pristupu ka onome što se podrazumijeva pod kratkoročnim i dugoročnim promjenama u vrijednosnim sistemima.

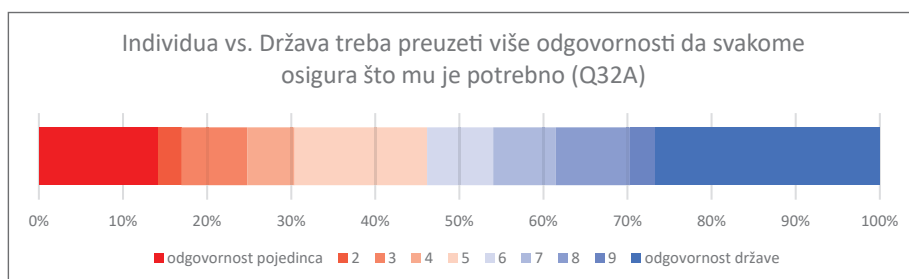
Abramson-Inglehartovo istraživanje pokazalo je da se "hipoteza oskudice zasniva na kratkoročnim promjenama" tj. na činjenici da periodi blagostanja vode porastu postmaterijalističkih vrijednosti, a periodi oskudice vode ka eksponencijalnoj progresiji materijalističkih vrijednosti. Njima se suprotstavlja teza o "socijalizaciji" koja se zasniva na objašnjavanju dugoročnim promjena u vrijednostima, a čije je jezgra reducirana na primarnu socijalizaciju kao prostor u kome se temeljno i nepovratno usvajaju vrijednosti koje čovjeka definiraju za čitav život. Adekvatna potvrda socijalizacijskog pristupa, prema Abramsonu i Inglehartu vidi se longitudinalnom istraživačkom pristupu kroz efekat kohorte.

Rezultati EVS istraživanja u Bosni i Hercegovini pokazuju da se dominacija materijalističkih vrijednosti u izrazitom smislu vidi dvodimenzionalno (u odnosu na navedene parametre). To znači da se do zaključka o dominaciji materijalističkih vrijednosti dolazi kako logikom hipoteze oskudice, tako i logikom socijalizacijske hipoteze metodološki zasnovane na efektu kohorte.

Međugeneracijska razmjena vrijednosti u Bosni i Hercegovini tako je ozbiljno urušena te u diskrepanci sa svjetskim globalizacijskim procesima. Odgovornost za navedeno leži u okolnostima "puknuća u lancu" (Hervieu-Leger) do koga dolazi u periodu između 1992-1995 godine, a koji se kontinuirano u periodu "tranzicije", koji traje do danas. Nove generacije, koje su trebale usvojiti i tendirati ka koncepciji postmaterijalističkih vrijednosti zasnovanih na kognitivnoj mobilizaciji, umjesto sa navedenim, suočile su se sa strahotama rata koji po svojoj suštini vodi ka potrebi i nuždi očuvanja pukog života i gole egzistencije, dakle, apsolutnoj dominaciji materijalističkih vrijednosti u graničnom smislu i značenju tog pojma.

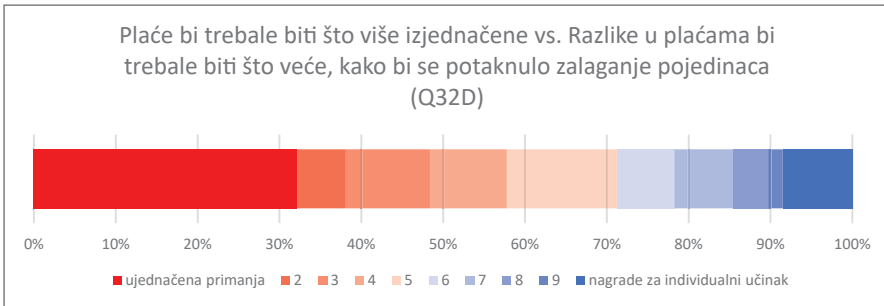
Empirijski rezultati istraživanja pokazuju da, bilo da se vode hipotezom oskudice (kratkoročnim pristupom) ili hipotezom socijalizacije (dugoročnim pristupom), u Bosni i Hercegovini nedvojbeno imamo posla s dominacijom materijalističkih vrijednosti što vodi ka zaključku, da kada je u razvijenom zapadnom svijetu dolazilo do “tranzicije” i transformacije iz materijalističkih u postmaterijalistički sistem vrijednosti, u Bosni i Hercegovini došlo je do izrazito obratnog procesa, koji u konačnici, skoro tri decenije nakon ratnih stradanja traje i danas. Rezultati EVS istraživanja nedvosmisleno potvrđuju. U funkciji argumentativnog potkrepljivanja do sada navedenog, prikazujemo sljedeće tabele:

Tabela 1.

Iz podataka na Slici 1. Vidi se da u Bosni i Hercegovini dominira kolektivistički obrazac, te da još uvijek nije dovoljno razvijena svijest o pojedincu koji treba da inicira i na sebe preuzme odluke relevantne za svakodnevni život. Ovaj pokazatelj se može smatrati generalnim okvirom tradicionalističke i konzervativističke matrice savremenog bosanskohercegovačkog društva. Također, iz navedenih podataka proističe da “tranzicija” nije izvršila svoju ulogu, i da nije došlo do suštinske promjene vrijednosne paradigme.

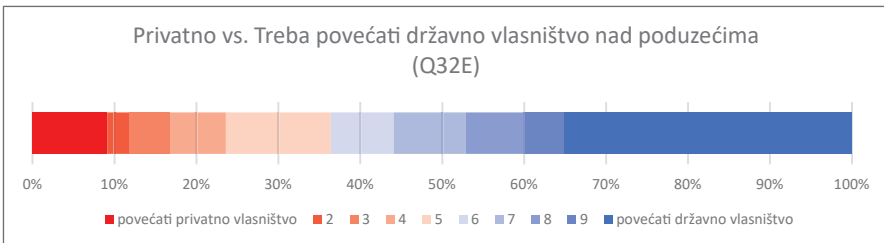
Tabela 2.

Iz navedenih podataka u Tabeli 2. jasnije se vidi stupanj nedovoljne transformacije vrijednosne paradigme. Pokazuje se da bez obzira na učinak uposlenika na radnom mjestu, plaće ipak trebaju biti ujednačene. Iz aksiološke interpretativne optike ovo znači da nije dovoljno izgrađena svijest o procesima proizvodnje koji vladaju u logici neoliberalnog kapitala, kojoj se teži prema zvaničnom stavu institucija BiH.

O navedenom fenomenu moglo bi se govoriti i iz perspektive "motivacije" tj. činjenice da takve vrste razlika u savremenim kapitalističkim društvima služe kao faktori motivacije pojedinca s ciljem što veće učinkovitosti.

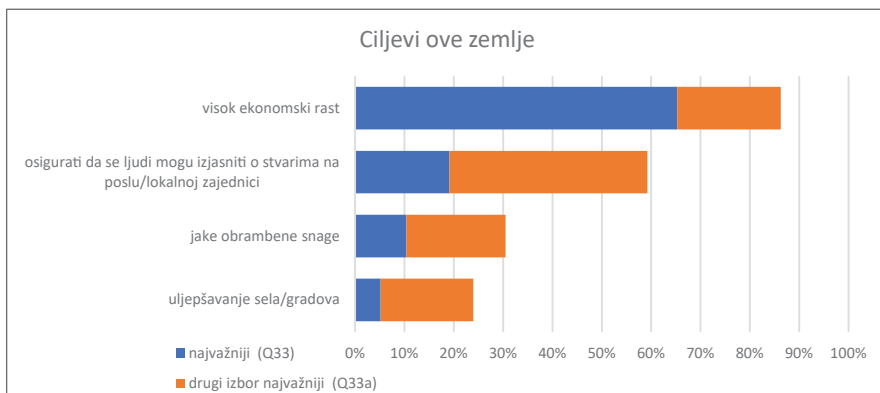
Tabela 3.

U Tabeli 3. se nedvosmisleno vidi tradicionalistička orijentacija bosansko-hercegovačkog društva, a koja se ogleda u činjenici da država treba jačati svoje vlasništvo nad poduzećima, što je opet u kontradikciji s zvaničnom tendencijom i orijentacijom bh. društva u čijem je jezgru kapitalistička proizvodnja. Također, ovaj podatak je asimetričan sa ostalim podacima, a asimetrija se ogleda u činjenici da građani "vjeruju u državu" samo kada ista

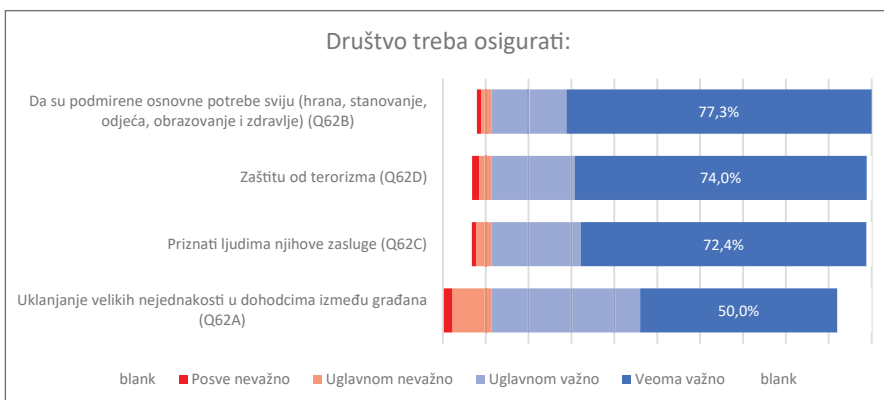
“upošljava”. Ova osobitost je također jedan od dokaza konzervativističke naravi bh. društva.

Tabela 4.

U Tabeli 4. vidi se da su za najveći broj ispitanika najvažniji ciljevi zemlje zasnovani na “visokom” ekonomskom rastu. Ova teza ide u prilog dominaciji “materijalističkih vrijednosti” zato što se u okviru iste implicira, da kada se riješe elementarna ekonomska pitanja, po prirodi stvari, mogu da se riješe skoro sva druga pitanja. Za građane BiH, dakle, ovo je jedan od većih faktora koji generira “nepovjerenje kao vrijednost”.

Tabela 5.

U okviru rezultata izloženih u Tabeli 5. precizno se vidi nedvojbena *materijalistička* vrijednosna orijentacija bosanskohercegovačkog društva.

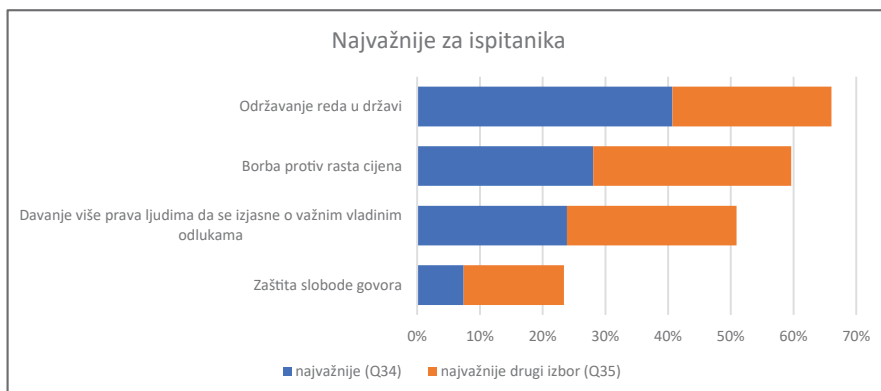
Ovo je jasno s obzirom na činjenicu da najveći broj građana smatra da društvo treba osigurati najelementarnije materijalne potrebe žitelja. Iz navedenih podataka proističu dva zaključka: 1) zaključak o asolutnom/relativnom siromaštvu BiH društva, 2) zaključak o trajno lošoj percepciji i krizi države za elementarne potrebe svojih građana.

U rezultatima prikazanim u navedenih pet tabela jasno i nedvosmileno se vidi dominacija *materijalističkih* vrijednosti, koje su dominantne čak i za mlađu generaciju ispitanika obzirom da je upravo ona najviše pogođena neriješenim privredno-ekonomskim odnosima i pitanjima unutar države. Kada se govori o mlađoj generaciji, iz perspektive razvijenih zapadnih zemalja, učestalo se susreću sa dubokim vjerovanjem u sistem postmaterijalističkih/kognitivnih vrijednosti. Prema Inglehartu, vrlo često to može imati veze s: "reflektiranjem mladalačkog idealizma među osobama koje se još nisu susrele sa ekonomskom stvarnošću" (Abramson, Inglehart, 1995, 54).

Empirijski pokazatelji sprovedenog istraživanja u Bosni i Hercegovini pokazuju da su odgovori, s obzirom na determinantu koja se odnosi na *generaciju ispitanika*, skoro pa ujednačeni ili statistički bliži nego što bi htjeli priznati, pogotovo onda kada se odnose na centralne vrijednosti neophodne za puki "goli" život.

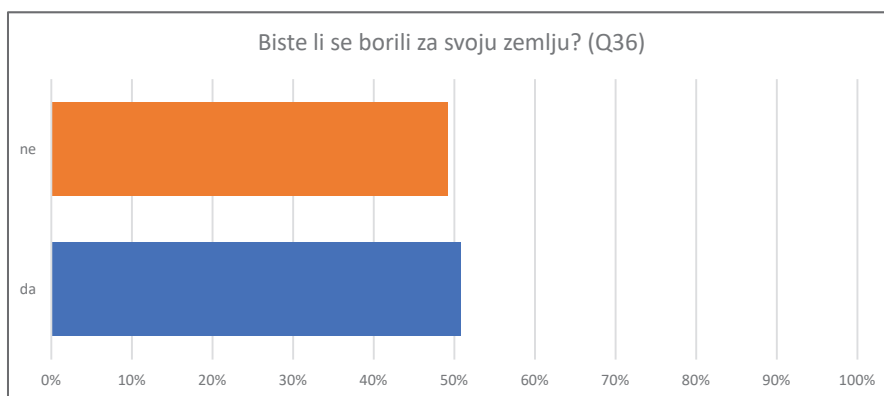
Istančaniji karakter izrazite konzervativne i tradicionalističke usmjerenosti bosanskohercegovačkog društva vidi se na sljedećim primjerima:

Tabela 6.

U Tabeli broj 6. vidi se da je, za statistički najveći broj ispitanika, najvažniji faktor *održavanje reda u državi*, a da je drugi najvažniji izbor *borba protiv rasta cijena*. Navedeno potvrđuje tezu o jako slaboj percepciji građana u državu tj. potvrđuje se da država ne vrši svoju funkciju produktora i reproduktora sistema društvene solidarnosti kroz integarciju, najprije materijalnih, a potom i simboličkih vrijednosti. Drugim riječima, do porasta simboličkih vrijednosti dolazi onda kada država obezbjeđi egzistencijalno minimalne i temeljne vrijednosti.

Tabela 7.

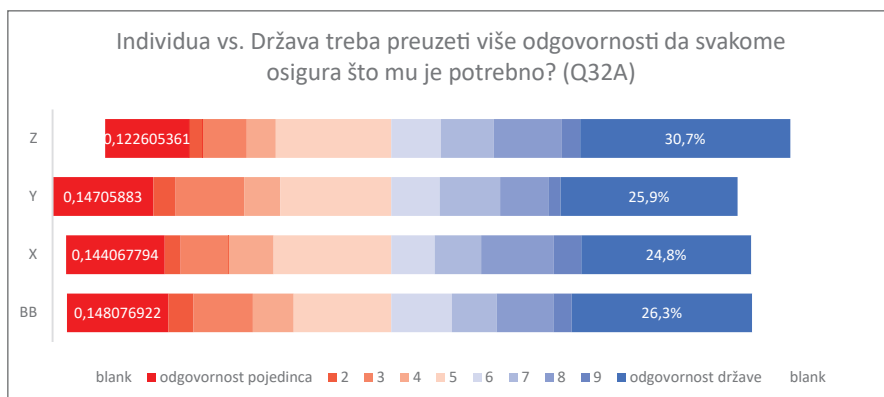

U Tabeli broj 7 jasno se vidi *konzervativno-tradicionalistička* dimenzija bosanskohercegovačkog društva dovedena do krajnosti – u činjenici da se skoro 51% ispitanika spremno boriti za svoju zemlju.

Imajući u vidu ovaj podatak, najviše začuđuju rezultati s obzirom na indikator stupnja obrazovanosti. Rezultati, s obzirom na stupanj obrazovanosti, nedvosmisleno pokazuju da što su građani obrazovaniji, požrtvovaniji su i spremniji da se bore za zemlju. Dakle, 42,1% ispitanika bez osnovne škole odgovorilo je da se spremno boriti za svoju zemlju, dok je 58,8 % ispitanika s magistratom ili doktoratom znanosti (više za čak 16,7%) na navedeno pitanje odgovorilo na isti način. Ovaj indikator važan je pokazatelj za dublje teorijsko razumijevanje *društvene svijesti* u Bosni i Hercegovini koje bi prevazilazilo aksiološku dimenziju.

Poražavajući rezultati, a što treba osobito istaknuti, jesu u domeni *generacije* ispitanika. U gotovo svim parametrima koji su obuhvaćeni istraživanjem gotovo da nema razlike u odgovorima sa stanovišta generacije ispitanika. Tako npr. u slučaju temeljnih pitanja relevantnih za ono “najbliže” konkretnom životu” dolazimo do spoznaje koja nas istraživački *konsternira* – činjenice da smjena generacija do koje je došlo nužno, gledajući prosto iz biološke perspektive, u pogledu aksiologije društvene svijesti, kao da se i nije dogodila. Prosječne vrijednosti do kojih je došlo EVS istraživanje, nedvosmisleno ukazuju na istinitost navedene asercije. U narednim tabelama pokušat ćemo istaknuti najvažnije osobitosti “hektičnosti generacijske hipoteze”. Rezultati koji su prikazani odnose se na “generaciju ispitanika”.

Tabela 8.

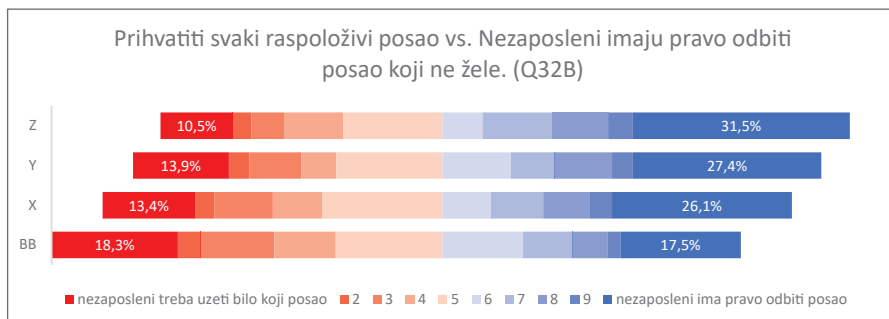

U Tabeli 8. jasno se vidi da većina ispitanika, bez obzira na generacijski jaz, smatra da je uloga države presudna u osiguravanju najpotrebnijih i elementarnih sredstava života. Načelno promatrano, ovakav rezultat gotovo da je u cjelosti suprotstavljen svjetskim kapitalističkim standardima, jer kao što je poznato iz prikazanih Inglehartovog istraživanja, u "generacijskoj hipotezi" dolazi do sukoba u razumijevanju privrede, kapitala te "vizije budućnosti" općenito a koja se odvija između najmanje dvije generacije koje žive u istom društvu. Generacijski jaz, iz rezultata koji se imaju u vidu kada se govori o navedenim problemima u Bosni i Hercegovini, kao da uopće ne postoji, a što se suštinski može smatrati svakako signalom društvene involucije i logike budućih generacija zasnovane na principu *nil novi sub sole*. Također, ovakav svjetonazor ima svoju sociološku legitimnost. Ona se, još jednom kazano, ogleda u dominaciji "materijalističkih vrijednosti" u graničnom smislu i značenju ove složenice. U konkretnom slučaju ovo znači da "mlade i srednje" generacije svoju perspektivu vide u državnoj službi te državnoj upravi, kazano "prosto-naprosto" u logici minimuma materijalne sigurnosti koja im je obezbjeđena od strane javne vlasti, s mogućnošću intrinzičnog karijernog napredovanja. Sve navedeno dodatno suportira tezu o konzervativnoj i tradicionalističkoj naravi bosanskohercegovačkog društva.

Zanimljiv podatak, koji proističe iz navedene tabele, a koji iskazuje "drastičnost" momenta u kome živimo, ogleda se u činjenici da 26,3% ispitanika koji pripadaju generaciji 1945-1964, smatra da je ključna odgovornost za elementarni život na državi, dok čak 30,7% ispitanika iz generacije 1995-2012 smatra isto. Minimalna razlika između navedenih generacija je 48 godina. Obzirom na promjenu društvenog sistema koja je nastupila između generacija koje su navedene, te činjenicu da je druga kategorija odrasla u "individualističkom" modelu liberalnog kapitalizma, pokazuje se da do suštinske transformacije vrijednosne optike društvene svijesti zapravo nije ni došlo.

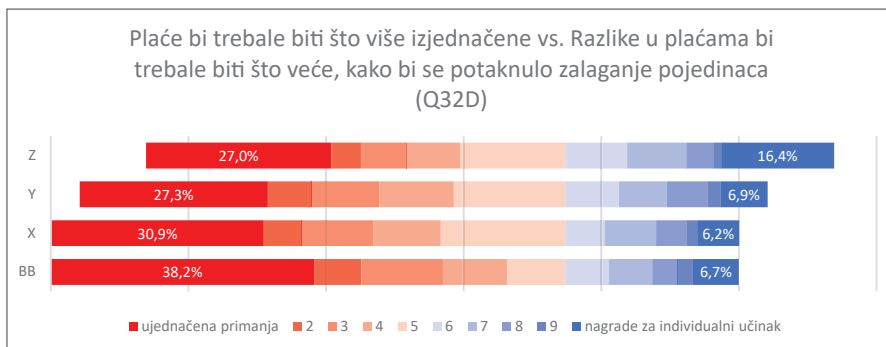
Kada se navedenim rezultatima pridruže istraživački podaci koji se odnose na izbor uposlenja tj. na činjenicu “da ne treba prihvatiti bilo koji ponuđeni posao”, sa suštinski neznatnim procentom regresije u smjeru starije generacije, teza o atrofijskoj geopistemologiji vrijednosti i konzervativnoj naravi BiH društva zadobija potpune konture. Tabela broj 9 svjedoči o navedenome. Iako su rezultati u ovom segmentu nešto “optimističniji”, što se može tumačiti kao blagi signal jako spore i latentne promjene društvene svijesti, oni su i dalje drastično poražavajući (posebno ako se ima u vidu prvi dio tabele). Generacija 1995-2012 tako smatra da građani imaju pravo odbiti posao koji im se ponudi, dok “starije” generacije razmišljaju parohijalnije u odnosu na navedeno pitanje.

Tabela 9.

Potpuno očekivano, “generacijska logika”, dosljedno poentira i time u konačnici potvrđuje “materijalističku” hipotezu, u domeni “izjednačavanja plaća” gdje se uočava da bi plaće trebale biti što više izjednačene (bez obzira na učinkovitost), pri čemu najstarija generacija ispitanika to smatra u procentu od 38,2%, a najmlađa u procentu od 27,0%. Mlađe generacije, u vrlo blagom smislu, smatraju da bi individualni učinak trebao biti dodatno stimuliran. U konačnici, sličnost u međugeneracijskom razmišljanju o ovom pitanju je jako mala, a što je signal izuzetno loših socijalnih politika države. U Tabeli 10. prikazani su rezultati o navedenom pitanju.

Tabela 10.

Sve navedeno pokazuje da u Bosni i Hercegovini imamo posla s jednom vrstom *atrofirane geopistemologije vrijednosti* koja se ogleda u granično konzervativnoj i tradicionalističkoj slici društva baziranoj na metrijalističkim vrijednostima.

Zaključak

Bosanskohercegovačko društvo u bitnom smislu karakterizira konzervativna i tradicionalistička dimenzija socijalne zbilje. Navedena *konzervativna slika društva* uvjetovana je ulogom i funkcijom države kao temeljnim faktorom zaslužnim za produkciju vrijednosti u jednom društvu. Na tragu empirijskih pokazatelja sprovedenih u okviru EVS istraživanja isčitano je da oko "konzervativnog karaktera" društvene stvarnosti u Bosni i Hercegovini ne treba imati nikakve rezerve. Podaci koji su navedeni i obrađeni ukazuju na činjenicu da je percepcija države u Bosni i Hercegovini jako loša, a za što se može pronaći i utvrditi niz socioloških uzroka (od onih koji se mogu analizirati u domeni horizontalne raspodjele vlasti, do sfere svakodnevnog života).

U ovoj cjelini pokazano je da se problemu percepcije građana o ulozi države u Bosni i Hercegovini, na bazi EVS podataka, iz perspektive sociološke analize može pristupiti iz tri dimenzije: prva je *institucionalna dimenzija* koja se očituje i razumijeva s obzirom na efikasnost izvršne, sudske i zakonodavne vlasti. Ova perspektiva se sa sociološke tačke gledišta uzima kao *standard* u istraživanjima koja se tiču historijske analize odnosa *država – vrijednosti*. Druga dimenzija koja je uzeta kao interpretativni okvir zasnovana je na razumijevanju relacije: *svakodnevnost – politika* kao faktora razumijevanja aksiološke arhitekture društva. Ova teza zasniva se na činjenici da se formativna socijalizacija odvija isključivo u domeni svakodnevnog života. Treća dimenzija ogleđa se u tezi koju smo uobličili u sintagmu o *atrofiranoj geopolistologiji vrijednosti*, a koja se ogleđa u ekspancijalnom i progresivnom porastu *materijalističkih vrijednosti* u Bosni i Hercegovini. Argumentirajući ovu hipotezu vodili smo se podacima i teorijskim koncepcijama Ronalda Ingleharta u onim aspektima koji se, u okviru njegovih istraživanja sprovedenih sedamdesetih godina, odnose na sociološko razumijevanje vrijednosti u *sukobu generacija* te njihovu vezu s procesom koji on naziva "tihom revolucijom" unutar međugeneracijske razmjene vrijednosti.

Rezultati EVS-ovog istraživanja nedvosmisleno pokazuju da se suština bosnaskohercegovačkog društva, iz perspektive uloge koju u istom treba da ima država, ogleda u dominaciji materijalističkog *Weltanschauung* – dakle, svjetonazora koji funkcionira po nekom principu Durkheimove “mehaničke solidarnosti” u smislu da dominacija materijalističkih vrijednosti u cjelosti preklapa sve aspekte individualne svijesti.

U tom smislu se ispostavlja da su teme kao što su: kognitivna mobilizacija, *društvo zasnovana na znanju*, sloboda mišljenja te sve ono što bi se moglo ubrojiti u tzv. postmaterijalističke vrijednosti, iz perspektive bosnaskohercegovačkog društva zapravo nedostižni ideali. Sociološki uzroci ovakvog stanja mogu se tražiti u razumijevanju fenomena *tranzicije* koja je umjesto uspostave novog sistema vrijednosti zasnovanog na logici i epistemologiji liberalnog kapitala, zapravo, državu odvela u sferu još veće neizvjesnosti. Tranzicija je tako, kao što kaže Đorđe Tomić, postala neka vrsta simptoma u kome treba tražiti uzroke stagnacije i blage regresije balkanske društve zbilje. Da budemo precizni:

“Pojam tranzicija, svakako spada u najteže simptome *tranzicije*. Koliko god taj pojam u značenju “prelazni period” trivijalno delovao, on poseduje jedan izuzetan politički uticaj u poslednjih dvadeset godina. Markirajuću u jeziku svest o temeljnim društvenim promenama, “tranzicija” istovremeno jasno ukazuje na smer tih promena, kao i na (političku ili naučnu) poziciju sa koje tumačenje tih promena stiže.” (Tomić, 2011, 34)

Ono što važi za tranziciju kao “uzrok” stanja društva, važi i za njoj prirodno srodnog pratitelja – dominaciju materijalističkog vrijednosnog svjetonazora. I jedan i drugi fenomen su rekurzivni i dvosmjerni procesi unutar društva, na način da su u izvjesnom smislu sami sebi i uzroci i posljedice. Tranzicija proizvodi “*tranzicijsko stanje*” koje je u suštini izraz volje aktivnih i djelatnih javnih politika na određenoj geografiji pogođenoj nekom vrstom “kulture traume”. Kao takva, *tranzicija* je mjesto produkcije vrijednosti koje pojedince “začaravaju” (Weber) u svijet stvarnosti zasnovane na “gruboj i pukoj” egzis-

tenciji u smislu prihvatanja "zdravo za gotovo" loših ekonomskih, socijalnih te obrazovnih politika, prihvatanja kao prirodne činjenice da država i njene institucije nemaju nikakvu sistemsku viziju budućnosti (u smislu u kome npr. Karl Mannheim određuje pojam utopije), te u konačnici, neposrednog prihvatanja dejstva "kulture traume" u cjelovitom i sveobuhvatnom smislu kao nečega što je sasvim "prirodno", te iz perspektive svakodnevnosti, gotovo nemoguće promjenjivo. Dominacija materijalističkih vrijednosti, podrazumijeva nesrećnu okolnost o tome da je "kulturalna trauma" rutinizirani, tipizirani te naučeni obrazac ponašanja.

S promjenom navedenog svjetonazora, u konačnici će doći i do promjene sistema vrijednosti. Drugim riječima, u povijesnom trenutku, svojevrsnom *kairosu*, kada se raskine s tranzicijom zasnovanoj na kulturnoj traumi kao naturaliziranom obrascu ponašanja, doći će i do lagane "tihe revolucije" vrijednosnog sistema iz materijalističkog u postmaterijalistički. Suština jedne *sociologije vrijednosti* sadrži se u analitici *društvene svijesti* – činjenici da nominalne i nametnute *formalne* promjene ni pod kojim okolnostima ne znače nužno i promjene u istinskoj jezgri društvene svijesti. Transformacija društvene svijesti je, u konačnici, dugotrajan i postepen proces koji podrazumijeva nova lica društvene stvarnosti, a čiji je početak i kraj u svojevrsnoj jednostavnosti i banalnosti svakodnevnog života.

Država, dakle, sada govoreći krajnje normativno, treba da bude isključivo jedan od stimulirajućih faktora na kome treba da se zasniva nada u bolje sutra te lučonoša promjena koje treba da vode ka izgradnji i arhitektonici novih sistema vrijednosti. Rezultati, na kojima je zasnovana ova cjelina, pokazuju da u Bosni i Hercegovini to nije tako.

Rezimirajmo u nekoliko tačaka najvažnije zaključke ove cjeline:

1. Za razumijevanje *percepcije građana o ulozi države u Bosni i Hercegovini* vođeni smo empirijskim pokazateljima do kojih se došlo u okviru EVS istraživanja na datu temu. Uspostavljen je teorijski interpretativni okvir za navedene podatke zasnovan na referentnim sociološkim teorijama o problemima koji su postavljeni za obradu.
2. Postavljene su tri perspektive iz kojih je sagledan navedeni problem. Tri perspektive treba promatrati kao lica i naličja jedne te iste stvari, ili pak tri različita načina da se objasni ista sociološka pojava.
3. Pokazano je da iz analize dobivenih empirijskih podataka proističe to da je bosanskohercegovačko društvo (bez obzira na međugeneracijsku suprotstavljenost) izrazito konzervativno i tradicionalistički orijentirano. Kao prilog tome u poglavlje smo uvrstili ključne tabele koje se odnose na navednu tvrdnju.
4. Tvrdnja o konzervativnom i tradicionalističkom karakteru bosanskohercegovačkog društva, iz perspektive percepcije i uloge koju s obzirom na istu ima država, zasnovana je na razlici između *materijalističkih i postmaterijalističkih vrijednosti* onako kako to čini sociolog Ronald Inglehart. Pokazano je da u Bosni i Hercegovini dominiraju "materijalističke vrijednosti" čija se suština sastoji u ulozi države koja, prema većini ispitanika treba da obezbijedi neophodne i minimalne materijalne uvjete za život. Navedeni stav je argumentiran u okviru hipoteze o „atrofiranoj geoeπισtemologiji vrijednosti“ kao spcefikumu bosanskohercegovačkog društva, ali i okviru koji se može primjeniti na većinu balkanskih država.

5. Ukazano je na značaj koji pojam "tranzicija" ima u kontekstu razumijevanja vrijednosnog sistema jednog društva. Pokazano je da su "javne politike" u eri tranzicije ključni faktori relevantni za proizvodnju društvenih vrijednosti. Ovakvo gledište posebno dolazi do izražaja s obzirom na koncepciju "kulture traume".

Literatura

Abramson, Paul, Inglehart Ronald (1995): Value Change in Global Perspective. The University of Michigan Press.

Alexander C. Jeffrey, (2003): The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. Oxford University Press.

Alexander C. Jeffrey, (2004): Cultural Trauma and Collective Identity. Oxford University Press.

Bauman, Zygmunt: (2011): Tekuća modernist. Pelago. Zagreb.

Berger, Piter (2008): Desekularizacija sveta: Oživljavanje religije I svetska politika. Mediterran Publishing. Novi Sad.

Bešić, Miloš (2019): Tranzicione trauma I promene vrednosnih orijentacija – generacijski pristup. Fakultet političkih nauka. Beograd

Eisenstadt, Shmuel, (2000): Multiple Modernities. Daedalus. 129, 1. (1-29)

Horheimer, M, Adorno T (1989): Dijalektika provjetiteljstva. Svjetlost. Sarajevo

Ibrulj, Nijaz (2005): Stoljeće rearanžiranja. Filozofsko društvo Theoria. Sarajevo.

Inglehart, Ronald (1977): The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton University Press. Princeton, New Jersey.

Monaghan J, Peter J (2003): *Socijalna i kulturna antropologija*. Šahinpašić. Sarajevo.

Smith D. Anthony (2003): *Chosen Peoples: Sacred Sources of National Identity*. Oxford University Press.

Spasić, Ivana (2004): *Sociologije svakodnevnog života*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. Beograd.

Tomić, Đorđe (2011): *Od transformacije do tranzicije I nazad: Nauka o transformaciji? Pojmovi, pitanja, teorije*. U: *Izgubljeno u tranziciji: Kri-tička analiza procesa društvene transformacije* (ur): Ana Veselinović, Petar Atanacković, Željko Klarić. Rosa Luxemburg Stiftung.

Wallerstein, Immanuel (2004): *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press. Durham and London.

POLITIKA I CIVILNO DRUŠTVO

Uvod

U ovom poglavlju će se analizirati načini na koje građani učestvuju u politici, kako na biračkom mjestu tako i na ulici, ispitati koje oblike politike cijene (ako ima takvih!) i kako konceptualiziraju važne političke ideje poput same demokratije. U prvom dijelu će se ispitivati koliko su građani Bosne i Hercegovine (BiH) zainteresovani za politiku, kako se identifikuju na političkom spektru između ljevice i desnice, kao i koji su njihovi izvori informacija o politici. Nakon toga slijedi analiza mišljenja o političkom sistemu unutar kojeg se politika odvija – kojim društvenim i političkim institucijama se vjeruje više, a kojim manje? U kojoj mjeri su oni zadovoljni sistemom, te da li preferiraju vojnu vladavinu ili vladu kojom upravljaju stručnjaci, moćnici, ili onu vođenu demokratijom? U narednom dijelu će se ispitati sama ideja demokratije, istražiti koliko je ona važna te ispitati koliko je Bosna i Hercegovina demokratska. Te informacije pružaju okvir za naredni dio o političkom učešću – da li ljudi (tvrde da) glasaju? Da li su izbori slobodni i pravedni? Da li ljudi učestvuju u peticijama, štrajkovima i demonstracijama? Posljednji dio se bavi idejom civilnog društva i socijalnog kapitala te sadrži podatke o broju građana koji su članovi udruženja kao i vrste tih udruženja te u kojoj mjeri su angažovani kao volonteri.

Ova pitanja su važna za razumijevanje sadašnje i buduće politike u BiH jer su politolozi prepoznali da demokratija ovisi o učešću građana (Dahl, 1998; Tilly, 2004). Termin civilne kulture su osmislili Almond i Verba (1965) kako bi opisali različite obrasce učešća u demokratiji. Za održavanje demokratskih procesa neophodne su civilne kulture koje potiču društveni angažman građana, njihovu uključenost i učešće (Halman, 2010). Putnam (1992) je snažno zagovarao da je učinak vlade povezan sa javnim angažmanom građana

i njihovom uključenosti te da su oni ključni za „pokretanje demokratije“. Interesovanje za civilnu kulturu se još više povećalo zahvaljujući Fukayaminoj (2011) tvrdnji da se socioekonomski razvoj društva može pripisati stepenu povjerenja među njegovim građanima.

Međutim, doprinos civilne kulture funkcionisanju demokratije u BiH je potrebno posmatrati u kontekstu demokratskih institucija formiranih u Dejtonskim mirovnim pregovorima zasnovanih na konsocijacionističkim idejama prava etničkih grupa i oblikovanih poslijeratnim periodom međunarodnog liberalnog mirovnog procesa koji je uslijedio. Ova institucionalizacija etniciteta kao vodećeg političkog načela je dovela do karakterizacija post-Dejtonske BiH kao etnokracije (L. M. Howard, 2012) i “demokracije etničkih oligarhija” (Mujkic, 2007) sa ograničenom demokratskom strukturom. Takva logika pogoduje etnonacionalističkim partijama konstruisanjem etničkih grupa kao homogenih blokova koje predvode njihove elite, što urušava potencijal za politizaciju neetničkih pitanja i višestrukih identiteta.

U ovoj analizi odgovori će biti podijeljeni na osnovu roda, generacije, entiteta i obrazovanja. Ispitujući određene perspektive muškaraca i žena moguće je razumjeti posebne perspektive žena kao jedne od grupa koja je najčešće isključena iz političkog života (Sarajevski otvoreni centar, 2015 godina.). Na taj način će se također otkriti pitanja u kojima su stajališta i stepen učešća muškaraca i žena dosta slični. Generacijska podjela će omogućiti poređenje veoma različitih životnih iskustava i oblika socijalizacije onih građana sa značajnim iskustvom u socijalističkoj Jugoslaviji („Baby boomers“ (BB) rođenih 1945.-1964. i generacije X rođene 1965.-1981.) i generacije Y (rođeni 1982.-1994.) čija je mladost oblikovana ratom i njegovim neposrednim posljedicama. Posebna pažnja će se obratiti na najmlađu generaciju Z, rođenu nakon 1995., jer se civilne kulture mogu mijenjati na osnovu „među-generacijske promjene vrijednosti“ (Inglehart, 2008.), tj. novih generacija sa drugačijim vrijednostima (Ashford & Timms, 1992.; Ester, Brown, & Mohler, 2006.). To je prva generacija koja je odrastala u posebnom bosanskohercegovačkom okruženju postdejtonskih demokratskih institucija, škola i društva. Podjela podataka EVS-e na osnovu generacije dozvoljava donošenje

zaključaka o kolektivnim efektima socijalizacije. Podjela na osnovu entiteta može otkriti razlike u političkoj kulturi, počevši od zajedničke jugoslovenske prošlosti, prouzrokovanoj različitim smjerovima tokom rata 1992.-1995. ali i centralizovanijoj i uveliko monoetničkoj RS, saveznoj i multietničkoj FBiH (kao i BD sa historijom poslijeratne međunarodne uprave i trenutne borbe za odanost stanovništva). Naposljetku, podjela na osnovu obrazovanja će pokazati razlike između značajne manje obrazovane grupe i mogućih efekata širokog spektra obrazovnih dostignuća. Obrazovanje je uticajna institucija socijalizacije i ova podjela pokazuje razlike između političkih stavova elite i ostatka društva. Obrazovanje utiče na učešće razvojem kognitivnih vještina i davanjem informacija koje su relevantne za politiku, razvoj građanskih vještina koje olakšavaju angažman i kultiviraju interes za politiku (Mayer, 2015.).

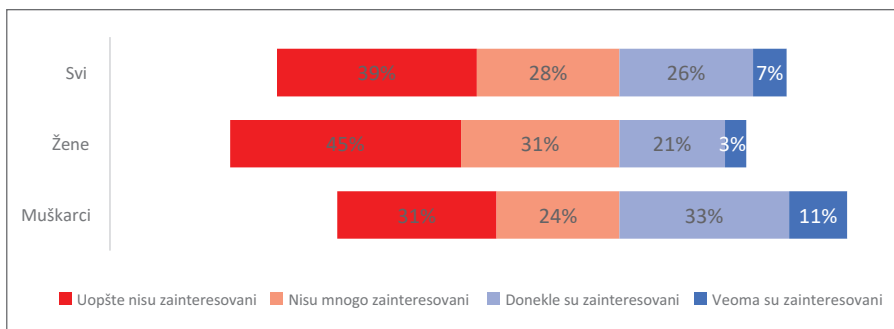
Mnogi od rezultata neće biti iznenađujući onima koji prate politiku u BiH – građani ne misle da je BiH uopšte demokratska i skeptični su oko integriteta izbornog procesa, ali ipak nastavljaju da glasaju. Međutim, vrijedno je ovdje spomenuti nekoliko interestantnih rezultata radi motivacije čitaoca. Prvo, prijavljene stope članstva u udruženjima su značajno porasle zajedno sa stopama volontiranja i učešća u demonstracijama, što ukazuje na potencijalni ali još uvijek prilično nevidljivi rast moći civilnog društva. Drugo, podrška za demokratsko upravljanje (sa istraživanjem značenja demokratije) je snažna, a oni u RS-u su poprilično kritični prema snažnom vođi kao alternativnom obliku upravljanja. Međutim, najmlađa generacija je manje posvećena demokratiji i slabija je vjerovatnoća da će glasati, iako više učestvuju na druge načine i pokazuju veće povjerenje u političke institucije. Naredni odjeljci sadržavaju objašnjenja svake grupe rezultata u kontekstu relevantne teorije i istraživanja.

Politika

U ovom dijelu o osnovnim orijentacijama prema politici će se govoriti o tome koliko su ljudi zainteresovani za politiku, kako se pozicioniraju na lijevo-desnom političkom spektru kao i o izvorima iz kojih crpe informacije o politici. Interesovanje za politiku ukazuje na to koliko se politika smatra relevantnom što predstavlja osnovu za potencijalno političko učešće. Rasprava o stavovima vezanim za politiku mora uključivati i „anti-političko“ stajalište građana. Literatura o antipolitici se fokusira na konstrukciju politike u Bosni kao prljave i nemoralne kategorije, kao „odvojenog univerzuma (nemoralnih) vrijednosti, ljudi koji tragaju za moći radi nje same, koji su egoistični i nepouzdana“ (Touquet, 2015, p. 398). Antipolitika može dovesti do povlačenja iz sfere politike kao i političkog učešća i djelovanja na osnovu ideje da „su svi oni isti“ i stoga nema mogućnosti za postepenim poboljšanjem državne politike.

Istraživanje ćemo započeti s osnovnim pitanjem: **„Koliko ste zainteresovani za politiku?“** Slika 1. pokazuje da je samo 32,8% građana BiH „veoma zainteresovano“ ili „donekle zainteresovano“ za politiku. Interesovanje za politiku se uveliko razlikuje po polu tako da je procenat muškaraca koji pokazuju interesovanje (44,5%) 1,9 puta veći od broja žena (23,7%). Međutim, interesantno je da je broj muškaraca i žena koji glasaju na izborima sličan iako muškarci za 20-30% više učestvuju kada je u pitanju neizborno političko učešće poput peticija i demonstracija. Ovi podaci su detaljnije obrađeni u dijelu o političkom učešću.

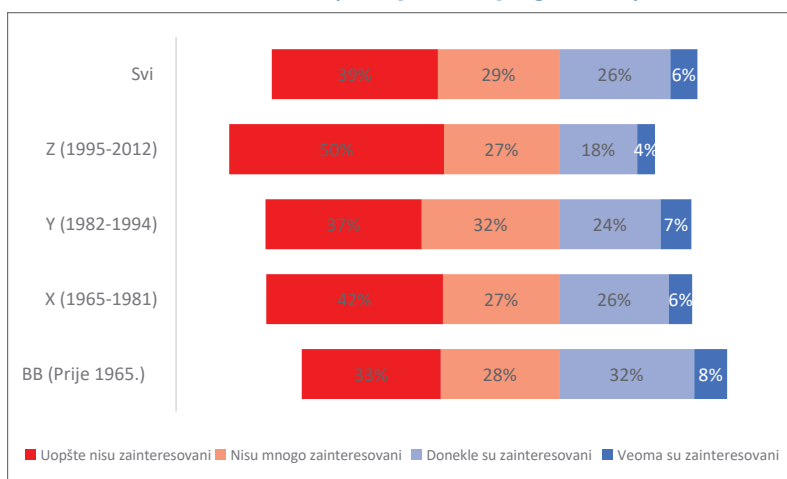
Slika 1. Interesovanje za politiku po polu

Interesovanje za politiku se povećava sa obrazovanjem, kao što je očekivano u prethodnom istraživanju (Mayer, 2015; Wolfinger & Rosenstone, 1980). Imajući u vidu ovaj obrazac, interesantno je zapaziti da grupa ispitanika bez završenog osnovnog obrazovanja odstupa od ove tendencije tako da se 8,1% ispitanika izjasnilo da su „veoma zainteresovani“ što je skoro jednako broju ispitanika sa diplomom bachelora. Interesovanje također varira kada su u pitanju entiteti: u RS-u je interesovanje više polarizirano (veći procenti i „veoma zainteresovanih“ i onih koji „uopšte nisu zainteresovani“) nego u FBiH. U Brčko Distriktu je zabilježen najveći procenat onih koji su veoma zainteresovani te iznosi 11,1%.

Kao što se vidi na slici 2. interesovanje za politiku se smanjuje za svaku mlađu generaciju. Stoga ne postoje dokazi da je postdejtonski period doveo do nove generacije koja je više politički angažovana. Ako i postoji generacijski efekat, vjerovatno je da će ići u smjeru kontinuiranog porasta antipolitike. Štaviše, politika je predmet visokog interesovanja relativno male grupe ljudi koja je starija i obrazovanija. Korelacije između roda, dobi i obrazovanja su također kumulativne, pa je istraživanjima npr. samo 1% odraslih po završetku osnovne škole izjavilo da su „jako zainteresovane“ dok je skoro polovina (49%) iste skupine izjavila da uopšte nije zainteresovana. Među mlađim ženama iz generacije Z bez obzira na stepen obrazovanja, 2% se izjasnilo da su jako zainteresovane dok 56% njih uopšte nisu zainteresovane.

Slika 2. Interesovanje za politiku po generacijama

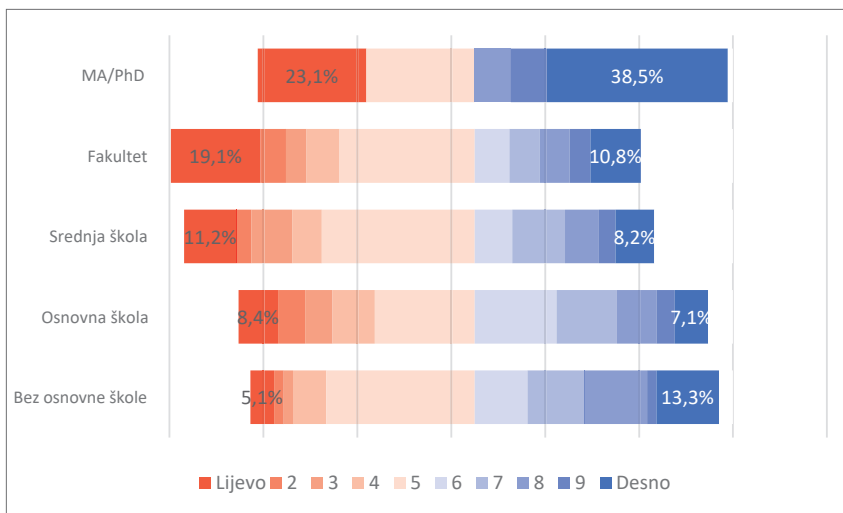
Svijetom političkih ideja dominira terminologija lijevog i desnog političkog spektra. Kako bismo razumjeli gdje se birači pozicioniraju na tom spektru, od ispitanika je traženo da se **postave na skali od 1 do 10 na kojoj 1 označava „lijevo“ a 10 „desno“** što znači da je 5,5 sredina. Posmatra li se cijela skupina, ispitanici su se pozicionirali malo lijevo od centra (prosje=5,4). U skladu sa ovom tendencijom, većina ih se pozicionirala na lijevoj trećini (1-3) nego na desnoj (8-10). Muškarci su uglavnom bili lijevo orijentisani (prosje=5,3), dok su žene bile više orijentisane ka centru (prosje 5,5). Mlađe generacije su politički više lijevo orijentisane iako je najstarija „baby boom“ generacija više polarizirana – skupina lijevo orijentisanih je slična onoj u najmlađoj generaciji Z i najvećim procentom desno orijentisanih (vidi Tabelu 1.). Ovo ide u prilog postojećim istraživanjima koja su pokazala da mladi sve više važnosti pridaju socijalnoj pravdi i kritici neoliberalne ekonomije (Turčilo et al., 2019.). Ispitanici u FBiH su više lijevo orijentisani (prosje=5,3) od onih u RS-u (prosje=5,5) i Brčko Distriktu (prosje=5,9).

Tabela 1. Politička orijentacija po generacijama

Generacija	Prosje	Lijevo (1-3)	Centar (4-7)	Desno (8-10)
Z (1995-2012)	5.2	24%	59%	17%
Y (1982-1994)	5.2	23%	58%	19%
X (1965-1981)	5.4	22%	57%	21%
BB (1945-1965)	5.6	24%	54%	22%

Povećan stepen obrazovanja postepeno dovodi do povećavanja broja lijevo orijentisanih osoba i smanjenja broja centralno i desno orijentisanih. Izuzetak od ove tendencije su oni sa postdiplomskim obrazovanjem koji su više polarizirani i sa visokim brojem krajnje ljevičarskih i desničarskih pozicija i kao grupa naginju više ka desno. Iako je visoko obrazovanje determinanta povećane političke kompetencije (Mayer, 2015.) i moglo bi se stoga očekivati da povećava znanje o ideologiji i njenim implikacijama, procenat ljudi koji nisu odgovorili na ovo pitanje je skoro isti. Ustvari, četvrtina ispitanika nisu odgovorili na ovo pitanje („ne znam“: 16%, „nije dostupno“: 9%).

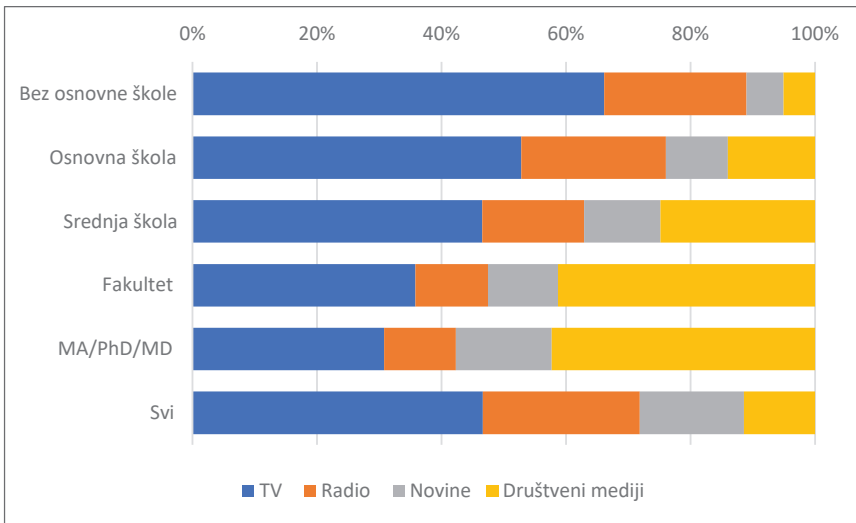
Slika 3. Ideologija po obrazovanju

Izvori iz kojih ljudi dobijaju informacije o politici mogu mnogo toga otkriti jer se na RTV servise gleda kao na poslušnike dominantnih političkih partija ili moćnih privatnika (Blagovčanin, 2012.). Štaviše, relevantnost društvenih medija ima implikacije za demokratizaciju izvora informacija, potencijal za jačanje „komore odjeka“ (engl. echo chamber) polarizirane javnosti kojoj nedostaju kritički glasovi i naposljetku „križu neovisnog novinarstva“ u doba „lažnih vijesti“ i optužbi da su vijesti „lažne“.

Glavni izvor informacija o politici je i dalje televizija (33% ispitanika prate je na dnevnoj osnovi), nakon toga slijede društveni mediji (18%), radio (12%) i novine (8%). U skladu sa svojim nižim interesovanjem za politiku (vidi iznad), žene prate svaki od ovih izvora u manjoj mjeri iako je redoslijed važnosti jednak. Međutim, kako raste stepen obrazovanja, društveni mediji sve više postaju uobičajen izvor političkih informacija kao i najčešći izvor kojeg osobe sa visokom stručnom spremom prate na dnevnoj osnovi.

Slika 4. Izvori političkih informacija

Odgovori na ova pitanja daju neke početne odgovore kada je u pitanju uloga obrazovanja u poticanju političkog angažmana. Naime, oni obrazovaniji su više zainteresovani za politiku i također imaju jače ideološke sklonosti. Međutim, ograničena važnost lijevo-desnog spektra kada se uzme u obzir dominacija etničke politike se također da primijetiti u velikom broju ljudi koji uopšte nisu odgovorili na ovo pitanje. Iako je televizija sveukupno gledajući glavni izvor političkih informacija, oni obrazovaniji se mnogo više oslanjaju na društvene medije. Kada je u pitanju ideja međugeneracijske promjene vrijednosti, najmlađa generacija se više identifikuje sa političkom ljevicom ali je također manje zainteresovana za politiku, što pokazuje istrajnost i potencijalni daljnji rast antipolitike. Naredni dio će pomoći u razumijevanju ovih odgovora ispitujući stavove ispitanika o društvenim i političkim institucijama i političkom sistemu.

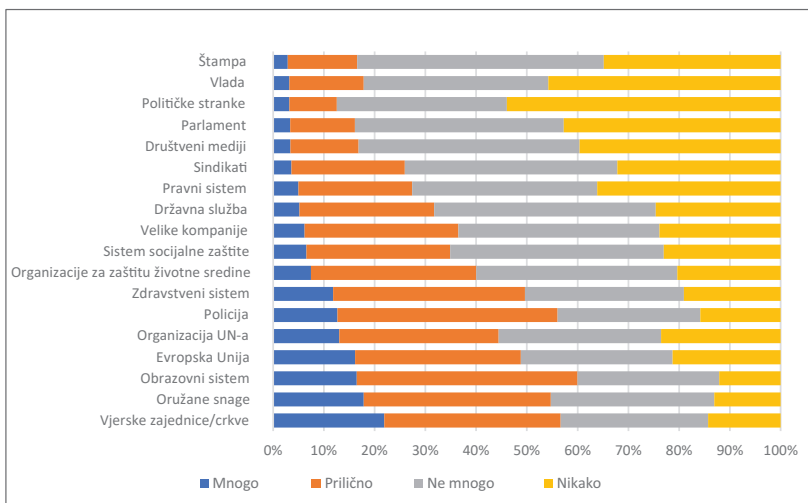
Politički sistem

U ovom dijelu će se analizirati mišljenja ispitanika o širokom spektru društvenih i političkih institucija. Povjerenje građana u vladu, političare i parlament se posmatra kao u snažnoj korelaciji sa socioekonomskim razvojem i dobrim upravljanjem (Fukuyama, 2011.).

Kada se u obzir uzme nizak nivo povjerenja u većinu političkih institucija u BiH, oni zainteresovani za politiku u BiH se mogu zapitati koliko je stabilan trenutni politički sistem. To se da zaključiti iz odgovora na pitanje o zadovoljstvu političkim sistemom, za koji se ispostavlja da je takmičenje u tome ko može biti nezadovoljniji statusom quo. Uzimajući to u obzir, kao i rast broja populista i autokrata u kako u Evropi tako i na globalnom nivou, koliko je stabilna podrška za demokratiju? To će se uporediti u kontekstu mišljenja u odnosu na tri alternative - snažnom vođi, vladavini stručnjaka i vojnoj vladavini.

Ispitanici su odgovarali na niz pitanja da bi se ocijenilo **koliko povjerenja imaju u 18 društvenih i političkih institucija**. Osim uspoređivanja ukupnog nivoa povjerenja, odgovori omogućavaju usporedbu relativnog povjerenja u pojedinačne institucije. Ako ostavimo po strani vjerske institucije koje uživaju najviše povjerenja, povjerenje u mnoge druge institucije na mnogo je nižem nivou nego u konsolidovanijim demokratijama. Naprimjer, 16,1% ispitanika vjeruju državnom parlamentu (ili „mnogo“ ili „prilično“) dok je 35% ispitanika odgovorilo na sličan način u 27 država Evropske unije (Czike, 2010.). Kada je u pitanju politika, mnoge političke institucije uključujući političke partije, parlament i samu vladu su na samom dnu ljestvice. Međutim, ispitanici imaju najmanje povjerenja u štampu.

Slika 5. Povjerenje u institucije

Za sve kategorije nivo povjerenja u RS-u je niži od onog u FBiH. To je najizraženije kada je u pitanju vojska koja se nalazi na trećem mjestu, za razliku od drugog mjesta koje zauzima u FBiH. Međutim, temeljne sličnosti u civilnoj kulturi se vide u tome da je redoslijed prvih pet institucija isti. Pitanje povjerenja u institucije otkriva neke pokazatelje generacijske promjene. Zaključci prethodnih istraživanja pokazuju da je povjerenje koje mladi imaju u institucije slabo (Turčilo et al., 2019.) što je u skladu sa podacima EVS-e. Međutim, sveukupno povjerenje (sabiranjem procenata koji pokazuju „mnogo“ povjerenja za sve institucije) je najveće među najmlađom generacijom Z. Povjerenje u pojedinačne institucije također varira. Mlađe generacije (Y i Z) pokazuju višu stopu povjerenja u Evropsku uniju, dok generacija Y ima manje povjerenja u oružane snage – što je možda bazirano na njihovom ratnom iskustvu. Također, obrazovni sistem je među prva tri mjesta za generacije X i Y ali ne i za generaciju Z koja ima najsvježije iskustvo s obrazovnim sistemom kao njegov direktni učesnik.

Slika koja se tiče povjerenja u institucije je složena, ali takva da ipak pomaže donošenju nekoliko zaključaka. Prvi zaključak je da u kontekstu sveukupne niske stope povjerenja, institucije kojima se najviše vjeruje (religijske, vojne, obrazovni sistem, Evropska unija i UN) su one koje imaju najmanje direktne veze sa politikom i upravljanjem. Institucije koje su u središtu demokratije i politike (vlada, političke stranke, parlament i štampa) su one kojima se najmanje vjeruje. Ovo pojačava važnost antipolitike, u kojoj se građani distanciraju od politike. Međutim, čini se da će u budućnosti ova tendencija biti malo pozitivnija što je rezultat generacijske promjene. Naime, povjerenje koje generacija Z ima u institucije nije samo sveukupno veće, nego je najveće u političke stranke i parlament kada se uzmu u obzir sve generacijske kohorte, iako je najmanje u štampu.

Niske stope povjerenja u društvene i političke institucije mogu biti pokazatelj mogućnosti za radikalniju politiku i političku nestabilnost. U skladu s tim stajalištem, ispitanici su uveliko **nezadovoljni političkim sistemom** – samo 0,7% je potpuno zadovoljno dok je 37,5% potpuno nezadovoljno (vidi Tabelu 2.).

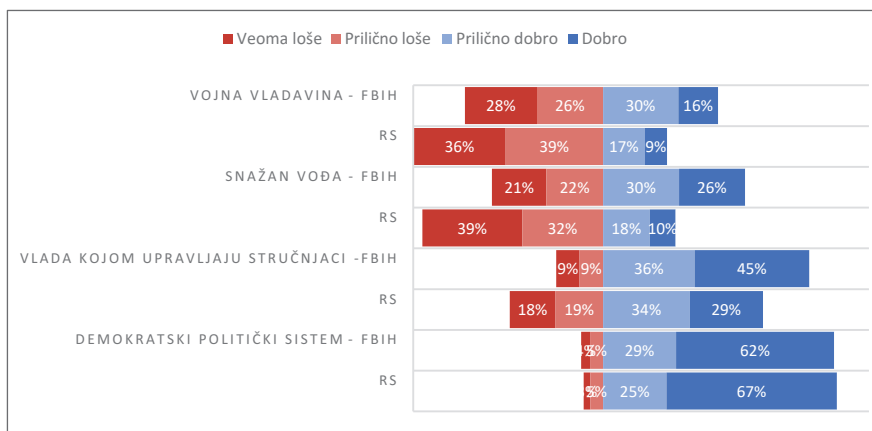
To jednako važi i za muškarce i žene, kao i za RS i FBiH. Što su ljudi obrazovaniji, to je i nezadovoljstvo veće. Interesantno je pomenuti da je generacija Z najzadovoljnija (s najvećom stopom zadovoljstva od 6 do 10).

Tabela 2. Zadovoljstvo političkim sistemom

Kategorija	Potpuno nezadovoljni	2	3	4	5	6	7	8	9	Potpuno zadovoljni
Svi	37.5%	8.5%	13.1%	13.2%	10.3%	7.1%	6.0%	3.0%	0.6%	0.7%
Po polu										
Muškarci	36.0%	7.6%	14.8%	13.5%	10.1%	6.8%	6.4%	3.6%	0.4%	0.8%
Žene	38.6%	9.1%	11.8%	13.1%	10.5%	7.3%	5.7%	2.6%	0.7%	0.6%
Po Teritoriji										
FBiH	40.4%	8.2%	12.2%	11.6%	8.6%	6.6%	6.9%	3.9%	0.9%	0.7%
RS	32.5%	8.7%	13.7%	15.6%	14.3%	8.5%	4.5%	1.4%	0%	0.7%
BD	24.4%	13.3%	28.9%	26.7%	4.4%	0%	2.2%	0%	0%	0.0%
Po generaciji										
BB	39.0%	8.4%	11.8%	12.9%	11.4%	6.1%	5.9%	2.9%	0.6%	1.1%
X	39.7%	10.5%	12.0%	14.8%	9.9%	7.8%	3.0%	1.7%	0.4%	0.2%
Y	38.7%	8.2%	15.5%	10.3%	10.0%	5.6%	7.3%	3.2%	0.9%	0.3%
Z	33.1%	6.5%	14.6%	13.1%	8.8%	9.2%	8.1%	5.8%	0%	0.8%

Ako su građani jako nezadovoljni političkim sistemom, kakav to onda sistem preferiraju? Od ispitanika je traženo da izraze svoje mišljenje o **četiri vrste sistema**. Ovo pitanje pokazuje neke iznendujuće razlike između entiteta (vidi Sliku 6.). „Imati jakog vođu koji ne mora da se bavi parlamentom i izborima“ četvrtina ispitanika u FBiH je ocijenila kao dobro, dok je samo 10% u više centraliziranoj i uveliko autokračičnoj RS to ocijenilo pozitivnim. Skoro polovina ispitanika u FBiH i trećina u RS su pozitivnom ocijenili tehnokratsku vladavinu od strane stručnjaka. Demokračički politički sistem je očiti favorit jer su ga preko 60% ispitanika u RS-u i FBiH slično ocijenili „dobrim“, iako je u BD taj procenat nešto niži.

Slika 6. Preferirane vrste vladavine po entitetu

Ove preferencije su slične i za muškarce i žene i uglavnom su iste bez obzira na nivo obrazovanja, iako su oni s nižim stepenom obrazovanja skloniji snažnom vođi. Naposljetku, generacija Z je manje naklonjena demokratskom sistemu ali, iako nema omiljenu opciju, pokazuje malo veće preferencije za sve tri alternative.

Pitanja koja se tiču preferencija za različite vrste političkih sistema pokazala su značajne razlike između entiteta. Kada se uzme u obzir kontinuirani izborni uspjeh Milorada Dodika u RS-u, važno je spomenuti da su ispitanici u RS-u mnogo negativnije reagovali na ideju jakog vođe. Kada je u pitanju međugeneracijska promjena vrijednosti, rezultati su pomiješani. S pozitivne tačke gledišta, nivo povjerenja u političke institucije je viši (ili bolje rečeno, stepen nepovjerenja je niži). Međutim, podrška za demokratsko upravljanje je također niža, što potencijalno otvara vrata za neliberalniju demokratiju i autokratsku vladavinu (Turčilo et al., 2019.). Detaljnija analiza same demokratije o kojoj će biti riječi u narednom dijelu može koristiti objedinjavanju nezadovoljstva političkim institucijama i kontinuiranoj podršci demokratiji.

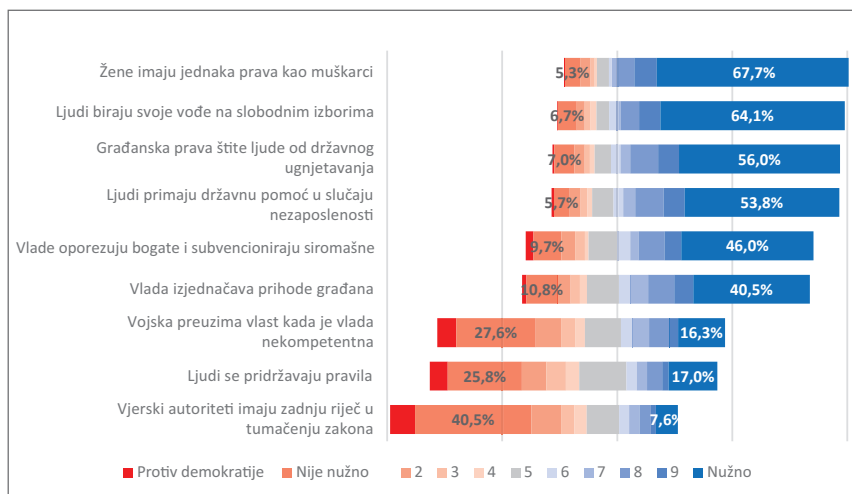
Demokratija

Suprotstavljene ideje o tome šta je ustvari demokratija se u 2019. godini sukobljavaju više nego ikad kako se proceduralni mehanizmi mnogobrojnih stranaka i izbora na mnogo mjesta suprotstavljaju izrazitom porastu neliberalnih vrijednosti i autokratskih sklonosti. Politolozi u oblasti demokratije također imaju suprotstavljene ideje o tome šta je zapravo demokratija. Tilly (2007.) karakterizira teorije demokratije kao ustavne, značajne, proceduralne i usmjerene ka procesima. Proceduralne definicije demokratije se fokusiraju na učešće građana u konkurentnim izborima koji dovode do promjene osoblja u vladi kao i politikama. Štaviše, proceduralne definicije također često uključuju liberalne elemente kao što su vladavina prava, sistem uzajamne kontrole i ravnoteže, zaštita manjina i građanskih prava i medijske slobode (Ferrin & Kriesi, 2016.) što se često označava terminom „liberalna demokratija“. Supstancijalne definicije obuhvataju proceduralne uz dodatak kriterija socijalne pravde, kao što su zaštita od siromaštva i jednakost dohotka što čini „socijalnu demokratiju“ (Ferrin & Kriesi, 2016.). Suprotstavljena definicija usmjerenosti ka procesima koju je dao Dahl (1998.) definiše osnovne karakteristike demokratije uveliko kao sistem koji osigurava efikasno učešće, jednakost u glasanju, prosvijetljeno shvatanje, završnu kontrolu agende i učešće odraslih.

Ove definicije osiguravaju okvir za razumijevanje odgovora koji se tiču devet izjava o tome šta je **ključno za demokratiju** (vidi Sliku 7.). Ispitanici su ocjenjivali svaku karakteristiku demokratije na skali do 10 od „nije nužno“ do „nužno“. Štaviše, zabilježeni su i oni slučajevi kada su ispitanici spontano rekli da je data karakteristika „protiv demokratije“. Odgovori ukazuju na to da je najčešće razumijevanje demokratije liberalno i proceduralno – najviše odgovora se tiče jednakopravnosti polova (nužno za 67,7%), biranja vođa na slobodnim izborima (64,1%) i građanskih prava radi zaštite ljudi od ugnjetavanja od strane države (56%). Međutim, drugo i nešto manje često shvatanje je vezano za socijalnu demokratiju.

Izjave vezane za to su se odnosile na pomoć države u slučaju nezaposlenosti (53,8%), oporezivanje bogatih i subvencioniranje siromašnih (46%) kao i izjednačavanje dohotka (40,5%). Ispitanici su nepovoljnije ocijenili ideje da demokratija uključuje vojnu vladavinu, poštivanje pravila i teokratiju dok su neki čak izjavili da su te ideje protiv demokratije.

Slika 7. Esencijalne karakteristike demokratije

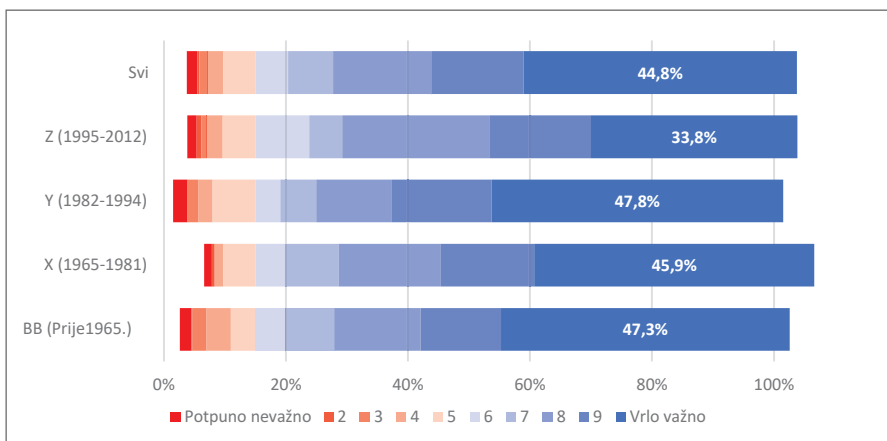

Rangiranje ovih konceptualizacija demokratije se vrlo malo razlikuje po segmentima koji su analizirani: pol, generacija, entitet i obrazovanje. Žene su malo više favorizirale jednakopravnost polova i vjersku vladavinu dok su muškarci veći značaj pridavali oporezivanju bogatih i subvencioniranju siromašnih, kao i građanskim pravima. Međutim, te razlike su jako male. Za sve generacije, prve tri kategorije se pojavljuju istim redoslijedom. Ipak, mlađe generacije pokazuju manju sigurnost kada je u pitanju ono što je nužno za demokratiju. Naprimjer, 67,9% ispitanika „Baby boom“ generacije smatra da je rodna ravnopravnost nužna za demokratiju dok je taj procenat niži za sve druge generacije, gdje je 64,3% ispitanika najmlađe generacije Z izjavilo da je nužna. Slično tome, ispitanici u oba entiteta su jednakim redoslijedom rangirali ključne karakteristike, iako su oni su Brčko Distriktu bili najsigurniji u procjenama onoga šta je nužno za demokratiju, a nakon njih slijede oni u RS-u, dok su oni u FBiH najmanje sigurni.

Nivo obrazovanja također ima mali uticaj na ljestvicu, a jedina razlika u tome koje karakteristike zauzimaju prve tri pozicije je da državna pomoć u slučaju nezaposlenosti zauzima treće mjesto kada su u pitanju ispitanici bez završenog osnovnog obrazovanja ili samo sa osnovnim obrazovanjem. Čini se bitnim napomenuti da sve obrazovne grupe smatraju da je rodna ravnopravnost najbitnija karakteristika demokratije, osim onih sa postdiplomskim obrazovanjem, koji proceduralno „biranje vođe na slobodnim izborima“ smatraju najbitnijim.

Ovi odgovori na pitanje šta je demokratija stvaraju temelj za sljedeće pitanje: **Koliko vam je važno živjeti u državi kojom se demokratski upravlja?** Ispitanici su pokazali relativno visok stepen posvećenosti demokratiji – sa 44,8% koji su kazali da je „vrlo važna“ a odgovori su slični i za muškarce i žene. Kada su u pitanju generacije, 33,8% najmlađe generacije Z su se tako izjasnili, što je značajno manje od populacije u cjelini (vidi sliku 8.). Odgovori iz RS-a i FBiH su jako slični, iako je podrška demokratiji malo veća u RS-u, što je u skladu s odgovorima na ostala pitanja (posebno za manju podršku jakom vođi). Međutim, Brčko Distrikt je izuzetak, gdje je samo 26,7% ispitanika izjavilo da je demokratsko upravljanje od najveće važnosti. Što su ispitanici obrazovaniji, to je i podrška veća; npr. od ispitanika sa fakultetskom diplomom 53,4% je izjavilo da je vrlo važna.

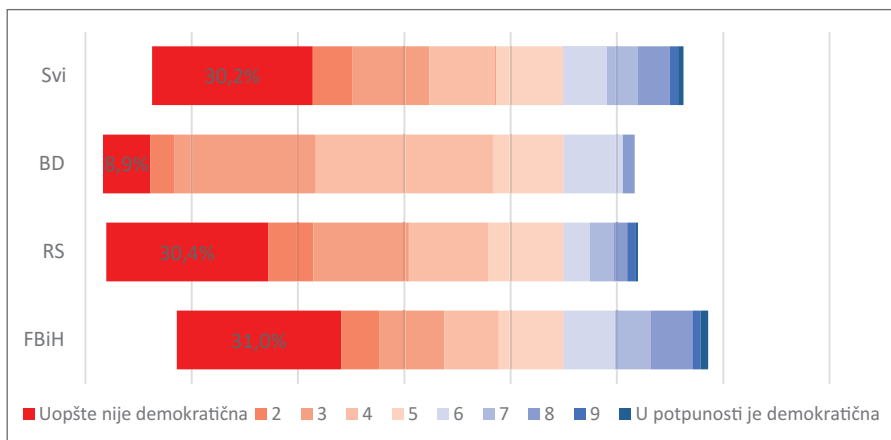
Slika 8. Važnost demokratske vladavine po generacijama

Dosadašnji odgovori pokazuju da iako je zadovoljstvo političkim sistemom na jako niskom nivou, podrška samoj demokratiji je relativno visoka ili barem veća od ponuđenih alternativa. Većina građana shvata demokratiju u vezi sa liberalnom demokratijom – gdje rodna ravnopravnost i građanske slobodne zauzimaju visoku poziciju, dok se podrška za politike socijalne demokratije koje osporavaju dominaciju neoliberalne ekonomije i politike smatra malo manje važnom. Međutim, relevantnost ovih pronalazaka za građane zavisi od stepena do kojeg se ove demokratske vrijednosti primjenjuju u BiH. Ukratko rečeno: **Koliko je BiH demokratska?**

Ispitanici su iskazali slabo mišljenje o stepenu demokratije (samo 0,9% se izjasnilo da je BiH „potpuno demokratska“ dok je 30,4% izjavilo da „uopšte nije demokratska“). Kada su u pitanju sva ostala pitanja o demokratiji, žene i muškarci su odgovorili jako slično. U poređenju s ostalim generacijama, odgovori generacije Z su procentualno niži i za najveću (0,8%) i najmanju vrijednost (21,3%) što ukazuje na manju ubijeđenost. Međutim, odgovori 33,3 % ispitanika u rasponu od 6 do 10/10 spadaju u gornji dio skale što je više od bilo koje druge generacije te se stoga može reći da je ova generacija ukupno uzevši dala najviše ocjene demokratiji u BiH. Stanovnici RS i FBiH su u sličnom omjeru odgovorili da BiH nije uopšte demokratska (vidi sliku 9.). Međutim, stanovnici FBiH imaju najviši procenat odgovora u rasponu od 6 do 10/10 i stoga imaju više mišljenje o stepenu demokratije. Što je viši nivo obrazovanja, to je i kritičko viđenje demokratije u BiH veće. Naprimjer, 34,9% ispitanika sa visokom stručnom spremom je izjavilo da BiH uopšte nije demokratska.

Slika 9. Koliko je BiH demokratska po entitetu

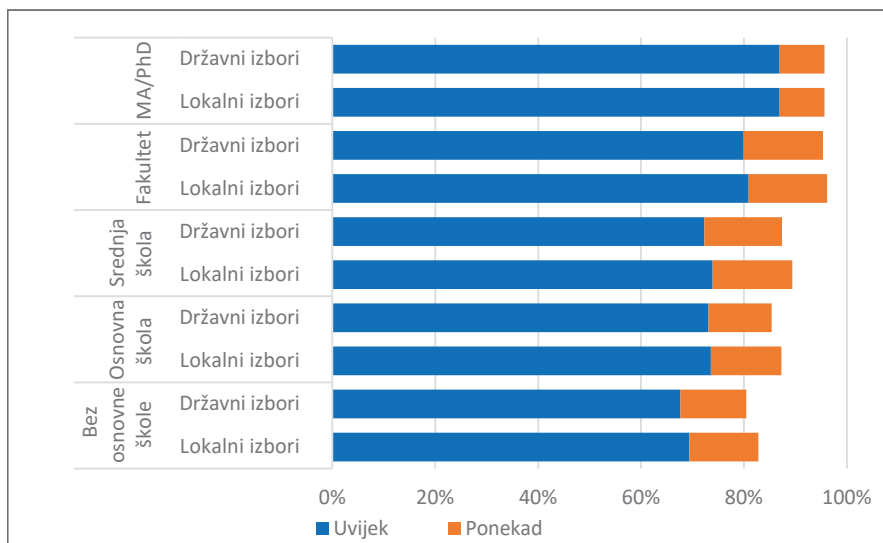
Hipoteza se može zasnivati na odgovorima o demokratiji da bez obzira što ispitanici vrednuju demokratiju ili tačnije rečeno liberalnu demokratiju, također misle da je BiH u velikoj mjeri nedemokratska, te su stoga prilično nezadovoljni političkim sistemom. Tu su također i određeni pokazatelji međugeneracijske promjene vrijednosti, što se posebno vidi u opadanju važnosti demokratskog upravljanja među najmlađima. Odrastanjem u poslijeratnoj BiH, ova generacija je manje sigurna u to šta je zapravo demokratija, ali pozitivnija u svojim procjenama o tome koliko je BiH demokratska. To se može sumirati na sljedeći način „Pretpostavljam da je to demokratija ako vi tako tvrdite, ali meni se ne čini toliko važnom“. Svi ti odgovori su sigurno oblikovani specifičnom konsocijacijskom prirodom demokratije u Dejtonskom ustavu, kojima se pitanja EVS-e ne bave. Dosadašnje ispitivanje stavova o politici, političkom sistemu i demokratiji daje podlogu za naredna dva dijela o učešću – glasanjem, neizbornim učešćem poput peticija i protesta kao i unutar organizacija civilnog društva.

Političko učešće

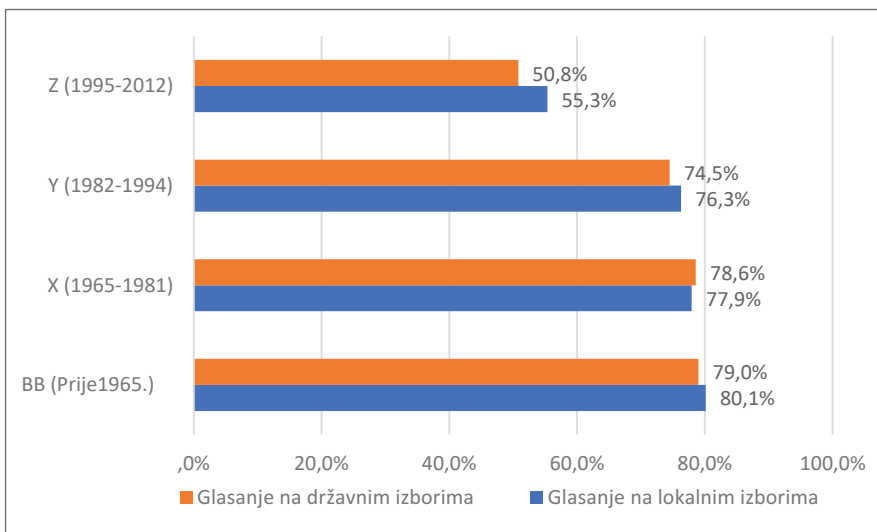
Izbori su u središtu ranije opisane zamišljene demokratije – u kojoj suprotstavljene stranke, platforme i ličnosti pokušavaju pridobiti svakog građanina koji slobodnom voljom bira najboljeg (ili barem bira manje zlo). Izbori su također u središtu bosanskohercegovačke demokratije s ogromnim nedostacima, što se da vidjeti iz prethodno opisanih stavova. Iako je izlaznost na izbore opala sa visokih 68% u poslijeratnom periodu, prilično je stabilna i danas te prelazi 50%. To se često objašnjava kombinacijom neopatrimonijalizma, korupcije i stalnih strahova od etnički „drugačijih“ (Hulsey, 2015.; Mujkić i Hulsey, 2010.). Pored ispitivanja o samom glasanju, pitanja EVS-e pomažu u razumijevanju tih faktora istraživanjem percepcije integriteta izbornog procesa. Osim toga, ovdje su u okviru političkog učešća također uvrštena i pitanja o učešću u peticijama, štrajkovima i protestima. BiH je opisana kao da ima bifurkirani grupni sistem – u kojem samo nekolicina ima izravan pristup uticaju zahvaljujući vezama sa elitama, dok većini koja je isključena, demonstracije i protesti predstavljaju primarni način uticaja na politiku (Kapidžić, 2018.). Odgovori na pitanja o ovim oblicima političkog učešća izvan izborne politike pružaju uvid u spremnost građana da učestvuju kao u i njihov potencijalni uticaj.

Ispostavilo se da postavljanje ispitanicima pitanje „**Da li glasate?**“ nije pouzdan pokazatelj njihovog stvarnog ponašanja. Prema rezultatima ispitivanja, njih skoro tri četvrtine su izjavili da uvijek glasaju na lokalnim i državnim izborima. Međutim, na državnim izborima 2018. godine, zabilježena je izlaznost na izbore od samo 54% (Centralna izborna komisija, 2019.), što je pokazatelj davanja socijalno poželjnih odgovora. Uprkos razlikama u interesovanju za politiku, odgovori muškaraca i žena su veoma slični, kao i kada su u pitanju RS, FBiH i BD. Prijavljeno učešće je veće za osobe s višim stepenom obrazovanja (vidi sliku 10.) i neznatno se povećava kada su u pitanju starije generacije (vidi sliku 11.). Uočljivo je da je jedini izuzetak generacija Z za koju je zabilježeno da je uvijek glasala 20% manje često na lokalnim izborima i skoro 25% manje često na državnim izborima.

Slika 10. Registrovano glasanje po obrazovanju

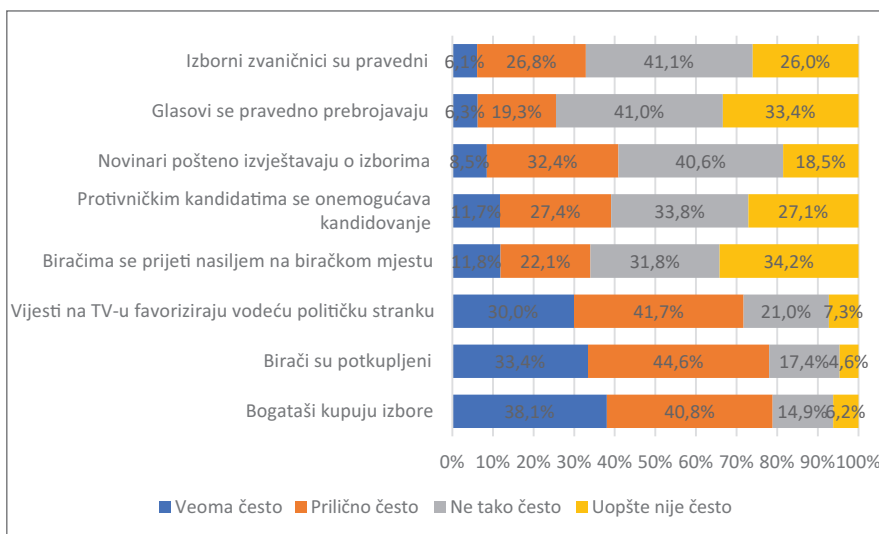
Slika 11. Registrovano glasanje po generaciji

Na osnovu ispitivanja, građani BiH su veoma skeptični kada je u pitanju **integritet izbornog procesa**. U najvećem broju slučajeva, građani su naveli da je izborni sistem naklonjen bogatima i vodećoj stranci.

Značajan broj njih je naveo da izbori nisu ni slobodni ni pravedni – što je bazirano na njihovom mišljenju da se birači često potkupljuju, da im se prijeti nasiljem kao i da se protivničkim kandidatima onemogućava da se kandiduju. Također vjeruju da je izborni sistem rijetko pravedan – što se zasniva na njihovom mišljenju o izbornim dužnosnicima i procesu brojanja glasova.

Slika 12. Mišljenja o funkcionisanju izbora

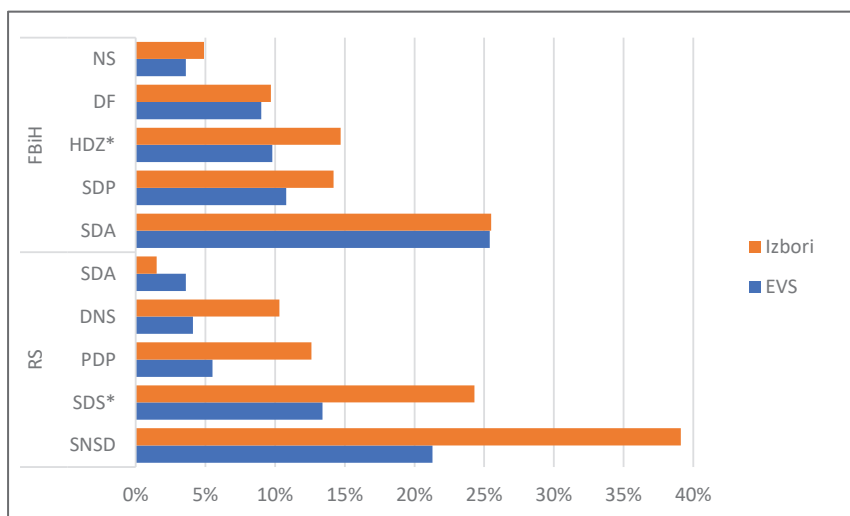

Postoje značajne razlike u načinu na koji različite generacije gledaju na izborne procese. Mlađe generacije su više uvjerene u proceduralni integritet – pitanja poput onih da li se glasovi pravedno prebrojavaju te da li protivnički kandidati mogu učestvovati. Međutim, kada je u pitanju uticaj novca u politici, više su skeptični – u najvećem broju slučajeva vjeruju da se birači potkupljuju te da bogati ljudi kupuju izbore.

Neke razlike između entiteta odražavaju sveobuhvatno niži nivo povjerenja u institucije u RS-u u odnosu na FBiH o čemu je ranije bilo riječi. Međutim, ispitanici u FBiH su bili više skeptični prema sposobnosti protivničkih kandidata da se takmiče kao i implicitnom i eksplicitnom koruptivnom uticaju novca. Kada je u pitanju sposobnost novinara da pravedno izvještavaju o izborima, u FBiH vlada značajno veće povjerenje.

Ispitanici su također odgovarali na pitanje **koja im se stranka najviše dopada**. Poređenje njihovih odgovora i rezultata državnih parlamentarnih ispita iz 2018. godine je dato na slici 11. Odgovori nisu ovdje detaljno analizirani, prije svega jer je postotak ispitanika koji nisu odgovorili na ovo pitanje visok (9%). Štaviše, 34% su jednostavno izjavili „nijedna mi se stranka ne dopada“, što odražava stepen antipolitike pored slabog interesovanja za politiku o čemu je riječi bilo u dijelu o politici. Postotak odgovora u kojem se ispitanici nisu opredijelili „ni za jednu stranku“ je viši u RS (42,6%) nego u FBiH.

Slika 13. Favorizirane stranke i rezultati parlamentarnih izbora 2018. godine

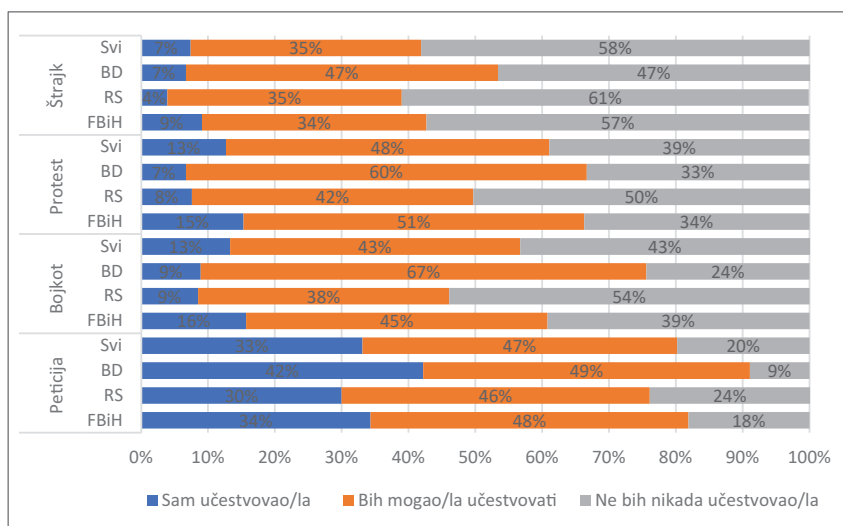

Slijedeće pitanje razmatra da li bi ispitanici učestvovali ili razmotrili učešće u političkim akcijama **izvan izbora** koje uključuju potpisivanje peticije, učešće u bojkotima, zakonitim protestima kao i nezvaničnim štrajkovima. Jedna trećina ispitanika je izjavila da su već potpisali peticiju, dok je skoro polovina izjavila da bi to bila spremna učiniti. Svaki šesti ispitanik je učestvovao u zakonitim protestima, što je približan broj učesnika u bojkotu. Onima koji su upućeni u potencijal protestnih pokreta biće zanimljivo zapaziti da se taj broj skoro udvostručio u odnosu na podatke iz vala istraživanja EVS-e iz 2008. godine (EVS, 2010.).

Manjina (7%) je učestvovala u nezvaničnom štrajku – iako i nije bilo mnogo nezvaničnih štrajkova je članstvo u sindikatima relativno nisko i možda nije u potpunosti jasno šta bi u kontekstu BiH ustvari bio nezvanični štrajk.

Kada je riječ o ovom pitanju, postoje značajne razlike u učešću između muškaraca i žena, kao i kada su u pitanju različite generacije. Muškarci su češće izjasnili da su potpisali peticiju (37,5% naspram 29,7%) i učestvovali u protestu (14,7% naspram 11,1%). U svim ovim oblicima neizborne političke participacije, vjerovatnoća učešća je veća za mlađe generacije. Uprkos toj tendenciji, vjerovatnoća učešća u bojkotu ili nezvaničnom štrajku je neznatno manja za najmlađu generaciju u poređenju s prethodnom generacijom. Međutim, najočitije razlike su one između RS i Federacije. Kao što je vidljivo na slici 12., vjerovatnoća učešća u bojkotu, protestu ili nezvaničnom štrajku je dvostruko veća za ispitanike iz FBiH, dok su razlike manje kada je u pitanju potpisivanje peticija. Kao i sa ostalim oblicima ponašanja, viši stepen obrazovanja se može dovesti u korelaciju sa češćim učešćem u svim ovim aktivnostima – kako u umjerenim kao što je potpisivanje peticije, tako i u potencijalno konfrontacionim kao što je štrajkovanje ili protestovanje.

Slika 14. Neizborno političko učešće po entitetu

Iz prethodnih dijelova se da zaključiti da ispitanici ne misle da je BiH veoma demokratska, a pitanja o integritetu izbornog procesa daju objašnjenja zašto je to tako. Naime, građani misle da izbori nisu ni slobodni ni pravedni – što je zasnovano na podmićivanju i prijetnjama biračima i nedostatku integriteta izbornih zvaničnika i procesa brojanja glasova. Ono što je posebno zabrinjavajuće za buduću stabilnost i legitimitet sistema je zabilježen pad glasanja među mladima. Optimističniji pokazatelj je da se zabilježeno učešće u protestima skoro udvostručilo od posljednjeg vala istraživanja EVS-e od prije 11 godina, što ukazuje na potencijalne dugoročne tendencije koje mogu doprinijeti pritisku „od dna prema vrhu“ (engl. bottom-up) radi veće odgovornosti bosanskohercegovačkih dobrostojećih političkih elita (UNDP, 2009.).

Učešće u civilnom društvu

Iako su civilno društvo i njegov značaj za politička zbivanja tema žestokih rasprava među politolozima, većina je saglasna da je relevantna njegova dobrovoljna priroda po kojoj građani slobodnom voljom biraju da učestvuju i doprinesu finansijski ili kao volonteri (White, 2004). Niske stope članstva u dobrovoljnim organizacijama u postkomunističkim istočnoevropskim državama se smatraju osnovom „slabosti civilnog društva“ (M. M. Howard, 2003.). U skladu s tim stajalištem, posljednji val istraživanja EVS-e u BiH je pokazao da je članstvo u organizacijama civilnog društva na niskom nivou; samo 17,8% stanovništva su bili članovi nekog udruženja (UNDP, 2009.).

Važnost diskursa o civilnom društvu se podudarala i bila često povezivana sa konceptualizacijom civilnog društva zasnovanog na socijalnom kapitalu (Howell & Pearce, 2001.; Spurk, 2010.). Socijalni kapital se odnosi na veze i povjerenje među ljudima koji proističu iz njihove aktivnosti u organizacijama te je postao uticajan koncept za objašnjavanje karakteristika upravljanja i institucionalnog djelovanja na makroplanu (Putnam, 1992.).

Putnam je zaključio da je društvo bogato udruženjima (veliki broj organizacija civilnog društva) u korelaciji s budućim ekonomskim razvojem i institucijama koje bolje funkcionišu, od čega su mnogi građani imali koristi. Međutim, taj mehanizam je indirektan. Naime, u literaturi o socijalnom kapitalu, politički karakter civilnog društva proističe iz uloge organizacija civilnog društva kao graditelja provjerenja (Welzel, Inglehart, & Deutsch, 2005.).

Najviše iznenađuje podatak o značajnom porastu **članstva u udruženjima** do kojeg je došlo u periodu od posljednjeg ispitivanja EVS-e 2008. godine. U Izvještaju o humanom razvoju iz 2009. godine koji se fokusirao na socijalni kapital (UNDP, 2009.), samo 17,8% stanovništva je izjavilo da je član neke dobrovoljne organizacije. 2019. godine ta brojka se uvećala 2,5 puta i iznosila je 46,1%. Tome je doprinio značajan porast u najčešćim oblastima kao što su sport ili rekreacija, zatim vjerske, obrazovne i kulturne aktivnosti. Uprkos ovom povećanju, više od polovine ispitanika nisu članovi nijedne organizacije.

Tabela 3. Članstvo u dobrovoljnim udruženjima

Vrsta udruženja	Članstvo	
	2008	2019
Nijedno udruženje	82.4%	53.9%
Sport ili rekreacija	4.9%	12.3%
Vjerske ili crkvene organizacije	3.9%	11.7%
Ostale grupe	1.1%	7.4%
Obrazovanje, umjetnost, muzika ili aktivnosti u oblasti kulture	1.9%	6.4%
Humanitarne ili dobrotvorne organizacije	1.2%	5.5%
Političke stranke ili grupe	4.4%	5.1%
Sindikati	2.2%	3.3%
Očuvanje, okoliš, ekologija, prava životinja	0.9%	2.7%
Profesionalna udruženja	0.9%	2.6%
Grupa za samopomoć, grupa za uzajamnu pomoć	N/A	1.6%
Potrošačke organizacije	N/A	0.1%

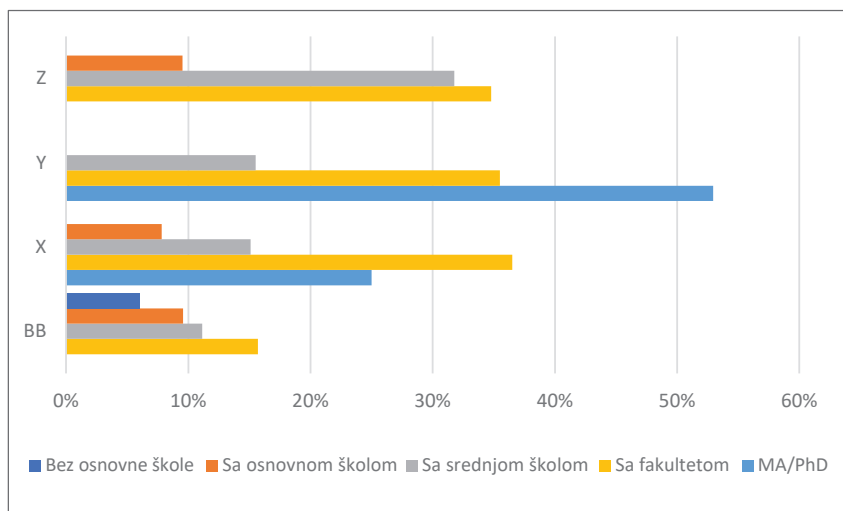
Muškarci su nešto češće članovi organizacija (52,1% naspram 41,4%). Postoje također i pokazatelji generacijske promjene i različitih interesovanja koje imaju različite organizacije. Mlađe generacije su češće uključene u obrazovne i kulturne aktivnosti, sport, rekreaciju i humanitarne organizacije dok su starije organizacije češće članovi grupa za uzajamnu pomoć. Generacija X je najviše zastupljena među članovima sindikata, generacija Y među političkim partijama i profesionalnim udruženjima, dok je generacija Z najčešće član grupa za zaštitu okoliša.

Članstvo nije jednako raspodijeljeno po entitetima. Stopa članstva je niža u RS nego u FBiH (31% nasuprot 53%). Međutim, i RS i BD bilježe više stope članstva u strankama (FBiH: 4,4%, RS: 6,1%, BD: 11,1%). Vjerske organizacije zauzimaju prve tri pozicije u oba entiteta, ali u FBiH zauzimaju prvo mjesto, a u RS treće. Organizacije za sport ili rekreaciju zauzimaju visoko mjesto u oba entiteta. Obrazac po kojem je veća vjerovatnoća da ljudi s višim stepenom obrazovanja više i učestvuju važi i kada je u pitanju članstvo u dobrovoljnim udruženjima. Izuzetak od te tendencije je članstvo u organizacijama za zaštitu okoliša koje je najviše među osobama bez osnovnog obrazovanja.

Uključenost u dobrovoljni rad je način mjerenja posvećenosti ispitanika i organizacija koju su oni spremni podržati svojim vlastitim vremenom. Dobrovoljni rad je i dalje relativno neuobičajen te je 18% ispitanika potvrdilo učešće u dobrovoljnom radu. Međutim, iza te brojke kriju se važne razlike među dijelovima stanovništva. Žene su bile malo više uključene u dobrovoljni rad. Mlađe generacije su također više volontirale od starijih generacija – 30,1% generacije Z je izjavilo da je volontiralo. Spremnost učešća u dobrovoljnom radu raste sa stepenom obrazovanja, te je šest puta veća za osobe s visokom stručnom spremom u odnosu na najmanje obrazovane osobe (32,4% naspram 5,2%). Poređenje generacije i obrazovanja (vidi sliku 13.) pokazuje da dok fakultetsko obrazovanje ima slične pozitivne učinke na X, Y i Z generacije, generacija Z ima mnogo veći procenat volontiranja kod osoba sa srednjoškolskim obrazovanjem u odnosu na prethodne gen-

eracije. Moguće objašnjenje za to je da se srednjoškolski plan i program u postdejtonskom periodu više mijenjao od plana i programa na fakultetima. Naposljetku, ispitanici iz FBiH su više volontirali od onih u RS (20,5% naspram 12,6%).

Slika 15. Volontiranje po generaciji i obrazovanju

Posljednji dio odgovora EVS pruža pozitivniju sliku o učešću bosanskohercegovačkih građana u političkom životu putem civilnog društva. Razlozi za značajan porast članstva u udruženjima bi mogli biti mnogobrojni što ukazuje na moguća područja dodatnog istraživanja (npr. U kojoj mjeri se to poklapa sa daljnjim osnivanjem novih udruženja nastalih kao odgovor na finansiranje od strane vlade ili donatora?) Međutim, rezultati EVS-e su barem značajni u toj mjeri da je dugoročna veza između članstva, viših nivoa generaliziranog povjerenja i „pokretanja demokratije“ (Putnam, 1992.) relevantna za socijalni i politički život BiH. Članstvo je također zamjenik za finansijsku i dobrovoljnu podršku što također ukazuje na potencijal za civilno društvo koje je više ukorijenjeno u djelovanje i interese građana i slobodnije od ograničenja vlada i stranih donatora. I za ovo je naravno potrebno daljnje istraživanje kako bi se odredila priroda udruženja, potpunije razumijevanje njihovog načina finansiranja, i što je najvažnije, do koje mjere su negrađanski, uzrokuju podjele i protiv su demokratskih načela (Belloni, 2008.; Bojicic-Dzelilovic, 2006.; Kopecký & Mudde, 2003.).

Zaključak

Ovaj zaključak će razmotriti teorije predstavljene na početku o nastajanju i mijenjanju građanske kulture – prije svega uloge obrazovanja i potencijala za novu poslijeratnu generaciju koja je uključena i spremna za učestvovanje u politici u različitoj mjeri. Svi odgovori su analizirani u odnosu na dva entiteta i BD. Koji zaključci se mogu izvući kada je u pitanju snaga ovih različitih modela upravljanja u kontekstu BiH? Zaključak ovog poglavlja će biti kratka analiza dugoročnih implikacija rezultata EVS-e za politiku i civilno društvo.

Prezentovani podaci potvrđuju tezu da veći stepen obrazovanja uzrokuje veći politički angažman. To je vidljivo iz svih oblika ponašanja o kojima su se ispitanici izjašnjavali – glasanje, peticije i protesti, članstvo u udruženjima i volontiranje. Oni su također zainteresovaniji za politiku, iako je skupina onih bez završenog osnovnog obrazovanja izuzetak od ove tendencije i pokazuju sličan stepen interesovanja kao oni sa visokom stručnom spremom. Što su obrazovaniji, građani su i nezadovoljniji te misle da je BiH manje demokratska. Međutim, demokratija se smatra važnijom. Ipak, ono što ne varira mnogo u odnosu na stepen obrazovanja je značenje demokratije. Mišljenje koje prevladava kod mnogih ispitanika je liberalna demokratija koja zauzima prvo mjesto, a odmah nakon nje slijedi socijalna demokratija.

Odgovori EVS-e dozvoljavaju donošenje nekoliko jasnih zaključaka o potencijalu intergeneracijske promjene vrijednosti za bosanskohercegovačku politiku u budućnosti. Jedna od najuočljivijih razlika je da su za najmlađu generaciju Z zabilježene niže stope glasanja u odnosu na sve ostale generacije. Međutim, ova generacija je potvrdila učešće u protestima, članstvo u udruženjima, kao i volontiranje u većoj mjeri što ukazuje na mogućnost nastavka rasta broja ovih aktivnosti u društvu kao cjelini. Ova generacija je također potvrdila viši stepen povjerenja u političke institucije i parlament (u kontekstu sveukupno niskog stepena povjerenja), integritet izbora kao i

do koje mjere je BiH demokratska, ali su također više ubijeđeni u to da je politika korumpirana. Manja sigurnost u to šta je ključno za demokratiju je popraćena manjom posvećenošću demokratiji. Međutim, ne postoji jedan alternativni oblik vladavine koji dobija na popularnosti, nego za svaku od ponuđenih alternativa postoje umjereni nivoi povećane podrške. Iako ova generacija učestvuje u većoj mjeri u odnosu na starije generacije, oni su nezainteresovani za formalnu politiku i prihvataju antipolitiku.

Dva entiteta i BD predstavljaju svojevrsni prirodni eksperiment za različite vrste modela upravljanja. Njihova prijeratna jugoslovenska historija i građanska kultura su iste. Iako su ratni razlog postojanja (franc. *raison-d'être*) i veza sa etnonacionalizmom i etničkim čišćenjem prilično različiti, u poslijeratnom periodu se ponovo nalaze unutar istog ustavnog okvira. Nastale razlike nam stoga mogu pomoći u razumijevanju različitih efekata centralizirane i dominantno monoetničke politike (RS), decentralizirane, savezne i multietničke (FBiH) i u manjoj mjeri međunarodnog upravljanja (BD). Kada se uzmu u obzir kontekstualne sličnosti, razlike u odgovorima EVS-e na neka pitanja su prilično iznenađujuće. Ukupno uzevši, to ukazuje na razlike u civilnim kulturama entiteta.

Razlike u civilnoj kulturi su vidljive u učešću, gdje je za ispitanike iz RS manja vjerovatnoća učlanjivanja u udruženja, volontiranje ili učešća u štrajkovima ili protestima. Izuzetak je vjerovatnoća učlanjivanja u političke partije koja je viša za ispitanike iz RS, kao i zabilježena stopa glasanja koje je nešto viša u RS. Interesovanje za politiku je više polarizirano u RS – više je jako zainteresovanih nego u FBiH, ali je također više i onih koji uopšte nisu zainteresovani. Snažnije autoritativnije težnje u RS i veća isključivost mnogih koji nisu i ne žele biti uključeni u politiku mogu objasniti mnoge od tih razlika. Štaviše, povjerenje u političke i društvene institucije je niže u RS. Uzevši to u obzir, iznenađujuće je da su ispitanici iz RS i dalje posvećeni demokratiji i s primjetno manje odobravanja gledaju na vječnu balkansku priču: „Ono što nama treba je snažan vođa“.

Rezultati EVS-e koji su ovdje predstavljeni uključuju pouke za zagovornike nekoliko ključnih pristupa za mijenjanje trajnog statusa quo. Za one koji vide napredak u pritisku stanovništva radi političke odgovornosti (Mujanović, 2017.; Mujkić, 2016.), pokazatelj koji uliva nadu je podatak da se zabilježeno učešće u protestima skoro udvostručilo od posljednjeg vala istraživanja EVS-e od prije 11 godina. Za zagovornike dugoročne povezanosti članstva, višeg nivoa generaliziranog povjerenja i „pokretanja demokratije“ (Putnam 1992.), značajni su podaci o velikom porastu članstva u udruženjima. Zagovornicima rastućeg upravljanja zasnovanog na pravima nadu uliva činjenica da je liberalna demokratija dominantna u umovima građana Bosne i Hercegovine, iako je ta idejna demokratija smještena na drugim mjestima. Međutim, uzimajući u obzir kontinuiranu i rastuću snagu anti-politike, ključno pitanje koje se postavlja je u kojoj mjeri ta kretanja imaju potencijal da utiču na karakter politike i motivaciju građana da zakorače u političku arenu?

Literatura

Almond, G. A., & Verba, S. (1965). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.

Ashford, S., & Timms, N. (1992). *What Europe thinks: A study of Western European values*. Dartmouth Publishing Company.

Belloni, R. (2008). Civil Society in war-to-democracy transitions. In A. Jarstad & T. Sisk (Eds.), *From War to Democracy: Dilemmas of Peacebuilding* (pp. 182–210). Cambridge: Cambridge University Press.

Blagovčanin, S. (2012). Bosnia and Herzegovina: Captured State. In V. Dzihic & D. Hamilton (Eds.), *Unfinished Business: The Western Balkans and the International Community* (pp. 81–86). Washington, D.C.: Center for Transatlantic Relations.

Bojicic-dzelilovic, V. (2006). Peace on whose terms? War veterans' associations in Bosnia and Herzegovina. In E. Newman & O. Richmond (Eds.), *Challenges to peacebuilding: managing spoilers during conflict resolution* (pp. 200–218). Tokyo; New York: United Nations University Press.

Central Election Commission. (2019). Izbori.ba.

Czike, K. (2010). Civil Society and Social Capital in Central and Eastern Europe. In H. Anheier, S. Toepler, & R. List (Eds.), *International Encyclopedia of Civil Society2* (pp. 223–230). New York: Springer Science.

Dahl, R. A. (1998). *On Democracy*. New Haven, CT: Yale University Press.

Ester, I., Brown, M., & Mohler, P. (Eds.). (2006). *Globalization Value*

Change, and Generations: A Cross-National and Intergenerational Perspective. Leiden and Boston: Brill.

EVS. (2010). *European Values Study 2008, 4th wave, Bosnia-Herzegovina*. <https://doi.org/10.4232/1.10179>

Ferrin, M., & Kriesi, H. (Eds.). (2016). *How Europeans View and Evaluate Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

Fukuyama, F. (2011). *The Origins of Political Order*. New York: Farrar, Straus and Giroux.

Halman, L. (2010). Civic Culture. In H. Anheier, S. Toepler, & R. List (Eds.), *International Encyclopedia of Civil Society* (pp. 155–161). New York: Springer Science.

Howard, L. M. (2012). The Ethnocracy Trap. *Journal of Democracy*, 23(4), 155–169. <https://doi.org/10.1353/jod.2012.0068>

Howard, M. M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Howell, J., & Pearce, J. (2001). Civil Society, Democracy, and the State: The Americanization of the Debate. In *Civil Society and Development: A Critical Exploration*. London: Lynne Rienner Publishers.

Hulsey, J. (2015). Electoral Accountability in Bosnia and Herzegovina under the Dayton Framework Agreement. *International Peacekeeping*, 3312(November), 1–15. <https://doi.org/10.1080/13533312.2015.1100081>

Inglehart, R. F. (2008). Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006. *West European Politics*, 31(1–2), 130–146. <https://doi.org/10.1080/01402380701834747>

Kapidžić, D. (2018). *A mirror of the ethnic divide: Interest group pillarization and elite dominance in Bosnia and Herzegovina*. 1–12. <https://doi.org/10.1002/pa.1720>

Kopecký, P., & Mudde, C. (Eds.). (2003). *Uncivil Society?: Contentious Politics in Postcommunist Europe*. London and New York: Routledge.

Mayer, A. K. (2015). Does Education Increase Political Participation? *The Journal of Politics*, 73(3), 633–645. <https://doi.org/10.1017/S002238161100034X>

Mujanović, J. (2017). Dismantling Bosnia and Herzegovina's Fractured Authoritarianism. *Perspectives: Political Analysis and Commentary*, (3), 15–19.

Mujkic, A. (2007). We, the Citizens of Ethnopolis. *Constellations*, 14(1), 112–128. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2007.00425.x>

Mujkić, A. (2016). In search of a democratic counter-power in Bosnia–Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4), 623–638. <https://doi.org/10.1080/14683857.2015.1126094>

Mujkić, A., & Hulsey, J. (2010). *Explaining the Success of Nationalist Parties in Bosnia and Herzegovina*. 4, 143–158.

Putnam, R. (1992). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton N.J.: Princeton University Press.

Sarajevo Open Center. (2015). *Where are Women in Governments?* (No. 11). Sarajevo.

Spurk, C. (2010). Understanding Civil Society. In T. Paffenholz (Ed.), *Civil Society and Peacebuilding: A Critical Assessment* (pp. 3–28). Boulder: Lynne Rienner Publishers.

Tilly, C. (2004). *Social Movements, 1768-2004*. Boulder: Paradigm Publishers.

Tilly, C. (2007). *Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Touquet, H. (2015). Non-ethnic Mobilisation in Deeply Divided Societies, the Case of the Sarajevo Protests. *Europe-Asia Studies*, 67(3), 388–408. <https://doi.org/10.1080/09668136.2015.1019430>

Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., & Dudić, A. (2019). *Youth Study Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: Friedrich Ebert Foundation.

UNDP. (2009). *The Ties that Bind: Social Capital in Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo.

Welzel, C., Inglehart, R., & Deutsch, F. (2005). Social capital, voluntary associations and collective action: Which aspects of social capital have the greatest 'civic' payoff? *Journal of Civil Society*, 1(2), 121–146.

White, G. (2004). Civil Society, Democratization and Development: Clearing the Analytical Ground. In P. Burnell & P. Calvert (Eds.), *Civil Society in Democratization* (pp. 6–21). London, Portland: Frank Cass.

Wolfinger, R. E., & Rosenstone, S. J. (1980). *Who Votes?* New Haven, CT: Yale University Press.

www.fes.ba